

Ф. Г. Турченко, Ю. О. Каганов, Г. Ф. Турченко

Історія України (1914–1945)

**Підручник
для здобувачів вищої освіти
ступеня бакалавра
у галузі гуманітарних наук**

Запоріжжя, 2020

УДК 94(477)»1914/1945
Т895

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 2 від 29.09.2020 р.)*

Рецензенти:

Шаповал Ю. І., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Т 895 Турченко Ф. Г., Каганов Ю. О., Турченко Г. Ф.

Історія України (1914–1945). Підручник для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра у галузі гуманітарних наук. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 368 с.: іл.

ISBN 978-966-992-281-6

У підручнику з історії України на підставі новітніх досягнень вітчизняної і зарубіжної історіографії подано систематичний виклад тем, присвячених минулому України за період з початку Першої світової війни 1914 р. до закінчення Другої світової війни 1945 р. Авторами запропоновано методичний матеріал з розгалуженою системою питань і логічних завдань, застосовано методіку формування умінь і навичок з використанням досліджень науковців, різноманітних історичних джерел, зокрема, свідків і активних учасників подій, карт, схем, ілюстрацій.

Використано фотоматеріали з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, мережі інтернет.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини: Новаківський Олекса (1872–1935). «Юр. Поема світової війни». Полотно на фанері, олія. 1916–1922 рр. Львів (публікується з дозволу родини Новаківських).

ISBN 978-966-992-281-6 © Турченко Ф.Г., Каганов Ю.О., Турченко Г.Ф., 2020

© Видавничий дім «Гельветика», 2020

ЗМІСТ

Вступ до курсу	5
Розділ 1. Україна в роки Першої світової війни	14
§ 1. Плани Антанти та Центральних держав щодо України	14
§ 2. Военні дії на території України в 1914–1917 рр.....	22
§ 3. Політика Росії та Австро-Угорщини на українських землях	30
§ 4. Повсякденне життя на фронті та в тилу	36
§ 5. Чи наближала Перша світова війна незалежність України? (Практичне заняття).	43
Розділ 2. Початок Української революції (березень 1917 – квітень 1918 р.)	46
§ 6. Переростання національного руху в Українську революцію	46
§ 7. Перший Універсал Центральної Ради і проголошення автономії. Другий Універсал і збройний виступ полуботківців	53
§ 8. Третій універсал і проголошення Української Народної Республіки	60
§ 9. Початок агресії більшовицької Росії проти України	66
§ 10. Перша війна більшовицької Росії з УНР і проголошення незалежності України	72
§ 11. Мирний Договір УНР з Центральними державами та його наслідки	80
§ 12. Автономісти-федералісти і самостійники: порівняльний аналіз політичних проєктів (лютий 1917 – початок 1918 р.) (Практичне заняття).	89
Розділ 3. Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності (травень 1918 – початок 1921 р.)	93
§ 13. Гетьманська Держава Павла Скоропадського.	93
§ 14. Відновлення Української Народної Республіки. Директорія УНР	102
§ 15. Революція на західноукраїнських землях	107
§ 16. Друга війна більшовицької Росії з УНР	117
§ 17. Нова російсько-більшовицька окупація України 1919 р.	125
§ 18. Боротьба за Наддніпрянську Україну в 1919 р.	134
§ 19. Відновлення більшовицького режиму наприкінці 1919 – на початку 1920 р.	141
§ 20. Україна та російсько-польська війна. Спроби УНР порозумітися з Врангелем	147
§ 21. Нові тенденції розвитку культури України.	155
§ 22. Релігійне життя та повсякдення в умовах революції	168
§ 23. Чи зазнала поразки Українська революція? (Практичне заняття)	175

Розділ 4. Утвердження комуністичного тоталітарного режиму (1921–1939 рр.)	179
§ 24. Україна і утворення СРСР	179
§ 25. Україна в першій половині 1920-х рр.	186
§ 26. «Українізація» – «коренізація» в УСРР	194
§ 27. Форсована індустріалізація в СРСР та її наслідки для України	200
§ 28. Експропріація селянства і Голодомор в Україні	210
§ 29. Терор і масові репресії в Україні	221
§ 30. Стан культури в Україні в 1921–1939 рр.	234
§ 31. Комуністичний тоталітаризм і перспектива здобуття Україною незалежності. (Практичне заняття)	250
Розділ 5. Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.	255
§ 32. Міжнародно-правовий статус і соціально-економічне становище	255
§ 33. Громадські об'єднання і політичні партії в Західній Україні в 1930-ті рр. та їх радикалізація	266
§ 34. Культурне життя на західноукраїнських теренах. Українська політична еміграція	279
§ 35. Карпатська Україна, Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка на обороні незалежності: порівняльний аналіз. (Практичне заняття)	288
Розділ 6. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)	292
§ 36. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни	292
§ 37. Україна на початку німецько-радянської війни	303
§ 38. Німецький окупаційний режим	315
§ 39. Опір окупантам	321
§ 40. Розгром нацистів і відновлення радянського контролю над Україною	335
§ 41. Становище культури України в роки війни	344
§ 42. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом. Втрати і здобутки	351
§ 43. Наш край у роки Другої світової війни. (Краєзнавча експедиція)	360
Додатки	
Запам'ятайте дати	361
Список скорочень	366

ВСТУП ДО КУРСУ

Шановні друзі!

Перед вами підручник з історії України, який охоплює події 1914–1945 років. У масштабах історії це мить. Проте за цей час у світі відбулися грандіозні зміни, вплив яких відчувається і сьогодні. Передумови цих змін сформувалися ще в попередній історичний період, який охоплює події з *кінця XVIII ст. до 1914 р.* Ви пам'ятаєте, що цей період, названий істориками *довгим XIX століттям*, був епохою великих імперій, які розділили між собою світ і готувалися до його поділу. Та водночас це була епоха всебічного оновлення людської цивілізації – історичного процесу, який одержав назву *модернізація*. Цей процес почався наприкінці XVIII ст. у Західній Європі й поступово поширився по всьому світі.

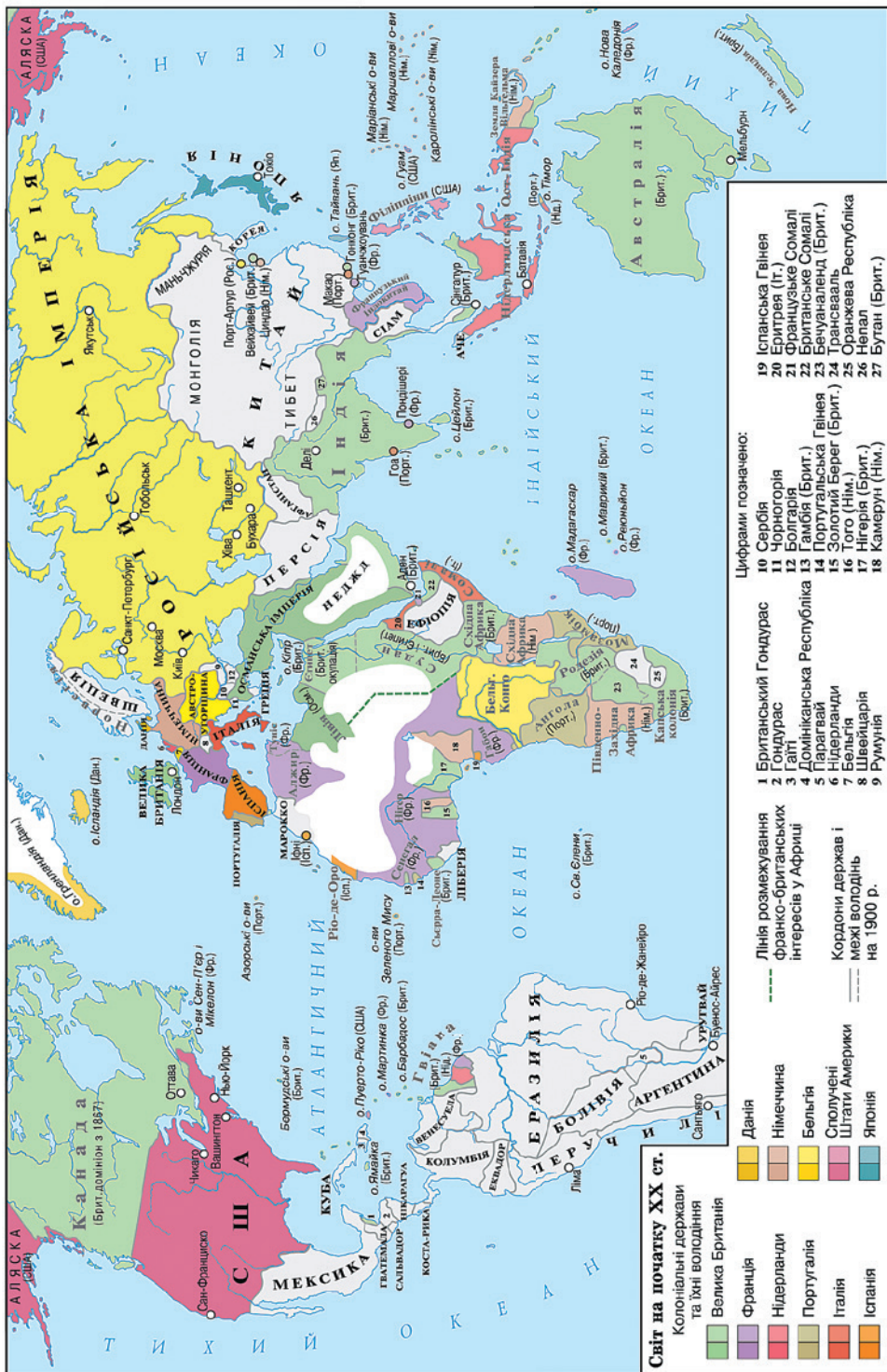
Для України, як і для інших залежних країн, які входили до складу Російської і Австро-Угорської імперій, модернізація означала не лише розвиток промисловості, розбудову міст (урбанізацію), формування нових соціальних верств і суспільних відносин. Модернізація викликала пробудження національної свідомості й сприяла Українському відродженню, яке почалося ще наприкінці XVIII ст., а на початку XX ст. вступило у свою *політичну фазу*. Це саме та фаза, коли формуються національні політичні партії, які закликають свої народи до створення власних суверенних держав. Прагнення до свободи й національно-державного самовизначення охоплює всі залежні країни Європи.

1. Від «довгого дев'ятнадцятого» до «короткого двадцятого» століття

У 1914 р. закінчилася Нова історія і людство вступило в *Новітню епоху*, яка продовжується і сьогодні. Важливим її етапом було «коротке XX століття». Так називають історичні події, які відбувалися від початку Першої світової війни 1914 р. до кінця 80-х – початку 90-х років XX ст., коли в Центральній Європі відбулися демократичні революції, розпався Радянський Союз і Україна стала незалежною.

Згадаймо переддень Першої світової війни – 1900–1914 рр.

На міжнародній арені суттєвих змін тоді не відбулося. Як і десятки років перед цим, політична карта світу була розфарбована в декілька кольорів, які показували поділ територій між основними колоніальними імперіями (див. карту на с. 6).

Політична карта світу на початку ХХІ ст.

Україна, розділена державним кордоном по р. Збруч, перебувала у складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Багатьом здавалося, що так буде і далі. Але це була оманлива стабільність. Наростали внутрішні зміни, які охопили всі сфери життя людства, що руйнували основи старого світового порядку й готували бурхливе *«коротке ХХ століття»*.

Щонайперше, у поглядах людей на природу відбувалася справжня революція. Світ виявився зовсім не таким, яким уявлявся раніше. Було створено теорію відносності, розроблено планетарну модель атома, відкрито рентгенівське випромінювання, радіохвилі й радіозв'язок, учені почали вивчати спадковість і з'явилася наука генетика.

Глибокі перетворення відбуваються і в промисловості. Процес індустріалізації в передових країнах сягнув вищого рівня: виробництво удосконалюється, з'являється конвеєр, запроваджуються новітні технології. Епоха пару закінчується й настає епоха електрики. Автомобілі й літаки скорочують відстані, телефонний зв'язок і радіо роблять людей ближчими одне до одного.

Зміни в економіці тягнуть за собою модернізацію всіх інших сфер життя, зокрема *соціального складу суспільства*. Земельна аристократія втрачає свій економічний і політичний вплив. На передній план суспільного життя виходять підприємці-капіталісти й банкіри. Зростає чисельність інтелігенції. Поступово освіта стає доступнішою для більшості населення й перетворюється на важливий прискорювач суспільного прогресу.

Наростає *громадсько-політична активність населення*, відбувається його самоорганізація, посилюється вплив політичних партій, створюються профспілки та інші громадські об'єднання, розгортаються страйкові рухи тощо. Назрілі суспільні питання розв'язуються як у результаті реформ, так і шляхом революційного насильства. Одна з таких революцій – Перша російська – охопила й Україну.

Загалом Україна на початку ХХ ст. перебувала ще *на порозі модерності* – перед останнім кроком від аграрного до індустріального суспільства. У цих умовах у повсякденному житті населення поєднуються *елементи новизни*, головним чином у містах, і традиційності, *патріархальності й навіть архаїчності* – у селах.

На тлі всіх цих змін до краю *загострюються відносини* між великими державами – розгортається гонка озброєнь, будуються нові оборонні лінії і оновлюються старі фортеці, постійно спалахують локальні міжнародні кризи. Відчувалося, що світ балансує на грані великої війни між світовими імперіями.

З початком цієї війни, яка одержала назву *Першої світової*, починається *«коротке ХХ століття»*. І хоча воно охоплює лише 75 років, у його межах відбулися надзвичайно важливі події, які надали історичному процесу динамічного, але разом з тим трагічного характеру.

Перша світова війна закінчилася крахом трьох великих європейських імперій – Російської, Австро-Угорської і Німецької. У Європі виникла низка нових держав – Польща, Чехословаччина, Фінляндія та інші. У 1917–1921 рр. український народ боровся за визволення та створення незалежної держави, однак зазнав поразки. Наддніпрянська Україна опинилася у складі тоталітарної комуністичної імперії – Радянського Союзу, і це стало однією з найтрагічніших сторінок її історії. Тоталітарний режим утверджується також у Німеччині та Італії. Людство стрімко наближається до Другої світової війни, яка почалася в 1939 р. і забрала десятки мільйонів життів. Після її закінчення світ продовжував стрімко змінюватися. Почала руйнуватися колоніальна система. На політичній карті світу з'явилися десятки нових незалежних держав (див. карту на с. 7). Відбувається науково-технічна революція, людство вступило в інформаційну (постіндустріальну) епоху, почало освоювати енергію атома і вийшло в Космос. На тлі цих величезних змін продовжується боротьба України за свою свободу, яка врешті 24 серпня 1991 р. ознаменувалася проголошенням незалежності.

Із цього дня починається новий етап історії України. Вона вступила в період становлення як незалежна, демократична держава. Цей процес відбувається у складних внутрішніх і міжнародних умовах. Ми – учасники цього процесу, і від нас залежить, якою буде нова Україна.

2. Структура курсу

В історії «короткого ХХ століття» виокремлюють два етапи: *перший* – 1914–1945 рр.; *другий* – 1945 – початок 1990-х рр. Перший етап, події якого висвітлюються у підручнику, має чотири хронологічних періоди.

Перший період – «Україна в роки Першої світової війни». У підручнику йому присвячено *Розділ 1*. Україна стала одним з основних театрів світової війни, у ході якої Російська й Австро-Угорська імперії перестали існувати. Це змінило долю України, яка входила до складу цих держав.

Другий період – «Українська революція 1917–1921 рр.». У підручнику про ці події йдеться в *Розділі 2* і *Розділі 3*.

Розділ 2 має назву «Початок Української революції». У його хронологічних рамках (березень 1917 – квітень 1918 р.) розглядається формування Центральної Ради, проголошення автономії Наддніпрянської України, утворення Української Народної Республіки (УНР) і проголошення повної незалежності України. *Розділ 3* називається «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності» й охоплює травень 1918 – початок 1921 р. У ньому розповідається про подальший розвиток революційного процесу, його поширення на Західну Україну, боротьбу за збереження незалежності у складних внутрішньополітичних і несприятливих міжнародних умовах.

Третій період – «Україна в 1921–1939 рр.» – хронологічно охоплює міжвоєнні роки. Події цього періоду розглядаються у *Розділі 4* і *Розділі 5*. Україна тоді залишалася роз'єднаною. На Наддніпрянщині утвердився комуністичний тоталітарний режим, а Західна Україна опинилася у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, уряди яких управляли нею, виходячи зі своїх власних інтересів. *Розділ 4* – «Утвердження комуністичного тоталітарного режиму» – присвячено історії Наддніпрянщини в 1921–1939 рр., а в *Розділі 5* йдеться про становище в Західній Україні в ці роки.

Події четвертого періоду – «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945)» – розглядаються в *Розділі 6*.

На сторінках підручника постануть не лише важливі історичні події, а і їх учасники, які справили помітний вплив на подальший розвиток українського суспільства, його боротьбу за самозбереження й відродження власної держави. Це політики, державні й громадські діячі, військові, письменники, композитори, архітектори, художники та ін. Йдеться також про звичайних – пересічних громадян, їх повсякденне життя в екстремальних умовах воєн і тоталітарних режимів.

Якщо поглянути на світову історію 1914–1945 рр. із висоти сьогодення, то перед нами постане драматична панорама. Це і Перша світова війна, і революції, криваві диктатури, тоталітарні режими, Голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна, Голокост. Це жахлива картина величезних людських втрат, небачених у попередні періоди історії. Україна разом зі своїми сусідами опинилася в епіцентрі цього людинобвиства. Сучасний американський історик Тімоті Снайдер називає Україну, Білорусію і Прибалтику «*Кривавими землями*». У 1933–1945 рр., коли при владі були Сталін і Гітлер, на цей регіон, пише Снайдер, «*зійшло масове насильство в масштабах, небачених в історії*». Якщо до жертв цього насильства долучити тих українців, які загинули в роки Першої світової війни, революції, «червоного терору» й епідемій 1917–1920 рр., голоду 1921–1923 рр., то виявиться, що 1914–1945 рр. – чи не найтрагічніший період в історії України. Про все це йтиметься в підручнику.

Та, усвідомлюючи весь драматизм того часу, не менш важливо пам'ятати, що життя в усіх його проявах продовжувалося. У самій природі історичного процесу закладене оптимістичне начало. Навіть більше, історія *готує передумови* для подолання «*завалів*», які час від часу виникають на шляху розвитку людства. Не позбавляла вона надій на майбутнє й українців. Усі ці роки, *долаючи історичні перепони*, вони йшли в напрямку до свободи з іншими народами Європи. Саме на цей бік історичного процесу в Україні постійно звертається увага в підручнику.

Сьогодні, з перспективи *сучасності*, головний напрямок історичного процесу минулого століття зрозумілий. Залишається простежити його на прикладі нашої Батьківщини. Це головне наше завдання. Якщо ми його успішно вико-

наємо, то одержимо відповіді на *ключові питання курсу*: по-перше, як у неймовірно важких умовах 1914–1945 рр. вижили наші прабатьки і, зрештою, живемо сьогодні ми; а по-друге, що слід робити сьогодні, щоб завтра світ навколо нас не зазнав нових катастроф.

3. Як працювати з підручником

Підручник складається з окремих тем, поділених на параграфи. Кожен новий параграф починається з рубрики «**Згадайте**», яка містить декілька запитань з матеріалів попередніх параграфів з історії України чи курсу всесвітньої історії. Сформулювавши чіткі відповіді на них, ви значно полегшите засвоєння нового матеріалу. Адже історія – це безперервний хід подій, з яких кожна наступна пов'язана з попередньою.

Вивчення розділу завершується практичним заняттям. Після ознайомлення з матеріалом кожного параграфа необхідно закріпити його. Першим кроком на цьому шляху буде робота над запитаннями, поданими після кожного параграфа під рубрикою «**Що необхідно знати**». Наступним буде формування вашого вміння застосовувати результати навчально-пізнавальної діяльності *в практичній роботі*. Наскільки ви сформували його, засвідчить робота з такими блоками запитань: «**Що необхідно вміти**», «**Працюємо з документами та робимо висновки**», «**Працюємо з картами**», «**Формуємо вміння**» та ін.

Ваші знання й уміння будуть закріплені під час роботи з історичними джерелами – *документами минулого, свідченнями учасників подій, фрагментами творів учених-істориків та ін.* У підручнику також вміщено значну кількість історичних карт, таблиць, схем і графіків, які допоможуть краще усвідомити зв'язки між історичними подіями в часі й просторі.

На сторінках підручника подано ілюстрації, портрети історичних діячів, фотографії, репродукції картин, плакати. Вони розширять уявлення про історичну епоху, нададуть естетичного забарвлення.

У пригоді стануть довідкові матеріали: хронологічна таблиця («**Запам'ятайте дати**») і «**Список скорочень**», які наведені в кінці підручника.

На хронології подій, описаних у підручнику, слід зупинитися окремо. Річ у тому, що вони відбувалися в період, коли літочислення в Україні велося і *за старим стилем* – юліанським, і *за новим* – григоріанським. Старий (юліанський) стиль відставав у ХХ ст. від нового на 13 днів. Коли 1918 р. календар у Росії переводили на новий (григоріанський) стиль, то наступним днем після 31 січня стало 14 лютого.

В Україні (тоді Українська Народна Республіка) григоріанський календар почав діяти з 16 лютого 1918 р. Цей день – 16 лютого – став 1 березня. Саме за старим стилем (ст. ст.) наводяться в підручнику події, що відбувалися до 16 лютого, і за новим стилем (н. ст.) – із цієї дати. Деякі важливі події, що відбули-

ся до 16 лютого 1918 р. та мали особливий історичний резонанс, подаються за старим і новим стилями.

Може трапитись і так, що відповідей на ваші запитання в підручнику ви не знайдете. У такому разі бажано звернутися до додаткових джерел інформації: науково-популярної літератури, енциклопедій, хрестоматій та ресурсів усесвітньої мережі інтернет.

Що необхідно знати

1. Схарактеризуйте основні напрями історичного розвитку України кінця XVIII – початку XIX ст.
2. Який зміст вкладається в поняття «коротке XX століття»? Які хронологічні рамки воно охоплює? Які його характерні риси?
3. Які події відбувалися у світі і в Україні в 1900–1914 рр.? На якому рівні розвитку перебувало українське суспільство на початку XX ст.?
4. Коли людство вступило в епоху Новітньої історії і які важливі події відбувалися у світі і в Україні в XX – на початку XXI ст.? Що означає поняття «Криваві землі» і як воно стосується України?

Що необхідно уміти

1. Використовуючи знання про періодизацію історії України, схарактеризуйте загальні особливості розвитку українських земель у першій половині XX ст.
2. Датуючи події, які відбулися в часи використання старого, юліанського, календаря, переведіть їх на новий стиль – григоріанський.
3. Порівнюючи політичні карти світу початку і кінця XX ст. (с. 6 і с. 7), схарактеризуйте основні тенденції історичного розвитку людства. Як співвідносився розвиток України у XX столітті із загальносвітовими тенденціями?

Свідчення науковців

Про експлуатацію України в 1900–1914 рр.

За 15 років, починаючи з кінця XIX ст., бюджет монархії Романових одержував з України 3289,0 млн крб чистого прибутку. Асигнування державної скарбниці на потреби України становили 2605,2 млн крб...

...З української частини Галичини припадало прибутків (на користь Австро-Угорщини) 26,6 млн золотих... а витрат – лише 19,3 млн. Отже, у державній скарбниці залишалося 7,3 млн чистого прибутку.

*Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.
Історія господарства: Україна і світ: посібник.
Київ, 1995. С. 305, 306.*

Запитання та завдання

а) Автори книжки називають ці дані державної статистики «найпереконливішим свідченням антиукраїнської колонізаторської політики» Російської імперії і Австро-Угорщини. Чи згодні ви з оцінкою політики обох імперій щодо України як колонізаторської?

б) Чи можна порівняти становище українських земель у складі Російської імперії і Австро-Угорщини зі становищем африканських колоній у складі європейських держав? Відповідь обґрунтуйте.

в) Що було спільного і що відмінного у становищі Наддніпрянської України у складі Російської імперії та Західної України у складі Австро-Угорщини?

РОЗДІЛ 1.

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 1. ПЛАНИ АНТАНТИ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ЩОДО УКРАЇНИ

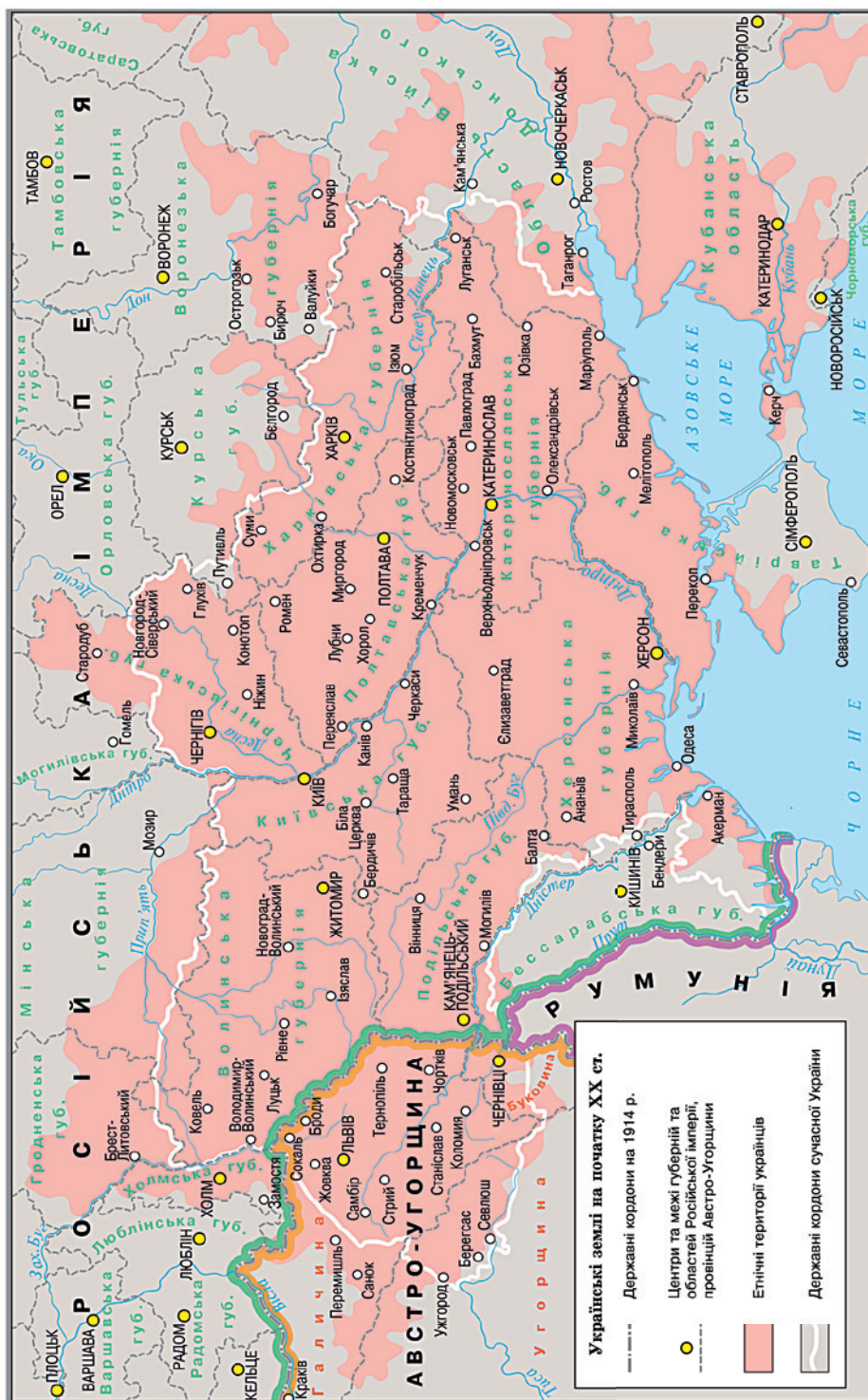
Згадайте:

1. До складу яких держав входили на початку ХХ ст. населені українцями землі?
2. Які українські політичні партії діяли в Наддніпрянській і в Західній Україні напередодні Першої світової війни? Яке майбутнє України уявляли члени цих партій?

1. Війна і «українське питання»

Перша світова війна почалася 19 липня 1914 р. (1 серпня 1914 р. за н. ст.). У жорстокій боротьбі зішлись два воєнно-політичні блоки – Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Центральні держави (мається на увазі *центр Європи*) – Німеччина і Австро-Угорщина – з іншого. У союзі з останніми в різний час перебувала Італія, Туреччина, Болгарія.

Війна йшла за переділ світу. Україна була однією з тих територій Європи, за володіння якою точилася кривава боротьба. Подібно до інших східноєвропейських народів (поляки, чехи, південнослов'янські народи), українці не мали власної держави. До того ж територіально вони були роз'єднані: Наддніпрянська Україна належала Російській імперії, а Галичина, Східна Буковина і Закарпаття входили до складу Австро-Угорщини. При цьому Україна мала надзвичайно вдале стратегічне розташування: з одного боку, через її територію пролягав найближчий шлях з Німеччини й Австро-Угорщини на Кавказ, Іран та Індію; з іншого – Наддніпрянська Україна безпосередньо межувала з Австро-Угорщиною і була вигідним плацдармом для наступу Росії на Балкани та Туреччину. Прагнення заволодіти ресурсами України і скористатися її вигідним географічним положенням перетворювали її у *театр* (територію) воєнних дій майбутньої війни.

Але, не маючи власної держави, українці в програмах своїх політичних партій чітко заявили про наміри створити її, реалізувавши при цьому *принцип «соборності»* – тобто об'єднати в єдину незалежну державу Наддніпрянську і Західну Україну. Та створення української держави суперечило стратегічним планам і Антанти, і Центральних держав. Урешті, це загрожувало існуванню Російської і Австро-Угорської імперій.

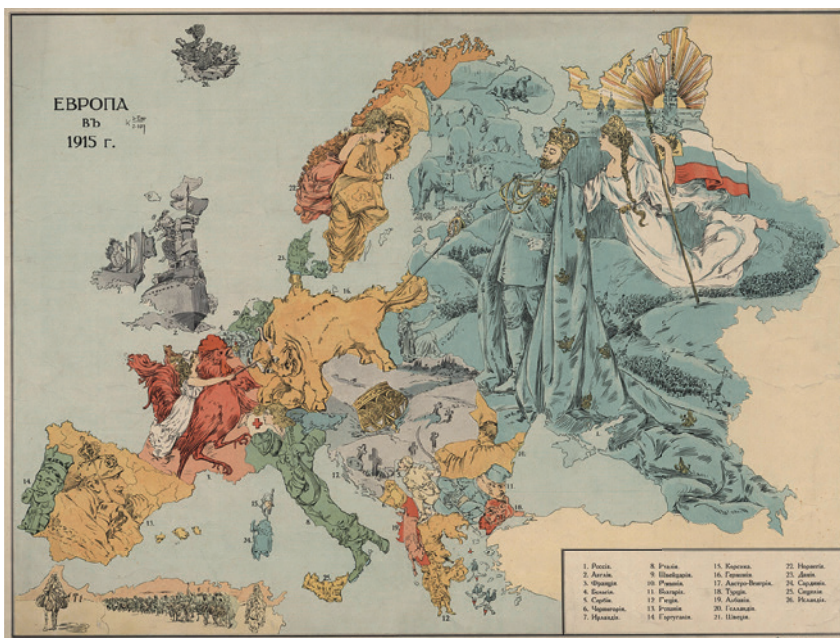
Однак цілком ігнорувати прагнення українців до єдності й створення власної держави було небезпечно. Адже від того, за ким піде 36-мільйонний український народ, багато в чому залежала доля війни.

Таким чином, навколо України накопичилося багато міжнародних суперечностей, які в комплексі з внутрішніми проблемами українського суспільства становили «українське питання».

Вирішення «українського питання» було можливе лише в результаті утворення української держави та визнання цього факту світовим співтовариством – близькими й далекими сусідами. Однак під час Першої світової війни до цього не прагнула жодна з воюючих держав.

2. Плани Росії щодо України

Як член Антанти, Російська імперія сподівалася в результаті війни розширити кордони своїх володінь, істотно послабивши або знищивши при цьому противників – Австро-Угорщину, Німеччину й Туреччину. Передбачалося реалізувати

Символічна карта Європи. Російський плакат. 1915 р.

давню стратегічну мету імперії – приєднати до Росії всі слов'янські землі (насамперед західноукраїнські), захопити столицю Туреччини Стамбул і стратегічно важливі протоки Босфор і Дарданелли, що забезпечило б панування в регіоні.

Проте справжній характер війни ретельно приховувався. Зокрема, Росія маскувала свої загарбницькі наміри посиленням на свою «історичну місію», яку начебто їй належить виконати, – визволити з-під мусульманського контролю християнські святині. Зокрема, харківський архієпископ Російської православної церкви (РПЦ) Антоній наголошував: *«На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали єретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгорода із церквою Святої Софії та Єрусалима з Господнім гробом».*

У контексті стратегічної мети – захоплення контролю над протоками Босфор і Дарданелли – першим своїм завданням у війні Росія ставила встановлення контролю над Східною Галичиною, Північною Буковиною і Закарпаттям. Грабіжницький характер своїх намірів російська пропаганда прикривала заявами про прагнення зібрати воедино всі *«ісконно»* російські землі, до яких вона традиційно зараховувала й українські етнічні території.

При цьому передбачалося: по-перше, закріпитися в центрі Європи; по-друге, ліквідувати організаційні центри українського визвольного руху в Галичині. У Росії добре знали, що Західну Україну серед політично активних українців Наддніпрянщини називали *«українським П'ємонт»*, порівнюючи її з історичною областю в Італії, що стала центром боротьби за об'єднання і звільнення цієї країни з-під іноземного гніту. Знищивши *«український П'ємонт»*, можна було сподіватися здійснення давньої імперської ідеї – *«злиття в російському морі всіх слов'янських рік».*

Це був грубий, примітивний, суто російсько-імперський проєкт розв'язання *«українського питання».*

3. Україна у воєнних планах Австро-Угорщини та Німеччини

Австро-Угорщина та Німеччина до *«українського питання»* підходили гнучкіше.

Австро-Угорська імперія прагнула в ході війни приєднати до своїх володінь інші населені українцями території, передусім Волинь і Поділля. Це дозволило б їй посилити вплив на інші слов'янські народи імперії (поляків, чехів, словаків, хорватів та ін.), позбавити претензій на керівну роль у слов'янському світі Росії. Водночас Австро-Угорщина обіцяла підтримувати визвольну боротьбу українського народу за створення самостійної України на відірваних від Росії територіях Наддніпрянщини.

Зі свого боку, Німецька імперія домагалася розширення своїх територій за рахунок українських земель Сходу і Півдня – економічно найрозвиненіших.

Карта Європи. Німецька карикатура. 1914 р.

Загарбання України серед німецьких політиків вважалося найважливішим кроком для розгрому Російської імперії. «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії», – писав ще в 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах. Україна розглядалася як зручний плацдарм для подальшого наступу на Схід, аж до Індійського океану. Німецьке командування надавало війсьним діям в Україні особливого значення, вважаючи її територію одним з найголовніших театрів світової війни.

У Німеччині не виключали створення на відвоєнованих у Росії територіях формально самостійної, а по суті, маріонеткової Української держави. Зокрема, восени 1915 р. німецький канцлер заявив у рейхстазі, що «німецький імперський уряд ставиться прихильно до можливого створення самостійної української держави».

Про свою підтримку ідеї відновлення української держави заявляли Болгарія і Туреччина, які були союзниками Центральних держав.

4. Ставлення до війни українських політичних сил Наддніпрянської України

Політичні партії Наддніпрянської України, яка перебувала у складі Росії, спільної лінії щодо позиції українства у війні не виробили.

Зокрема, Симон Петлюра, Максим Славінський і деякі інші відомі діячі українського руху, віддзеркалюючи настрої частини українського суспільства,

закликали всебічно підтримати Росію у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому вони сподівалися, що після переможного її закінчення російський уряд змушений буде надати Україні автономію, бо іншими методами такою великою і густозаселеною територією він, сповнений почуття вдячності до «вірних українців», просто не зможе управляти. При цьому ніяких обіцянок українським політикам чи організаціям царський уряд не давав.

Марність цих сподівань показали перші дні війни. Поки Україною йшли масові мобілізації до російської армії, імперська влада закривала українські газети й журнали, видавництва, «Просвіти». Багатьох українських діячів, зокрема Михайла Грушевського, було арештовано та вислано з України. Поступово в Наддніпрянщині серед представників національного руху почали наростати антиросійські настрої. Рада Товариства українських поступовців – найвпливовішої української організації Наддніпрянської України – винесла постанову, що у світовій війні українці мають зайняти нейтральну позицію і не підтримувати жодну з воюючих сторін.

Ще одна група наддніпрянських діячів українського національного руху соціалістичного спрямування (Андрій Жук, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко та ін.) створила у Львові в серпні 1914 р. *Союз визволення України* (СВУ), який проголосив своїм завданням відокремлення України від Росії і створення на відвоєнованих у неї землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини й Німеччини.

5. Ставлення до війни українських партій Західної України

Серед українців Західної України також не було єдності у ставленні стосовно позицій протиборчих сторін. З перемогою Росії пов'язували своє майбутнє москвофіли, але їхній вплив у Галичині був незначним. Головні тодішні галицькі партії – Національно-демократична, Радикальна і Соціал-демократична –

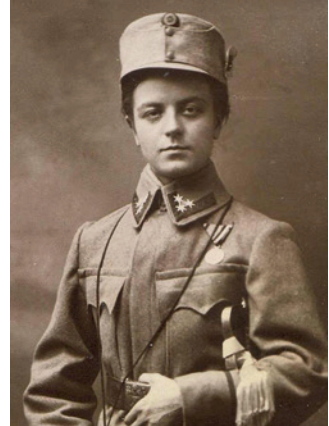

Загальна Українська Рада. У центрі – президент, доктор Кость Левицький. 1915 р.

мали проавстрійську орієнтацію. У *серпні 1914 р.* вони створили *Головну Українську Раду (ГУР)* у Львові, яка закликала галичан до боротьби за визволення України через всебічну підтримку Австро-Угорщини. Головою Ради був обраний націонал-демократ Кость Левицький. У 1915 р. склад ГУР розширився за рахунок представників від Буковини і членів СВУ від Наддніпрянської України, і була сформована *Загальна Українська Рада (ЗУР)*. Головними вимогами програми ЗУР було утворення самостійної Української держави на територіях, які до війни належали Російській імперії, і національно-територіальна автономія західноукраїнських земель, об'єднаних в окремих коронний край Австро-Угорщини. Головна Українська Рада створила військову організацію – *легіон Українських січових стрільців (УСС)*, який розглядався як зародок майбутньої національної армії. Першим командиром корпусу був директор гімназії в Рогатині Михайло Галуцинський. Здебільшого в січові стрільці вступали молоді члени воєнізованих українських організацій: «Сокола», «Січі», «Пласту» та ін.

Михайло
Галуцинський

Софія Галечко –
хорунжа легіону УСС

Охочих записатися до лав Українських січових стрільців (скорочено «усусів») лише протягом перших двох тижнів виявилось близько 30 тис. осіб. Незважаючи на те, що «усуси» воювали у складі австрійської армії, уряд дав згоду на озброєння лише 5 тис. осіб. Австро-Угорщина всіляко обмежувала розвиток українського національного руху, і це проявилось у ставленні до українських січових стрільців.

Підсумки та узагальнення

У Першій світовій війні головні протиборчі сторони обстоювали виключно власні інтереси й були байдужими до національних запитів українського народу. Водночас усі вони неодноразово заявляли, що війна ведеться заради визволення залежних народів («малих народів»), до яких зарахували й український. Як показав розвиток подій, це була демагогія, за якою приховувалося

прагнення залучити на свій бік українців і використати їхні військові традиції, матеріальні та людські ресурси в боротьбі зі своїми противниками.

Однак історія має власну логіку, яка не збігається ні з таємними планами, ні з демагогічними заявами імперських урядів. Досвід історії показує, що найчастіше розпад багатонаціональних імперій спричинювали війни, які різко загострювали всі внутрішні суперечності й призводили до політичних переворотів чи народних революцій. Та правителі імперій, як правило, цих уроків не пам'ятають і саме війни вважають ефективним засобом зміцнення своєї могутності.

Саме так було з головними учасниками Першої світової війни, яка 19 липня (1 серпня за н. ст.) 1914 р. після оголошення Німеччиною війни Росії владно увійшла в життя народів Європи, істотно змінивши напрям і темпи розвитку людської цивілізації, відкривши Новітній етап всесвітньої історії.

Що необхідно знати

1. Що таке «українське питання»? Як впливало воно на міжнародні відносини в Європі?
2. Яке місце займала Україна у воєнних планах Російської імперії? Які обставини визначали ці плани?
3. У чому полягали плани Австро-Угорщини щодо України в Першій світовій війні?
4. Яким уявлялося майбутнє України німецьким політикам?
5. Проаналізуйте позиції різних політичних сил Наддніпрянської України щодо Антанти і Троїстого союзу.
6. Яку мету ставили перед собою керівники Союзу визволення України?
7. Характеризуйте ставлення до воюючих держав у Західній Україні.
8. Чим було викликане утворення легіону Українських січових стрільців і що мали на меті його організатори?

Погляд дослідника

Зі статті Степана Рудницького «Огляд національної території»

На основах, добутих представленими дослідниками, можна обчислити загальну кількість українців на земній кулі. Мінімальні числа представляються так на р. 1914:

Українці на суцільній території – 36 605 000. Українці поза Україною в Євразії – 1 787 000. Українці поза Євразією – 1 200 000.

Разом – 39 592 000.

Загальні результати цих дослідів про територію й населення України зводяться коротко до ось таких трьох тез:

Територія України – це друга по величині національна територія в Європі – уступає тільки Московщині.

Український народ є щодо чисельності другий між слов'янських (після москалів), четвертий між великих європейських народів (після німців, москалів, британців).

Україна, збудована як держава в етнографічних границях, була б великою державою, котра стояла б щодо простору на другому місці, щодо населення на третьому місці серед великих держав Європи (коли не числитимемо їхніх колоній).

Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів, 1994. С. 270.

Формуємо вміння,

проаналізувавши фрагмент роботи С. Рудницького і карту на с. 15.

1. На підставі наведених у роботі С. Рудницького даних про чисельність українців на території їх компактного розселення в Європі (та інших історичних матеріалів) доведіть ідею про можливість (чи неможливість) створення незалежної Української держави.

2. Зіставивши по карті на с. 15 територію розселення українців у Європі на початку ХХ ст. і територію сучасної України, складіть коротку розповідь про історичну долю українського народу в ХХ столітті.

3. Зіставивши російський плакат (на с. 16) і німецьку карикатуру (на с. 18), схарактеризуйте методи інформаційно-психологічного впливу на населення держав, які брали участь у війні.

§ 2. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1914–1917 рр.

Згадайте:

1. Якими були плани Росії щодо Західної України в Першій світовій війні?
2. Які демагогічні прийоми використовувала Російська імперія для маскуванню своїх справжніх цілей?

1. Успіхи російської армії в Галичині в 1914 р.

Російські війська, розташовані на території України, з початком війни було зведено в *Південно-Західний фронт*. У 1916 р., зі вступом у війну Румунії, було утворено *Румунський фронт*.

Початок війни склався для Російської імперії вдало. Південно-Західний фронт розгорнув надзвичайно успішний наступ у Галичині й на Буковині (див. *карту на с. 23*). Задум російського командування полягав у тому, щоб розгромити слабшу австро-угорську армію, завершити мобілізацію, а потім кинути основні сили проти Німеччини. Незважаючи на те, що сили сторін були приблизно рівними – по 1 млн солдатів і офіцерів, – австрійські й угорські війська

змушені були відступати. Російські війська захопили головні міста Галичини та Буковини, зокрема Львів і Чернівці.

Німецькі війська, згідно зі стратегічним задумом свого командування, у цей час вели наступ на Західному фронті, де сподівалися швидко розгромити Францію. На Східному фронті вони обмежувалися оборонними боями у Східній Пруссії, тому допомогти своїм австро-угорським союзникам були не в змозі.

На початку березня 1915 р. після чотиримісячної облоги капітулювала фортеця Перемишль зі 117-тисячним гарнізоном. Після падіння Перемишля думка про остаточне приєднання Галичини до Росії в імперії стала загальною. Російська армія заволоділа значною частиною Карпат і готувалася до остаточного

Російський пересувний екран для захисту солдатів в бою

розгрому австрійської та угорської армій і окупації Угорщини, відокремлення її від Австрії. Наступ тривав до кінця квітня 1915 р.

У ході Галицької битви, яка визнана однією з найбільших битв Першої світової війни, австрійська армія зазнала жорстокої поразки. Втрати її становили 400 тис. осіб. Близько 100 тис. потрапило в російський полон. Серед полонених виявилося багато українців з Галичини, Буковини й Закарпаття.

2. Контрнаступ німецько-австрійських військ у Західній Україні

Російське командування було впевнене, що в результаті Галицької битви Західна Україна назавжди стала частиною імперії. На початку квітня 1915 р. до Львова навіть приїхав Микола II – російський імператор, який згодом відвідав і Перемишль – колишню австрійську твердиню.

Цей візит повинен був засвідчити перехід під російський контроль захоплених у ході наступу земель Західної України. Вважалося також, що поява в окупованих районах імператора піднесе бойовий дух солдатів.

Однак час для візиту царя було вибрано дуже невдало. На фронті назрівав перелом на користь німецько-австрійських військ, який російське командування прогавило. Російська армія була знекровлена. За час наступу вона зазнала величезних втрат, а її резерви були вичерпані. Росія виявилася не готовою до тривалої війни.

19 квітня 1915 р. (2 травня за н. ст.) німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ. Командував ударною групою, до якої увійшли відбірні німецькі війська, таємно перекинуті із Західного фронту, генерал Макензен – один з найкращих воєначальників. Застосувавши на вузькій ділянці фронту в районі міста *Горлиці* в Західній Галичині масований артилерійський вогонь, вони прорвали фронт і змусили російську армію відступати. Солдати гинули тисячами, не маючи зброї і боеприпасів.

У таких умовах з осені 1915 р. розпочалася евакуація установ, підприємств і навчальних закладів Правобережної України. Зокрема, Київський університет

перевозили до Саратова, а Київський політехнічний інститут – до Воронежа. Вивозили державні установи, заводи, школи, музеї, бібліотеки. Планувалося навіть вивезти Києво-Печерську лавру з її святинями.

Контрнаступ було зупинено лише восени 1915 р. на лінії Кам'янець–Подільський–Тернопіль–Кременець–Дубно.

3. «Брусиловський прорив» і наступ російських військ

Німецькі війська воювали на два фронти, що створювало умови для маневрів російської армії на Східному фронті і їх союзників на Західному фронті. Навесні 1916 р. розпочалася наступальна операція російських військ в Україні, яка увійшла в історію під назвою «Брусиловський прорив». Російська армія під командуванням генерала Олексія Брусилова прорвала фронт, просунулася в глиб території противника на 80–120 км і знову захопила Чернівці, Коломию, Броди й Луцьк. Загальні втрати Австро-Угорщини і Німеччини становили 1,5 млн, Росії – близько 1 млн осіб. Площа окупованої під час операції території сягала 2,5 тис. км².

Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Однак розвинути цей успіх російській армії не вдалося. Німецьке командування перекинуло частину своїх військ із Західного фронту (близько 400 тис. солдатів і офіцерів) і зупинило російський наступ. Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1917 р.

У червні 1917 р. російські війська зробили спробу провести в Україні ще один наступ, але невдало. За місяць боїв російська армія втратила 60 тис. осіб – значною частиною з них були українці – і залишила Галичину.

На Чорному морі, яке було ще одним театром війни, жодна зі сторін у роки війни не досягла переваги.

4. Бойовий шлях Українських січових стрільців

У складі австрійської армії воювало з'єднання, створене українськими патріотами Галичини, – легіон Українських січових стрільців. «Усуси» складали військову присягу на вірність імперії і на вірність Україні. Себе вони розглядали як перший підрозділ української армії, котра формуватиметься у ході війни і своєю метою матиме боротьбу за незалежність України.

Початок бойового шляху січових стрільців припадає на 25 вересня 1914 р. У розпал Галицької битви вони захищали в Карпатських горах Ужоцький перевал, який атакувала дивізія кубанських козаків. Але справжнє бойове хрещення УСС пройшли у *квітні – на початку травня 1915 р. у боях за гору Маківка поблизу Славська*, коли російське командування кинуло проти стрільців кілька полків і артилерію. Контроль над горою забезпечував росіянам подальше просування на Захід, тому боротьба за неї була особливо жорстокою і кровопролитною. Кілька разів цей важливий пункт переходив із рук у руки. Саме в ці дні російський цар Микола II об'їжджав Галичину, і військово командування прагнуло будь-що порадувати його ще однією перемогою. Урешті, ціною великих жертв російським солдатам удалося закріпитися на Маківці, але в цей час розпочався їх загальний відступ з Галичини.

УСС брали участь у наступальних операціях 1915 р. У червні вони першими увійшли в місто Галич, піднявши над ним жовто-синій український національний прапор. Славною і водночас трагічною віхою на бойовому шляху УСС стали виснажливі *бої на горі Лисоня* поблизу Тернополя, які «усуси» вели в *серпні–вересні 1916 р.* Січові стрільці потрапили в оточення, і вирватися з нього вдалося лише невеликій їх частині.

Після поповнення полк УСС влітку 1917 р. протистояв російським військам у дні їхнього останнього в Першій світовій війні наступу.

До березня 1915 р. командиром УСС був Михайло Галушинський, надалі полк у різний час очолювали Григорій Коссак, Мирон Тарнавський, Осип Микитка.

*Січові стрільці у Карпатах.
На горі Татарівка.
Лютий 1915 р.*

*Меморіальний комплекс на горі Лисоня. Бережанський район,
Тернопільська обл. Сучасний вигляд*

Серед військових, служба яких була пов'язана із січовими стрільцями, був і представник австрійської правлячої династії архікнязь Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген, якого за симпатії до українців називали Василем Вишиваним (ходив у вишиванці). На початку 1917 р. у Головній книзі обліку УСС було записано близько 7 тис. осіб; утрати вбитими, пораненими й полоненими загалом становили 3050 осіб.

Австрійське й німецьке командування неодноразово відзначало героїзм січових стрільців, їхні високі моральні якості й навіть називало полк УСС «найкращим підрозділом усєї австро-угорської армії». В умовах наростання у військах австро-німецького блоку антивоєнних настроїв, непоодиноких випадків дезертирства бойова звитяга січових стрільців була справді нетиповим явищем. В її основі був патріотизм січових стрільців, їхнє переконання, що в цій війні вони віддають свої життя і проливають кров за світлу мету: відродження незалежної української держави і щасливе життя народу.

*Архікнязь Вільгельм
Франц фон Габсбург
Лотрінген
(Василь Вишиваний)*

Григорій Коссак

Престолонаступник Австро-Угорщини Карл Франц-Йосиф оглядає одну з частин Січових стрільців. 26 липня 1916 р.

Проте ставлення командування до січових стрільців було дуже нерівне. Один з них згадував: «Під час боїв австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише “рутенськими зрадниками”».

Українські січові стрільці в жорстоких умовах Першої світової війни знаходили час для громадської і національно-культурної роботи. В останні місяці життя Івана Франка ним опікувалися «усуси». Обидва сини Івана Яковича – Петро й Тарас – одними з перших вступили до Легіону і брали безпосередню участь у боях. Наприкінці травня 1916 р. делегація УСС просто з окопів виїхала до Львова на похорон Івана Франка, де їхній представник виступив з яскравою промовою. А коли наприкінці 1916 р. «усуси» перебували на переформуванні на Волині, вони організували 46 початкових українських шкіл, де вчителями були рядові стрільці й офіцери.

Підсумки та узагальнення

З початком Першої світової війни Західна Україна опинилася в зоні воєнних дій, а Наддніпрянина стала важливим тилковим районом. Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, і АвстроУгорщини, з іншого, – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру. Вкотре за свою історію українці змушені були розраховуватися за своє бездержавне існування життями своїх співвітчизників.

На цьому трагічному тлі виділявся корпус Українських січових стрільців, утворений у складі австрійської армії. Бійці й офіцери цього корпусу сподівалися, що їх боротьба наблизить звільнення України.

Що необхідно знати

1. Дайте коротку характеристику Галицької битви й розкрийте її результати.
2. Схарактеризуйте хід воєнних дій на території України в 1915 р.
3. Розкажіть про вплив «Брусиловського прориву» на становище російсько-німецького фронту в 1916 р.
4. Яким був статус УСС у складі австрійської армії?
5. В яких найважливіших воєнних операціях брали участь Українські січові стрільці?
6. Чим пояснювався героїзм «усусів» у війні?

Що необхідно вміти

1. Виявіть реальні наміри правлячих кіл Центральних держав і Антанти та відокремте їх від демагогічних заяв щодо прагнення «звільнити малі народи».
2. Використовуючи карти на с. 23 і 25, схарактеризуйте хід воєнних дій Першої світової війни на українських землях.

Дослідник про Українських січових стрільців

Українські січові стрільці мали бути не тільки виявом лояльності галицьких українців супроти Австрії, а й інструментом української політичної репрезентації (представництва. – Авт.), зокрема після закінчення війни при новому розподілі Європи. Галицькі політики планували за допомогою свого легіону досягнути більшого впливу в австрійському уряді, подібно як це робив один із творців об'єднаної Італії в другій половині XIX ст. граф Камілло ді Кавур, прем'єр королівства П'ємонту. У часи Кримської війни він вислав невелику військову частину на допомогу Англії та Франції й завдяки цьому мав доступ до мирної конференції в Парижі в 1856 р. Там він міг підняти справу об'єднання Італії й остаточно увійшов у коло творців європейської політики, що йому дуже придалося в 1860-х роках (період об'єднання Італії. – Авт.).

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923. Львів, 1998. Т. I. С. 17.

Запитання та завдання

Обговоріть в аудиторії питання: чи обґрунтованими були надії галицьких політиків за допомогою легіону Українських січових стрільців «досягнути більшого впливу в австрійському уряді» і вплинути в майбутньому на долю України?

§ 3. ПОЛІТИКА РОСІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Згадайте:

1. Які великі воєнні операції провела російська армія і війська Центральних держав на території України в 1914–1917 рр. і якими були їх наслідки?
2. Які причини утворення легіону УСС і в яких операціях він брав участь?

1. Російський окупаційний режим у Західній Україні

Захопленню Західної України Російська імперія надавала першочергового значення. У Маніфесті головнокомандувача російської армії, оприлюдненому в серпні 1914 р., вторгнення російських військ у Галичину оцінювалося як продовження справи Івана Калити, який почав процес об'єднання московських земель: *«Хай допоможе Господь царственому своєму помазаннику, імператору Миколі Олександровичу всієї Росії, завершити справу великого князя Івана Калити»*. Ці слова не обіцяли прихильникам національно-державного відродження України нічого доброго. Галичину й Буковину царизм розглядав як частину Росії, а українців, які тут мешкали, як *«росіян»*.

З початком Галицької битви в Західну Україну масово посунули російські чиновники різних рівнів довершувати справу військових. Становище українського населення, яке ще недавно зазнало брутальних розправ австро-угорської влади, катастрофічно погіршилося. Росіяни поводитися як окупанти. На захоплених західноукраїнських територіях російський уряд утворив Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого поставив графа Георгія Бобринського. У своїй промові у Львові він заявив: *«Східна Галичина і Лемківщина – споконвічна*

Російський військовий патруль у Львові, 1915 р.

Російські війська у Львові та Бучачі, 1915 р.

частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, влаштування їх тому повинно бути на російських засадах. Я буду впроваджувати тут російську мову, закон і управління».

Слова російського сановника не розходилися з його ділами. З перших днів окупації російські військові й чиновники знищували тут будь-які прояви українського життя: закривалися українські газети й журнали, книгарні, видавництва. Була заборонена діяльність українських партій і громадських об'єднань («Просвіт», спортивних, молодіжних об'єднань). Усі українські школи також були закриті. Почалася реорганізація шкільництва на російський зразок і з російською мовою навчання. Було видано спеціальні підручники для галицьких шкіл, написані російською мовою. Тисячі українських діячів, що залишилися в краї, були заарештовані й вислані в глиб Росії, зокрема в Сибір.

Гонінь зазнала Українська греко-католицька церква. Митрополита Андрея Шептицького було заарештовано й ув'язнено в монастирській тюрмі в Суздалі, де він перебував до Лютневої революції 1917 р. Репресій зазнали й інші відомі представники греко-католицького духовенства. Царизм розгорнув кампанію навернення греко-католиків у православ'я. Для керівництва цією акцією Російська православна церква (РПЦ) відрядила в Галичину фанатиків московського православ'я. На чолі близько 330 греко-католицьких парафій було поставлено священників РПЦ.

Переслідуючи українців, російська влада одночасно йшла на поступки полякам. Тимчасом як українські школи й бібліотеки закривалися, польським дозволялося працювати. Російська окупаційна влада і в Західній Україні взяла на озброєння давній принцип загарбників: «Розділяй і володарюй».

Уся політика російської окупаційної влади була спрямована на те, щоб знищити будь-які національні особливості українського населення, перетворити галичан на росіян. Навіть серед тієї частини населення, що ставилася до Росії із симпатією, тепер почали поширюватися стереотипи офіційної пропаганди Німеччини й Австро-Угорщини, що росіяни – це варвари, а Росія – це дика Азія.

Німецькі кірасири увійшли в село біля Львова

2. Репресії австро-угорської влади

Населення Західної України в більшості своїй залишалося лояльним до Австро-Угорщини й не надавало масової підтримки росіянам. Однак поодинокі факти співробітництва москвофілів з російською владою було використано як привід до масових репресій проти галичан і буковинців, яких бездарне командування австро-угорської армії звинуватило у своїй поразці в Західній Україні. До того ж на початку війни посилювалося давнє українсько-польське протистояння.

З початком війни польські чиновники використовували будь-яку нагоду, щоб послабити український вплив у Галичині. Митрополит Андрей Шептицький із цього приводу писав: «...Проти нас ведуть акцію ті, що підтримують москвофільство в краї; а тепер арештовують наших найкращих і невинних людей; про ув'язнення москвофілів говорять, що це наслідок доносів українців. Водночас переконують військові структури, що українці й москвофіли в однаковій мірі не заслуговують на довір'я. У цьому безголовому замішанні готують українцям винищення».

Тисячі галичан, як москвофілів, так і абсолютно байдужих до політики, заарештовані й вивезені до Австрії, де їх було кинуте до концтаборів. Часто за найменшою підозрою людей заарештовували й розстрілювали чи вішали без суду й слідства.

Репресії викликали наростання антиавстрійських і антиугорських настроїв у Західній Україні.

3. Горлицький прорив і нова катастрофа для населення України

Горлицький прорив німецько-австрійських військ і відступ російської армії приніс для населення України, передусім Східної Галичини й Північної Буковини, нову катастрофу. Усіх, кого вважали «неблагонадійними», виселяли з приф-

Біженці. Тернопільщина. 1915 р.

ронтової смуги. Ті ж, хто перейшов у православ'я, виїжджали добровільно, цілком справедливо побоюючись розправи німецько-австрійських військ. І тих, і інших російська влада спрямовувала в тиллові області імперії, дуже часто – до Сибіру.

Водночас російські війська змушені були відступати з Холмщини, Волині, Поділля, які до початку світової війни перебували у складі Російської імперії.

Здавалося б, ставлення до цих територій, населених громадянами Російської імперії («своїми»), повинне бути іншим. Але ні. На «своєї» території російські війська вдалися до тактики «випаленої землі». Вони руйнували мости, залізничні, спалювали села. Начальник військових сполучень генерал І. Павський в одному зі своїх донесень писав: «Руйнування зроблені ґрунтовно». Сотні тисяч людей змушені були покидати рідні домівки, на багато років перетворюючись на біженців. Дорогою за Урал їх косив тиф. Медичного персоналу й ліків не вистачало, бо все це було кинуте на фронт. Евакуйованих і біженців у самому лише Київському комітеті допомоги, який опікувався біженцями, було зареєстровано 3,3 млн осіб.

4. Загострення українського питання в Австро-Угорщині

На відміну від російського уряду, уряд Австро-Угорщини здійснював значно гнучкішу політику, зокрема в національному питанні. Але ця політика суттєво не поліпшувала становище українців. Навпаки, восени 1916 р. надії Головної української ради і всіх інших лояльних до Австро-Угорщини політичних сил Західної України на одержання автономії української частини Галичини й Буковини почали розсіюватися. 4 листопада 1916 р. уряд Німеччини проголосив утворення «самостійного» Польського королівства з 10 губерній Польщі,

які до 1914 р. належали Російській імперії, а в ході воєнних дій були захоплені німецькими військами. Одночасно імператор Австро-Угорщини Франц-Йосиф I проголосив автономію Галичини без розподілу краю на східну й західну частини. Українців, таким чином, віддавали під контроль поляків.

Було проігноровано найважливішу вимогу західних українців, з якою вони зверталися до Відня десятки років: надати автономію Східній Галичині, населеній переважно українцями. До того ж між урядами Німеччини й Австро-Угорщини відбувалися переговори щодо утворення в майбутньому з Королівства Польського й Галичини самостійної держави у формі конституційної монархії. Для Німеччини й Австро-Угорщини значно важливішим було мати у Європі союзників з ними поляків, ніж вирішувати «українське питання» в умовах, коли більша частина України була під російським контролем.

Життя підказувало українцям, як західникам, так і наддніпрянцям, що їхнє визволення залежить передусім від них самих.

Підсумки та узагальнення

Перші місяці війни розвіяли надії тих українців, які сподівалися на поліпшення свого життя за допомогою однієї з імперій. Навпаки, війна принесла важкі випробування для жителів України. Через територію України проходила лінія фронту, яка, мов вогняний смерч, час від часу прокочувалася то на захід – по галицьких і буковинських землях, то на схід – по Волині й Поділля. І кожного разу обидві армії залишали після себе смерть, руїни і сльози. Ті ж регіони Західної і Наддніпрянської України, які не потрапляли в зону бойових дій воюючих армій, стали їхнім найближчим тилом і несли на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців і евакуйованих.

Без засобів до існування залишалися великі маси людей. Страх репресій з боку російської і австрійської влади змушував багатьох тікати в тил. «Неблагонадійних» і «підозрілих» виселяли в глиб Російської і АвстроУгорської імперій. Людей охоплював страх і відчай.

Український історик Дмитро Дорошенко становище в Східній Галичині описував так: *«Нещасливе українське населення Галичини опинилося буквально між двома вогнями: з одного боку мордували його москалі за “мазепинство”, а з другого – австрійці й мадяри за русофільство. У той же час українці мусили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армій. Рідні брати мусили стріляти одні в других».*

Що необхідно знати

1. Що принесла російська окупація Східної Галичини і Північної Буковини?

2. Чим викликані й наскільки обґрунтовані були репресії австро-угорської армії проти населення Галичини в 1914 р.?
3. Якими були основні напрями політики російської влади в окупованій Галичині й Буковині?
4. Чим була викликана і що мала на меті російська політика на захоплених територіях Західної України?
5. Яким було ставлення російської окупаційної влади до греко-католицької церкви і чому?
6. Які наслідки для цивільного населення України мав контраст наступ німецько-австрійських військ у Галичині й відступ російської армії в 1915 році?

Офіційний документ

«Русскому народу»

(Маніфест головнокомандувача російської армії

великого князя Миколи Миколайовича від 18 серпня 1914 р.)

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лестью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъярмленной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, неразделимой и великой России! Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дела великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу, с молитвой за Россию и русского царя.

*Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.
Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. Т. I. С. 6.*

Що необхідно вміти,

аналізуючи наведений вище документ

1. Захоплюючи територію тієї чи тієї іноземної держави, російське командування зверталось до місцевого населення його рідною мовою. Маніфест великого князя Миколи Миколайовича був видрукований і поширювався російською мовою. Чим це пояснювалося?

2. Чи об'єктивно змальовано в Маніфесті історичне минуле українського й російського народів? Який історичний зміст укладено в слова про «*єдиную, неразделимую и великую Россию*»?

3. З якою метою в Маніфесті фальсифікується історичне минуле?

Очима письменника

Уривок із книжки Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»

На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами; тут було кілька попів, учителів і селян з різних околиць. Руки їм скрутили мотузом і позв'язували парами. У багатьох були розбиті ноги, а голови в гулях. Це так їх «розмалювали» жандарми під час арешту. Трохи далі бавився мадярський жандарм. Він прив'язав священникові до лівої руки шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав мотуз, що піп заривався носом у землю. Він не міг підвестися, бо мав зав'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби перевернутися на спину, щоб якось підвестися з землі. Жандарм із цього так щиро сміявся, аж сльози в нього текли з очей. Коли священник нарешті підводився, він шарпав за мотуз, і бідолаха знову орав носом землю. Цю розвагу припинив жандармський офіцер, який наказав, поки прибуде поїзд, відвести арештованих за вокзал до порожнього складу, щоб ніхто не бачив, як їх б'ють.

Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. Київ, 1966. С. 517–518.

Запитання та завдання

Яке ставлення до угорської влади могла викликати така поведінка угорських жандармів?

§ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НА ФРОНТІ ТА В ТИЛУ

Згадайте:

1. Які причини викликали зтяжний характер Першої світової війни?
2. Які території України охопила війна?
3. Які масштаби мобілізацій жителів України в армії воюючих держав?

1. Зтягування війни

Починаючи війну, протиборчі сторони розраховували на швидку перемогу. Однак ці надії не справдилися. Світова війна зтягувалася й супроводжувалася небаченими раніше людськими жертвами та матеріальними втратами з обох сторін. За перші два роки російська армія втратила 7,5 млн вбитими, пораненими й полоненими. Їй довелося залишити промислово розвинуті

*Солдат в окопі пише листа додому.
Підгайці, Тернопільщина. 1914–1915 рр.*

території Польщі й Прибалтики. Понад 20 % армійських втрат у живій силі становили жителі України. Та на зміну їм прийшли нові мільйони запасних і рекрутів, яких набирали по всій імперії, особливо у прифронтовій зоні, якою була вся Наддніпрянська Україна.

Величезних людських утрат зазнала й австро-угорська армія, яка також компенсувала це новими масовими мобілізаціями по всіх регіонах Австро-Угорської імперії, зокрема й у Західній Україні.

Ейфорія, яка охопила армії сторін, що воювали, на початку війни, поступово зникла. Додому йшли «похоронки» і листи, які свідчили про зміну настроїв у солдатському середовищі.

Не розраховуючи довго воювати, сторони не подбали про створення необхідних запасів військової техніки, зброї, боєприпасів, спорядження, продовольства, медикаментів, мережі шпиталів та інших тилових структур, без яких успішне ведення війни неможливе. Щоб не зазнати поразки, вирішувати ці проблеми доводилося під час війни.

Усе це ускладнювало повсякденне життя в тилу і на фронті.

2. Зміни у повсякденному житті в тилу

Війна супроводжувалася погіршенням матеріального становища населення.

Неминучим її наслідком були дефіцити, які поширювалися майже на все, зокрема й на товари широкого вжитку та продукти харчування. У містах з'явилися черги за товарами повсякденного попиту. У селах не вистачало гасу, у містах – дров і вугілля. Із часом гас зник й у містах, почали вводити норми на його продаж. Запасалися свічками, лампадами, селяни поверталися до лучин. Скорочення продукції промислових підприємств, що працювали на забезпе-

чення потреб населення, призвело до значного зростання цін на товари повсякденного вжитку, зокрема одяг та взуття. Знову в масовому порядку виготовляли постолі, а місцева преса агітувала переходити в побуті та на роботі на дерев'яні сандалії. Дефіцити викликали спекуляцію та різке підвищення цін.

Звичайним явищем у великих містах стали перебої в роботі трамваю, чим користувалися візники, підвищуючи ціни на свої послуги.

Спосіб життя населення змінився у зв'язку із заборонаю продажу алкогольних напоїв. Газети писали, що тверезість – це запорука перемоги. Із часом ейфорія зникла й почали говорити, що немає цікавого дозвілля, яке могло б стати альтернативою пияцтву. Алкоголь з'явився на чорному ринку. Ті, хто не міг його придбати, вживали денатурат та інші отруйні замінники. Унаслідок цього було багато випадків отруєння. Водночас збільшилася кількість курців і наркоманів, які вживали кокаїн.

В умовах воєнного часу, коли чоловіки були мобілізовані в армію, утримання родин часто лягало на жіночі плечі. Це призводило до зміни статусу жінки в суспільстві, примусило її не тільки взяти на себе нові сімейні й громадські обов'язки, а й зайняти нові, закриті для жінок у довоєнні роки ніші в суспільстві. Якщо історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала свого чоловіка в тилу, то Перша світова війна змінила це співвідношення.

У воєнні роки жінки не лише служили на фронті сестрами милосердя та санітарками, а й працювали на оборонних заводах, виконували важку, «нежіночу» роботу в сільському господарстві, промисловості, у сфері обслуговування, на транспорті. У 1916 р. навіть у традиційно «чоловічих» галузях промисловості Наддніпрянської України – кам'яновугільній, металургійній і залізорудній – жінки становили близько 10 % тих, хто працював.

Лірники на вулиці в Коломиї. 1914–1916 рр.

Збір врожаю біля Стрия. Галичина. 1914–1917 рр.

Навіть жінки «вищого світу» включилися в патріотичні акції, працювали в шпиталях, шили білизну для солдатів і поранених, збирали пожертвування для біженців.

Труднощі воєнного часу лягли важким тягарем на жіночі плечі, та водночас нові обов'язки викликали зміни у світогляді жіноцтва, додавали жінкам самоповаги й відчиняли двері у світ, що традиційно належав чоловікам. Урешті, це був один із важких кроків до встановлення рівноправності чоловіків і жінок, формування гармонійніших відносин у суспільстві.

Група хрестових сестер Єкатеринославської общини сестер милосердя. Майже всі вони добровільно пішли на фронт. 1912–1914 рр.

*Селянські діти в Перегінському.
Галичина. 1916 р.*

Під час війни змінилося життя дітей. Коли пішли в армію батьки й старші брати, дитинство для багатьох підлітків закінчилося: вони мусили включатися у виробничий процес у селянських господарствах або йти на роботу по найму на заводи та фабрики, замінюючи там мобілізованих чоловіків. До 1915 р. це робилося неофіційно, а з 1915 р. власники підприємств Росії одержали державний дозвіл на використання праці дітей.

Багатьом дітям, які втратили батьків у зоні воєнних дій, під час масових переміщень (біженства) та від інших обставин воєнного часу, довелося зазнати гіркої долі сирітства. Як правило, це стосувалося вихідців з бідних селянських і робітничих родин.

Мешканці тилових регіонів Західної і Наддніпрянської України змушені були нести на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, евакуйованих і біженців, лікування поранених.

Загальна кількість біженців у квітні 1916 р. у Наддніпрянській Україні перевищувала 650 тис. Це були мешканці Західної України, Білорусії, Польщі, країн Прибалтики. Як правило, жінки, діти, літні люди. Місцева влада розміщала їх у невеликих містах і селах, де легше можна вирішити проблему працевлаштування й харчування.

Евакуйовані в період Першої світової війни буковинські селяни на привалі

Кількість військовополонених, які опинилися на території України, також налічувала сотні тисяч осіб. Вони працювали на шахтах, підприємствах важкої промисловості, у поміщицьких маєтках і в господарствах заможних селян.

Спілкуючись із місцевим українським населенням, біженці та військовополонені стали додатковим джерелом інформації про незнайоме закордоння, про його людей, їх звичаї. Це справляло певний вплив на зміну світосприймання мешканців тилкових регіонів України, розширення їх уявлень про світ.

У суспільстві поширювалися чутки, необ'єктивна інформація й просто відверто брехливі відомості. Газети провокували розвиток у суспільстві шпигуноманії.

Війна сприяла поширенню антинімецьких настроїв, які інколи проявлялися в несподіваних формах. У Київському оперному театрі, наприклад, припинили ставити твори Вагнера, зняли з репертуару музику Бетховена і Шуберта, а оперу «Фауст» залишили, бо її автор Шарль Гуно був французом.

На тлі соціального зuboжіння основної маси населення розцвітають злочинність і правопорушення – грабунки та крадіжки, укривання прибутків від оподаткування, підробка документів, зловживання службовим становищем тощо.

Підсумки та узагальнення

Війна справила негативний вплив на повсякденне життя людей. Вона забрала сотні тисяч молодих життів. Додому поверталися скалічені й хворі. Війна знизила моральний поріг: люди тепер робили те, на що не наважувалися раніше, що вважалося неможливим через релігійні чи етичні міркування. Людське життя на фронті знецінилося до мізерної статистичної одиниці, у тилу – надзвичайно ускладнилося.

Наслідки війни були неочікуваними для воюючих держав. Замість зміцнення їхньої імперської могутності, посилення контролю над народами залежних країн відбувалося протилежне. У ході війни ці держави, зокрема Російська імперія і Австро-Угорщина, опинилися у стані гострої економічної і соціально-політичної кризи, а національно-визвольний рух поневолених народів піднявся на новий щабель розвитку. Незважаючи на великі людські й матеріальні втрати, Перша світова війна сприяла зростанню національної свідомості українського народу, прискорювала процес його перетворення на повноцінну модерну націю, готову до створення власної держави.

Що необхідно знати

1. Як в Україні зустріли початок Першої світової війни?
2. Що спричинило поглиблення економічної кризи, дефіцитів продовольства і товарів повсякденного попиту?

3. Чим було викликане наростання антивоєнних настроїв в українському суспільстві?
4. Які обставини воєнного часу спричинили зміни місця і ролі жінок у суспільстві? У чому проявлялися ці зміни?
5. Розкрийте вплив війни на становище дітей.
6. Що нового в повсякденне життя принесла поява в тилу військовополонених і біженців?

Погляд солдата-фронтовика

Лист солдата Андрія Рубеля з фронту. 26 травня 1916 р. (дається мовою оригіналу)

Здравствуй сестрица Лида. Я жив и здоров, но что пережил, то и описать нельзя. Если жив останусь, то чего только не расскажу. С 19–20 мая как начались бои, когда наши войска пошли в наступление от Луцка до Ковеля, намереваясь прорвать фронт. Что делалось, волосы становились дыбом, и сам как в огне, ничего не чувствуешь, будто и не страшно; я смело ходил в атаку, когда нам приказали во что бы то ни стало австрогерманцев выгнать из окопов. И мы как на параде двинулись с штыками наперевес, но каким ужасным пулеметным и артиллерийским огнем он нас засыпал, просто света Божьего не видать стало в 3 часа дня.

Ряды наши смешались с огнем и землей и 23 мая, когда мы с криком «ура» добежали до неприятельских окопов, то я только помню, что пули снаряды ревели и свистели кругом, а люди падали. Но сколько там было солдат: на место убитых и раненых все новые и новые подбежали, и также падали, разрывались в куски и в воздухе летали руки, ноги, головы; в моих глазах все представилось кровавым светом. Крик, стон, рев снарядов и пуль – все както сливалось в один гул. В целые калюжи крови вскакиваю, перестрыбуя через убитых или топча их...

Дорогая сестрица, какое отвратительное дело война...

Сердце разрывается, я прилег до земли среди мертвого царства, и вдруг меня струснуло так, что зуб на зуб не попаду. Никогда в жизни такая лихорадка больного не трусит. А вправо пулемет, татата и прожектор да ракеты стали чаще освещать, так что я увидел свои руки – они в крови, гимнастерка, колина вымазаны спереди кровью. Я подумал, а сколько своими руками я убил людей, а штыком переколот, а за что все это? И не выдержал, заплакал, и так заплакал среди мертвых товарищей, дорогая сестрица, что никогда так не плакал.

Передо мной все встало как на долоне и я вспомнил домашних, тата и маму. Они ведь не знают, что я таким молодым переносу и за что. За что меня заставляют убивать таких как и сам, а потом так страдать. Дорогая сестрица, ты этого письма маме не посылай...

*Василь Рубель. Історія... Старожитності Південної України.
Запоріжжя, 2003. Вип. 9. С. 121–122.*

Аналізуючи цей лист,

1. Схарактеризуйте настрої на фронті.
2. Розкажіть про зміну настроїв у тилу, спричинену такими листами фронтотників.
3. Складіть розповідь про те, які зміни в повсякденному житті в тилу спричиняли а) «похоронки»; б) поява фронтотників-відпускників; в) поява інвалідів війни.

§ 5. ЧИ НАБЛИЖАЛА ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ?

(Практичне заняття)

Про що слід згадати:

1. У чому суть планів Росії і Центральних держав щодо України в Першій світовій війні?
2. Яких матеріальних і людських втрат зазнала Україна в ході Першої світової війни?

Сформулюємо проблему: *Чи можна вважати, що Перша світова війна створювала умови для наближення незалежності України?*

Гіпотези:

- а) війна віддаляла, а не наближала здобуття Україною незалежності;
- б) незважаючи на величезні втрати і трагедії, війна наближала Україну до здобуття незалежності.

*До якої з наведених вище гіпотез ви схильєтеся?
Які аргументи зможете навести для її обґрунтування?*

Наводимо тексти істориків, які писали про тогочасні події

1. Участь у воєнних діях мільйонів українських селян, мобілізованих до російської і австроугорської армій, істотно змінила їх. Вони чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями індустріальної цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, призначена для вбивства людей, уміння поводження з нею значно розширяло світогляд патріархального, забитого, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянства. Військова муштра, яку вони проходили, перш ніж піти в бій, а також участь в добре організованих операціях показали їм переваги організації і дисципліни. З іншого боку, вони були свідками того, до яких втрат і катастроф приводить паніка і неорганізованість. У ході війни частина українців,

зокрема тих, що мали якусь освіту, одержали навички військового керівництва, стали офіцерами. Особливо багато вихідців із сільського середовища вступили до офіцерських училищ і стали молодшими командирами в 1915–1916 рр., коли після поразок початкового періоду війни велика частина кадрових офіцерів загинула або перебувала в шпиталях.

Чи вважаєте ви це наближенням перспективи незалежності України?

2. В ході війни відбувалося зростання національної свідомості мобілізованого в армію українського населення. Багато українських селян, особливо наддніпрянських, ідучи в бій під заклики «За віру, царя і вітчизну!», не дуже уявляли собі, що є тією вітчизною, за яку їм доведеться проливати кров, а може і вмирати. На питання «хто ви?» вони відповідали «православні» або «полтавці», чи «чернігівці» (чи якимось інакше, залежно від регіону, де жили перед мобілізацією). Рідко говорили «українці», ніколи – «поляки» чи «росіяни». Але потрапивши в багатонаціональні за своїм складом військові з'єднання, спілкуючись щоденно з представниками інших національностей, вони швидко усвідомлювали свою етнічну приналежність. Особливо коли у відносинах представників різних національностей з'являлося глузування чи відверта ворожнеча на національному ґрунті. У російській і австроугорській арміях такі випадки були звичайним явищем.

Чи можна вважати це наближенням незалежності?

3. Усвідомленню українськими солдатами себе як представників окремої нації сприяло їхнє спілкування з населенням завойованих територій, зокрема західноукраїнських, де люди розмовляли зрозумілою для них мовою, співали однакових з ними пісень. На початку Першої світової війни в Наддніпрянській Україні різко збільшилася кількість українських книжок, які продавали або передавали з рук у руки. Ці книжки надходили з окупованої Галичини й Буковини. У перші дні окупації Львова один із його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Тараса Шевченка утворилася черга кіннотників російської армії, українців за походженням. Солдати купували «Кобзар». «Того дня, – свідчить цей очевидець, – книгарня випродала весь наклад Шевченкового “Кобзаря”. Але наступного дня російська влада книгарню закрила, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії».

Чи формувало це в населенні України прагнення до незалежності?

4. Війна сприяла поширенню соборницьких настроїв серед українців. Завдяки листам з фронту і пресі жителі Наддніпрянщини отримували певну інформацію про Західну Україну. Зокрема, багато з них вперше із здивуванням

довідалися, що там проживає «такий же точно, як у Подільській, Київській та Волинській губерніях» народ, що в Галичині така ж, як у нас, українська мова, такі ж хати, таким же чином ведеться господарство» і т. д. Ці враження знайшли додаткове підтвердження, коли в Наддніпрянщині з'явилися полонені австрійської армії західні українці, біженці з Галичини і Буковини, інтерновані царською владою політичні релігійні діячі. І наддніпрянці, і західні українці все більше стали відчувати себе представниками єдиної спільноти. Це був крок на шляху формування модерної української нації.

Чи можна вважати, що поширення соборницьких настроїв породжували прагнення до незалежного державного життя?

5. Сучасною наукою війна характеризується як один з найактивніших *каталізаторів, прискорювачів* суспільних процесів. Принісши кров і смерть, поневіряння, сльози і розруху, світова війна, разом з тим, сприяла подоланню ізольованості, замкнутості і патріархальщини. Дослідники помітили це вже в ході війни.

«Ніщо в історії не відбувається по прямій лінії, без роздвоєння, без зла, що супроводжує добро, без тіні світла. Раси і нації братаються у кривавій боротьбі. У війні є вихід з партикулярного і замкненого буття народів», – писав філософ М. Бердяєв.

Чи вважаєте ви це наближенням перспективи незалежності?

6. Війна спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися імперіалістичні держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності почався внутрішній розпад. Посилилися національно-визвольні рухи. Плином подій залежні народи Російської і Австро-Угорської імперій, у тому числі й український народ, підійшли до національних революцій і створення власних суверенних держав.

Таким чином, Перша світова війна готувала населення до участі у розв'язанні проблем, які принесло бурхливе ХХ ст. – століття краху імперій і революцій. Така незбагненна, але оптимістична логіка історії, яку не могли передбачити правителі імперій, погляди яких були спрямовані у минуле.

*Висновки науковців подано за книгою:
Велика війна 1914–1918 рр. і Україна.
Київ, 2013. Кн. 1. 784 с.*

Обґрунтуйте власний узагальнювальний висновок та презентуйте його в аудиторії у формі доповіді з подальшим обговоренням

РОЗДІЛ 2.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

(березень 1917 – квітень 1918 р.)

§6. ПЕРЕРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ

Згадайте:

1. У чому полягає суть політичного етапу українського визвольного руху і коли він розпочався?
2. Чим було викликане посилення національного руху в Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.?

1. Лютнева революція в Росії і Україна

У лютому 1917 р. в Росії було повалено царизм. Влада перейшла до утвореного Державною Думою органом – Тимчасового уряду. Він зобов'язувався передати свої повноваження Всеросійським Установчим зборам, скликання яких передбачалось у найближчому майбутньому. Ці збори мали визначити форму державного ладу й прийняти Конституцію країни. Усі ці події, які змінили політичний лад і напрям розвитку Росії, називають Лютневою революцією.

Росія одержала шанс позбутися ганебного тавра «тюрми народів», яке висіло на ній сотні років. Проте Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, зокрема й над Україною. Виконавчу владу на місцях Тимчасовий уряд передав своїм комісарам, якими стали голови губернських і повітових земських управ. Здебільшого це були місцеві поміщики й підприємці кадетської чи октябристської орієнтації. Вони й заступили царських урядовців.

Новий уряд дозволив об'єднання громадян у партії та громадські організації, видання газет різних напрямів, проведення мітингів та демонстрацій. Росія стала демократичною країною. Це було велике досягнення. Проте на глибокі соціально-економічні перетворення уряд не міг зважитись. Він ігнорував прагнення пригноблених народів до національного самовизначення.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції виникли *ради (совєти) робітничих і солдатських депутатів*, які претендували на контроль над Тимчасовим урядом і його структурами до утворення

Кияни руйнують пам'ятник П. Столипіну

конституційних органів влади. Більшість місць у цих органах одержали загальноросійські партії меншовиків і есерів. В Україні це були переважно росіяни, євреї, поляки та ін. Із самого початку революції населення не перекладало назву цих органів українською мовою, називаючи їх *не радами, а «советами» чи «совітами»*¹.

У роботі рад/советів брали участь і члени РСДРП(б) – Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), очолюваної Володимиром Леніним. Із самого початку революції вони поставили за мету взяти під контроль ради, під російськомовним гаслом «*Вся власть Советам*» прийти до влади і встановити в країні більшовицьку диктатуру.

Що ж до меншовиків і есерів, то вони підтримували політику Тимчасового уряду, зокрема курс на продовження війни, погоджувалися з відкладенням до Установчих зборів інших важливих питань революції.

2. Масові маніфестації українців. Рушійні сили і завдання Української революції

У національних регіонах Росії події розвивалися за іншим сценарієм. Скориставшись ослабленістю центральної влади, пригнічені народи імперії, серед яких український був найбільшим, стали брати свою долю у власні руки. Уже в **березні 1917 р.** в Україні почала розгортатися своя, **Українська революція**, яка

¹ У подальшому в підручнику для їх позначення будуть вживатися слова «совети» і «совіти».

Демонстрація на розі вулиці Хрещатик і Бібіковського бульвару (нині – бульвар Шевченка) в Києві. Березень 1917 р.

мала мету, відмінну від Російської революції. Якщо в Росії точилась боротьба за майбутній соціально-політичний лад (капіталізм чи комунізм, демократія чи диктатура), то в Україні йшлося про створення власної держави та її форму: автономія у складі демократичної Росії чи повна незалежність.

Українська революція була першою з національних революцій, які відбулися в Центрально-Східній Європі в ході Першої світової війни. У жовтні – листопаді 1918 р. національні революції, які закінчилися проголошенням незалежності, пройшли в Польщі, Чехословаччині й південнослов'янських країнах. Таким чином, український народ став на шлях створення власної держави на півтора року раніше від своїх сусідів.

19 березня 1917 р. в Києві пройшла грандіозна 100-тисячна національна демонстрація. Над колонами демонстрантів майорили сотні блакитно-жовтих національних прапорів. Багатотисячні українські маніфестації відбулися в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові й багатьох інших містах України. У колонах ішли представники всіх верств українського суспільства: і молоді, і літні; і бідніші, і заможніші; і селяни, і робітники; і цивільні, і військові; і рядові, і офіцери; і гімназисти, і студенти, і професори. На транспарантах, які несли учасники демонстрацій, переважали гасла з вимогою автономії України: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна у вільній Росії!». Водночас лунали рішучіші гасла, які вимагали самостійної України: «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!». Одні демонстранти бачили майбутнє України у складі перебудованої на федеративних засадах Росії, до якої Україна увійде автономною частиною, інші розраховували на здобуття Україною повної самостійності.

Масовий характер мітингів, участь у них різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутись імперської залежності від Росії, відновити українську державність, утвердити демократичний лад, свідчили про те, що в Україні починається національно-демократична революція.

3. Утворення Української Центральної Ради та її статус

Михайло Грушевський

З перших днів національно-демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до створення 3–4 березня 1917 р. загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, – Української Центральної Ради. Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на розв’язанні національного питання, досягненні суверенітету України. До Центральної Ради ввійшли представники українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп. Очолив

Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху Михайло Грушевський. Важливу роль у її діяльності відіграли Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра та інші.

Членами Центральної Ради стали відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти. Більшість із них була за своїми політичними переконаннями соціалістами і автономістами-федералістами. Консервативна частина українського суспільства, зокрема Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), у Раді не була представлена, хоча й виявляла прагнення прилучитися до роботи в цьому загальнонаціональному органі. Це була помилка соціалістичного керівництва Ради, адже під час революції багато русифікованих поміщиків, підприємців, офіцерів російської армії, чиновників, журналістів, професорів університетів та інших згадали про своє українське походження і були готові служити справі відродження української державності.

Володимир Винниченко

Резиденцією Центральної Ради став Педагогічний музей у Києві (тепер Будинок учителя). На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні ради. Вони популяризували ідею української державності, організували видання газет і брошур українською мовою, засновували культурно-освітні організації – «Просвіти», клуби, Народні будинки, бібліотеки, читальні, народні театри, хоріві колективи тощо.

*Будинок Педагогічного музею, де перебувала Українська
Центральна Рада. Київ. Початок XX ст.*

Розпочавши свою діяльність із нечисленної групи відомих діячів українського національно-визвольного руху, із часом Центральна Рада перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Визначальною подією в становленні Центральної Ради був *Всеукраїнський Національний конгрес*, котрий зібрав 6–8 квітня близько 1 тис. делегатів від українських національних партій, громадських організацій і об'єднань усіх регіонів України, фронту й тилу. Зі складу Конгресу було обрано нову *Українську Центральну Раду* в кількості 115 членів.

Вплив Центральної Ради значно переважав вплив советів. Повний склад Центральної Ради восени 1917 р. становив 822 члени. За цим об'єднанням стояла більшість народу України. Це давало Українській Центральній Раді всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу, який очолив боротьбу українського народу за відродження державності.

4. Формування Української армії і «Вільного козацтва»

Національне піднесення в Україні навесні 1917 р. охопило й солдатські маси. У їхньому середовищі зростало прагнення до створення національних військових частин. Воно особливо посилилося після того, як Тимчасовий уряд, дотримуючись імперського принципу «розділяй і владарюй», дозволив полякам формувати свої легіони в Україні, відмовивши в цьому українцям. У відповідь солдати-українці почали самочинно організовувати національні частини.

Прохід Першого українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького на демонстрації в Києві. На великому прапорі напис: «Зійшло сонце на Україні». Весна 1917 р.

Ініціатива утворення українських військових частин належить українським самостійникам. Їм так і не вдалося надати діяльності Центральної Ради самостійницького спрямування, бо в ній переважав вплив автономістів. За цих умов прихильники швидкого створення незалежної Української держави звернулися до солдатів-українців. Виходячи з принципу, що без національної армії не може бути державності, самостійники приділяли особливу увагу роботі серед солдатських мас. У цій діяльності вони спиралися здебільшого на молодих офіцерів, вихідців з українського села – у недавньому минулому вчителів, земських службовців, семінаристів та інших представників національної інтелігенції, які з початком війни були мобілізовані до царської армії. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня 1917 р. Це був полк імені Богдана Хмельницького. Його організацією займалася група українських офіцерів – «Український військовий клуб імені Павла Полуботка», очолюваний відомим українським самостійником Миколою Міхновським. Він був палким прихильником утворення української національної армії і прагнув максимально прискорити цей процес.

Саме цього побоювалася Українська Центральна Рада, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію «цілком законно».

Намагаючись перехопити у самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання 5–8 травня

з'їзду представників усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу, який увійшов в історію як *I Всеукраїнський військовий з'їзд*. З'їзд закликав до «негайної українізації армії», для чого запропонував створити Генеральний український військовий комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. С. Петлюра, якого рекомендували М. Грушевський і В. Винниченко, очолив Військовий комітет. Він був членом УСДРП і дотримувався тоді автономістських поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Української Центральної Ради, ізолюючи українських солдатів від самостійників. М. Міхновського було обрано до складу Генерального українського військового комітету одним із 18 членів.

Водночас із українізацією армії розгорнулася українізація флоту, який на Чорному морі на 75 % комплектувався із жителів України. У березні 1917 р. у Севастополі було утворено Чорноморську раду. У квітні майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували свої українські корабельні ради.

Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилось в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях давнини й дістала назву «Вільне козацтво». Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київщина) уже навесні 1917 р. У квітні в Звенигороді відбувся повітовий з'їзд *Вільного козацтва*. Поступово вільнокозацький рух поширюється по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині, Запорозжі. У своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися «бути на варті волі та спокою в Україні».

Підсумки й узагальнення

Провідною тенденцією розвитку України після краху російського самодержавства був стрімкий злет національно-визвольного руху, який переріс в Українську революцію. Політичні сили, що виступали за Тимчасовий уряд, есеро-меншовицькі ради, а також більшовики широкої підтримки в населення України не мали.

Українські партії та громадські об'єднання виступили з вимогами надання Україні державного суверенітету – у формі автономії чи повної незалежності. Ці вимоги були масово підтримані. Відбулися багатотисячні народні мітинги, на яких вимога відновлення української державності стала однією з основних. Український визвольний рух перейшов у стадію революції. Було утворено організаційний центр українських сил – Українську Центральну Раду. Почався процес формування української армії.

Що необхідно знати

1. Коли почалася Українська революція?
2. Які групи населення були соціальною базою Української революції?
3. Як сформувалася Українська Центральна Рада і якою була мета її діяльності?
4. На які органи влади, соціальні й національні групи населення спирався Тимчасовий уряд в Україні?
5. Кого з видатних діячів Української революції ви знаєте? Які відмінності в їхніх поглядах на майбутнє України?
6. Коли почалася «українізація» армії і в чому вона полягала?
7. Поясніть розбіжність у ставленні до воєнного питання керівників Центральної Ради і самостійників.
8. Які причини появи в Україні в 1917 р. Вільного козацтва?

Що необхідно вміти

1. Пояснити значення історичних термінів: «національна революція», «Українська Центральна Рада», «Тимчасовий уряд», «Установчі збори», «Український національний конгрес».
2. Схарактеризувати відмінності між завданнями Української і Російської революцій.
3. Пояснити, чому в українськомовному середовищі слово «совет» не перекладалося українською мовою, а в російськомовному слово «рада» також використовувалося без перекладу. Про що це свідчило?

§7. ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ. ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ І ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП ПОЛУБОТКІВЦІВ

Згадайте:

1. Коли було утворено Українську Центральну Раду і хто входив до її складу?
2. Якою була мета діяльності Центральної Ради?

1. Перший Універсал Центральної Ради

Весна – початок літа 1917 р. ознаменувалися поглибленням Української революції. Тимчасовий уряд і політичні кола, які стояли за ним, не були зацікавлені у вирішенні національного питання. Не мали такої зацікавленості ні меншовики, ні російські есери, котрі очолювали совети робітничих, солдатських і селянських депутатів. Що ж до більшовиків, то вони підтримували національний

рух лише настільки, наскільки він спрямовувався проти Тимчасового уряду і розхитував його владу. Але більшовики не поділяли кінцевої мети цього руху – федеративної перебудови Росії й створення в її складі Української демократичної республіки. Більшовики продовжували обстоювати ідею унітарної російської соціалістичної республіки. За цих обставин Центральна Рада та її місцеві ради виступали як альтернативна сила щодо Тимчасового уряду та всіх, хто його підтримував.

16 травня 1917 р. Центральна Рада відрядила до Петрограда делегацію, яку очолював один з її керівників – В. Винниченко. Делегація вручила Тимчасовому уряду вимогу погодитися на проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Однак вимогу було відкинуто. Цей крок одержав цілковиту підтримку і кадетів, і російських меншовиків та есерів, зокрема їхніх місцевих організацій в Україні.

Але останнє слово сказав український народ. На початку червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, що зібрав понад 2000 делегатів, які представляли майже 1,8 млн солдатів і офіцерів фронту та тилових частин. Це була величезна сила, здатна рішуче вплинути на перебіг подій в Україні. Непоступлива антиукраїнська позиція Тимчасового уряду викликала обурення серед солдатів. Делегати II Всеукраїнського військового з'їзду зібралися на Софійському майдані на молебень і запряглися не повертатися до своїх частин без визнання автономії України.

Центральна Рада 10 червня схвалила й урочисто проголосила на Всеукраїнському військовому з'їзді Універсал «До українського народу на Україні й поза Україною суцього», названий пізніше *Першим Універсалом*. Універсал проголосував автономію України й закликав народ до організації нового політичного

*Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради.
Київ. 10 червня 1917 р.*

*Перший Генеральний Секретаріат Центральної Ради.
Сидять (справа наліво): І. Стещенко, Х. Барановський, В. Винниченко,
С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос.
Київ. Червень 1917 р.*

ладу в Україні. Об'єднання з новою Росією мало відбутися на федеративних засадах. Кожне село, волость, повітова й земська управи мали встановити зв'язки з Радою. Оголошувалося про відмову передавати податок до центральної казни і запровадження одноразового податку на «рідну справу». Українські організації повинні були об'єднати зусилля з демократично обраними організаціями інших національностей.

Проголошення Першого Універсалу викликало загальнонародне піднесення. «Уся свідома й напівсвідома Україна за тих днів стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілості, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля...», – так характеризував реакцію українського народу на проголошення Універсалу В. Винниченко.

Через кілька днів, 15 червня, було створено уряд – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради на чолі з видатним українським письменником, громадським діячем, членом УСДРП В. Винниченком. Генеральним писарем став П. Христюк (УПСР), секретарем військових справ – С. Петлюра (УСДРП), секретарем міжнаціональних справ С. Єфремов (УПСФ). Інші секретарства очолили також відомі діячі українського національно-визвольного руху: Х. Барановський (кооператор), Б. Мартос (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), І. Стещенко (незалежний український соціал-демократ), М. Стасюк (УПСР).

2. Другий Універсал Центральної Ради

Тимчасовий уряд, антиукраїнські кола Росії засудили Перший Універсал Центральної Ради і навіть оголосили його проявом «сепаратизму», «злочином», «німецькою інтригою».

Більшовики спробували нажити політичний капітал на конфлікті уряду з Центральною Радою. Їхній лідер В. Ленін назвав вимоги Ради «найскромнішими і найзаконнішими», а національну політику Тимчасового уряду контрреволюційною й антидемократичною. Ці демагогічні заяви, однак, не підкріплювалися конкретними діями. Лідер київських більшовиків Г. П'ятаков звинувачував Центральну Раду в «українському шовінізмі».

Незважаючи на негативне ставлення до Центральної Ради, Тимчасовий уряд змушений був шукати компромісу з нею. Його дії сковувала політична криза, яка спалахнула після багатолюдних антиурядових демонстрацій, що відбулися 18 червня в Петрограді та інших містах. Посилив громадське незадоволення і невдалий червневий наступ на Південно-Західному фронті. За місяць боїв російська армія втратила 60 тис. осіб і залишила Галичину.

У цих умовах 29 червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду у складі чотирьох міністрів, які після напружених переговорів зобов'язалися визнати Генеральний Секретаріат як «найвищий крайовий орган управління на Україні». Центральна Рада поповнювалася представниками національних меншин в Україні, зокрема російськими кадетами, меншовиками, есерами. Рада зобов'язувалася відмовитися від самочинного введення автономії та погоджувалася чекати на затвердження її Всеросійськими установчими зборами. Тимчасовий уряд не відмовлявся від українізації військ, але за умови здійснення її під контролем російського командування і в межах, які воно буде вважати доцільними.

Підсумки компромісу були викладені в документі, оформленому Центральною Радою як **Другий Універсал**. Цей документ датовано **3 липня 1917 р.** Звичайно, це був відступ з боку керівництва Ради.

3. Збройний виступ самостійників

Проти Другого Універсалу в Україні рішуче виступили самостійники. Вони здійснили відчайдушну спробу встановити контроль над Києвом і примусити Раду проголосити самостійність України. Виступ було підготовлено і сплановано. Його керівником був Микола Міхновський. Ударною силою повстання стали українізовані військові частини, розташовані в Києві. Їх мали підтримати в Одесі, Чернігові, Кременчуці, інших містах України.

Самостійники сподівалися на підтримку Центральної Ради. У ніч з 4 на 5 липня вони прийшли до її приміщення на чолі 5 тис. озброєних українських вояків, об'єднаних у Другий український полк ім. Павла Полуботка (полуботківці).

*Микола Міхновський –
провідник Військового
клубу імені гетьмана
Павла Полуботка
в Києві*

Але позиція лідерів Ради залишалася незмінною. Це паралізувало волю керівників полуботківців: виступити проти Центральної Ради, яку вони вважали законною українською владою, вони не наважились.

Керівники Центральної Ради не мали сумніву щодо придушення виступу самостійників. Військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, розігнали полуботківців.

Після поразки самостійників усіх керівників повстання ув'язнили або відправили на фронт. На Румунському фронті опинився тодішній лідер самостійників М. Міхновський. Таким чином, напередодні доленосних подій найпопулярніші прихильники незалежності України були нейтралізовані. Після стрімкого злету, який завершився прийняттям Першого Універсалу і проголошенням автономії України, почався тимчасовий відступ.

Його наслідком став Другий Універсал Центральної Ради і розгром повстання самостійників. Проте такий перебіг подій не був закономірним, бо не впливав із співвідношення політичних сил. Перевага залишалася на боці українського національно-визвольного руху.

4. «Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»

На початку серпня 1917 р., коли ситуація в Росії дещо заспокоїлася, Тимчасовий уряд змінив навіть цей принизливий для України компроміс на гірший. **4 серпня** затверджено документ з дивною назвою: «*Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні*». У документі йшлося про повноваження Генерального Секретаріату, що поширювалися лише на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (без деяких повітів). Харківська, Херсонська, Катеринославська губернії (включаючи Донбас) і Таврія, де більшість населення були українцями (це засвідчили доступні всім статистичні й демографічні дослідження дореволюційного часу), залишалися під повною юрисдикцією Тимчасового уряду.

У Петрограді лицемірно, усупереч історичним фактам заявили, що це *Новоросія* – суто російська територія і до України ніякого відношення не має. Уряд відав військовими, продовольчими, судовими справами, шляхами сполучення, транспортом і зв'язком в усіх 9 губерніях України.

Підсумки та узагальнення

В умовах політичної свободи, яку забезпечила Лютнева революція, подальший розвиток подій в Україні залежав від того, яка політична позиція одержить масову підтримку населення. Весною 1917 р. було очевидно, що ініціатива на боці українських національних партій, об'єднаних у Центральній Раді. Її делегація виїхала в Петроград, щоб домогтися згоди уряду Росії на проголошення автономії України. Однак російські політики відмовилися. У відповідь під тиском населення, зокрема й українізованих частин армії, Центральна Рада своїм Першим Універсалом самочинно проголосила автономію України у складі Російської держави. Було утворено Генеральний Секретаріат – перший уряд автономної України.

Тимчасовий уряд і російські політичні партії засудили проголошення Першим Універсалом автономії України. Почалися переговори представників Ради

з міністрами російського уряду, у результаті яких було досягнуто компромісу (Другого Універсалу): Центральна Рада оголошувалася «найвищим крайовим органом управління на Україні», а питання автономії відкладалося на майбутнє.

На цей компроміс не погодилися в Росії, де він викликав кризу Тимчасового уряду. В Україні Другий Універсал було відкинуто самостійниками (полуботківцями), які вирішили силою зброї примусити Центральну Раду проголосити незалежність. Але ця спроба зазнала поразки. До придушення повстання самостійників виявилися причетними і керівники Центральної Ради. Вони сподівалися на поступки Петрограда. Але у відповідь одержали принизливу «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

Що необхідно знати

1. Які політичні партії боролися за вплив на населення на початку Української революції?
2. Під впливом яких подій і обставин Центральна Рада ухвалила Перший Універсал і який його зміст?
3. Як український народ України сприйняв Перший Універсал?
4. Хто входив до складу першого уряду автономної України – Генерального Секретаріату Центральної Ради?
5. Що спричинило ухвалення Другого Універсалу? Розкрийте його зміст.
6. Схарактеризуйте виступ самостійників і сформулюйте причини його поразки.
7. Розкрийте зміст «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

Уміти аналізувати документи і робити висновки

Витяг з Першого Універсалу Української Центральної Ради

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

...Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючись з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ.

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнути руку українського народу...

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня (июня) числа 10».

*Конституційні акти України. 1917–1920.
Невідомі конституції України. Київ, 1992. С. 58–60.*

З «Плану дій Другого українського полку ім. П. Полуботка»

Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері, або півсвободи. По проголошенні I Універсалу (ми II Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядковуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і на всій Україні, як у своїх людей, котрі мусять усім керувати.

*Милюков П. История Русской революции.
София, 1923. Т. 1. С. 80–81.*

Запитання та завдання

1. Який національно-державний статус передбачав для України Перший Універсал? Які пункти Універсалу його визначають?
2. Як в Універсалі характеризуються відносини між Україною і Росією?
3. Зважаючи на план виступу самостійників, складений керівництвом полку ім. П. Полуботка, спробуйте спрогнозувати, які шанси на успіх мав виступ полуботківців за умови підтримки його Центральною Радою.

§8. ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ І ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Згадайте:

1. Коли і за яких умов було прийнято Другий Універсал Центральної Ради?
2. Які наслідки мала поразка самостійників для розвитку Української революції?

1. Загострення політичної боротьби в липні–жовтні 1917 р.

Йдучи на поступки Тимчасовому уряду на переговорах щодо долі України й підписуючи Другий Універсал, керівники Центральної Ради сподівалися, що

їхні дії принесуть Україні спокій і, зрештою, сприятимуть перетворенню Росії на федеративну державу. Проте ці надії не виправдалися. Російський уряд був непоступливим.

Такий розвиток подій спонукав Центральну Раду до рішучих кроків. За її ініціативою в Києві 8–15 вересня 1917 р. відбувся З'їзд народів, на якому були представлені делегати від різних національних груп Росії. З'їзд закликав до федеративної перебудови Росії, до вирішення найважливіших питань соціально-економічного розвитку з урахуванням місцевої специфіки. У національних регіонах піднімалися сили, які виступали за національне самовизначення.

Наприкінці вересня Рада зробила наступний крок до утвердження суверенітету України: було оголошено про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України й на всі дев'ять її губерній (без Криму).

2. Більшовицька революція в Росії

Тим часом вплив Тимчасового уряду в Росії ослаб. Цим скористалися більшовики. 25 жовтня в Петрограді під їх керівництвом відбулося збройне повстання. Владу Тимчасового уряду було повалено. II Всеросійський з'їзд *советів* проголосив Росію Республікою советів. На з'їзді за доповіддю лідера більшовиків Леніна ухвалено декрети про мир і землю. Сформувався перший більшовицький уряд Росії – *Совет* Народних Комісарів (СНК), головою якої став керівник повстання Володимир Ленін. Совнарком був прикриттям диктатури більшовицької партії, яка поставила за мету перебудову соціально-економічного життя суспільства на комуністичних засадах. Це суспільство змальовувалося як своєрідний «рай» на землі, де всі будуть рівні, де не буде ні бідних, ні багатих, де пануватиме соціальна гармонія та економічний добробут. Але вже в 1917 р. більшість населення Росії відкинула цю перспективу як утопію. На виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбувалися вже після перевороту в Петрограді, більшовики в Росії одержали лише четверту частину голосів виборців. В Україні за них проголосувало ще менше – 10 %. За таких умов нав'язати свою владу країні можна було лише через насильство меншості над більшістю, ліквідацію демократичних свобод, вільної преси, диктат відносно своїх політичних противників. Більшовики без вагань пішли на це, але зустріли опір. Росія поступово поринала у вир громадянської війни.

3. Третій Універсал і проголошення УНР

20 листопада (7 листопада за ст. стилем) Українська Центральна Рада виступила зі своїм *Третім Універсалом*, у якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР) як автономної державної одиниці Російської Республіки. Але про Росію під владою більшовиків не йшлося. УНР

Проголошення Третього Універсалу Центральної Ради на Софійському майдані в м. Києві (у центрі – С. Петлюра, В. Винниченко, М. Грушевський). Листопад 1917 р.

планувала вступити у федеративні відносини з тими державами, які сформуються на руїнах Російської імперії і, звичайно, без більшовицьких урядів.

Юрисдикція УНР поширювалася на дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т. ч. Таврію (без Криму). Що ж до приєднання до УНР як «частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське» (див. карту на с. 15), то Універсал відкладав це питання на майбутнє і передавав «зorganizованій волі народів».

Проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки стало видатною подією в житті українського народу. Це був черговий етап у розвитку Української революції. Рішення Центральної Ради відбивало настрої більшості населення України. На виборах до Всеросійських установчих зборів, які відбулися в Україні в листопаді 1917 р., українські національні партії, представлені в Раді, одержали близько 75% голосів.

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. в Україні, за винятком хіба що деяких районів Донбасу, було встановлено владу Центральної Ради.

4. Програма діяльності Центральної Ради

Оголосивши утворення УНР, Центральна Рада в Третьому Універсалі оприлюднила основні принципи своєї політики.

Рада не проголосила незалежності України, хоча для цього була сприятлива ситуація. Натомість її лідери звернулися до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму, Молдавії з пропозицією вступити в переговори з метою утво-

рення федерації. Вони сподівалися, що це приведе в недалекому майбутньому до формування нового демократичного уряду федеративної Росії. Але Рада недооцінила можливостей більшовиків, вважаючи, що вони приречені на швидку поразку.

Центральна Рада обіцяла забезпечити «всі свободи, здобуті всеросійською революцією»: слова, друку, совісті, зборів, спілок, страйків, недоторканності особи й житла. Скасовувалася також смертна кара й оголошувалась амністія для всіх політичних в'язнів. Це контрастувало з тим, що в цей час відбувалося в Росії.

Значну увагу в Універсалі приділено вирішенню аграрного питання – найгострішого для селянства. Скасовувалося право приватної власності на «землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні». Ці землі мали перейти в руки селян без викупу.

У Третьому Універсалі декларувалась необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці». Із цією метою передбачалося спільно з представниками робітників «установити державний контроль над продукцією на Україні». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Важливе місце в Третьому Універсалі було відведено правам національних меншин в Україні. Центральна Рада зобов'язалася «охороняти свободу національного розвитку всіх народностей». «...*Народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні, – зазначалося в Універсалі, – признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя*». Для України, де близько 25 % населення становили національні меншини, це рішення мало особливе значення.

У Третьому Універсалі Центральна Рада сформулювала своє ставлення до війни. Рада зобов'язалася вжити рішучих заходів, «щоб через Центральне Правительство примусити й спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори». Це був курс на загальний, а не сепаратний мир, який має повністю врахувати права українського народу. «Але до миру, – відзначалося в Універсалі, – кожен громадянин Республіки Україна, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу».

Для затвердження нового державного статусу України передбачалося скликати Українські Установчі збори. Вибори до цих Зборів планувалося провести 27 грудня 1917 р.

Це була демократична програма, свого роду декларація намірів Центральної Ради, яку більшість жителів України схвалила. Водночас для її реалізації необхідно було прийняти відповідні закони. Почалася їх розробка. Проте агресія більшовицької Росії унеможливила скликання Установчих зборів, прийняття

відповідних законів, які б забезпечили правові підстави проведення глибоких соціально-економічних і політичних перетворень.

5. Революція в Криму

У багатонаціональному Криму українці не становили більшості. Український національний рух розвивався тут у тісному зв'язку із Центральною Радою. Однак вона відсувала на майбутнє входження Криму до складу України і пов'язувала це з «вільним волевиявленням» його жителів, тобто референдумом. Водночас у Криму після Лютневої революції став набирати силу кримськотатарський національний рух. Вимоги кримських татар – корінного народу Криму – швидко змінювалися: від вимог вільного розвитку національної мови та культури до намірів побудувати власну державу. Державотворчим процесом керував Мусульманський комітет, утворений у квітні 1917 р. Більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня 1917 р. кримські татари не визнали й активізували роботу щодо створення власної держави. 17 листопада для вирішення питання про майбутнє Криму Мусульманський комітет провів вибори до Курултаю – представницького органу кримськотатарського народу. Головою Курултаю було обрано письменника Асана Сабрі Айвазова. 13 грудня Курултай проголосив утворення Кримської Народної Республіки (КНР) на чолі з Директорією. У майбутньому передбачалося скликання Установчих зборів, з участю представників усіх народів, що населяли півострів. Українська Центральна Рада визнала Директорію КНР, хоча це не означало визнання неза-

Учасники першого кримськотатарського Курултаю. 1917 р.

лежності Кримської Народної Республіки. Питання про її статус, як автономії у складі Української Народної Республіки, переносилося на майбутнє.

Підсумки і узагальнення

У своєму Третньому Універсалі Центральна Рада проголосила основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики новоствореної Української Народної Республіки. На відміну від більшовиків, які пропонували радикально-революційні методи зміни соціально-економічного ладу, не зупиняючись перед принципом «грабуї награвоване», Третій Універсал пропонував еволюційний, реформаторський підхід. Для його реалізації необхідно було ухвалити ряд законів. Зокрема, передбачалося організоване проведення аграрної реформи в інтересах селян і встановлення державного контролю над промисловістю. У такий спосіб, за переконанням реформаторів із Центральної Ради, можна буде затвердити тверді й доступні ціни на предмети повсякденного попиту і водночас зберегти ринкові відносини та приватну власність. Проте для цього необхідно було домогтися соціального компромісу в суспільстві: багаті повинні були погодитися на зменшення своїх статків, а бідні – не вимагати повної експропріації.

Однак необхідних передумов для реалізації реформаторського курсу Центральної Ради в суспільстві в 1917 р. виявилось недостатньо. Багаті не були готові до поступок, а бідні хотіли всього і негайно. Урешті всі ці плани були зведені нанівець агресією радянської Росії проти Української Народної Республіки.

Що треба знати

1. Чому Центральній Раді не вдалося домовитися з Тимчасовим урядом з приводу визнання за Україною статусу національно-територіальної автономії?
2. Які методи використовували більшовики, встановлюючи свою владу над країною? За допомогою словника спробуйте пояснити, що таке популізм і соціальна демагогія і яке місце вони займали в політиці більшовиків.
3. З огляду на зміст Третнього Універсалу, схарактеризуйте основні принципи внутрішньої політики УНР.
4. Яке було ставлення Центральної Ради до питання про війну і мир?
5. Схарактеризуйте особливості розвитку кримськотатарського визвольного руху в 1917 р.

Працюємо з документом, картою і робимо висновки

Витяг із Третього Універсалу Української Центральної Ради

До території Народної Української Республіки належать землі, населені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді організованої волі народів.

Українська Центральна Рада.

Документи і матеріали: У 2 т. Київ, 1996. Т. 1. С. 400.

Запитання та завдання

1. Покажіть на карті (с. 15) кордони України, визначені Універсалом. Порівняйте їх із сучасними Державними кордонами і кордонами, окресленими інструкцією Тимчасового уряду.
2. Що означають слова з Універсалу: «Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»?
3. Деякі історики вважають, що було помилкою Центральної Ради виключення Кримського півострова з території Таврійської губернії, яка вважалася частиною України. Обґрунтуйте власну точку зору.

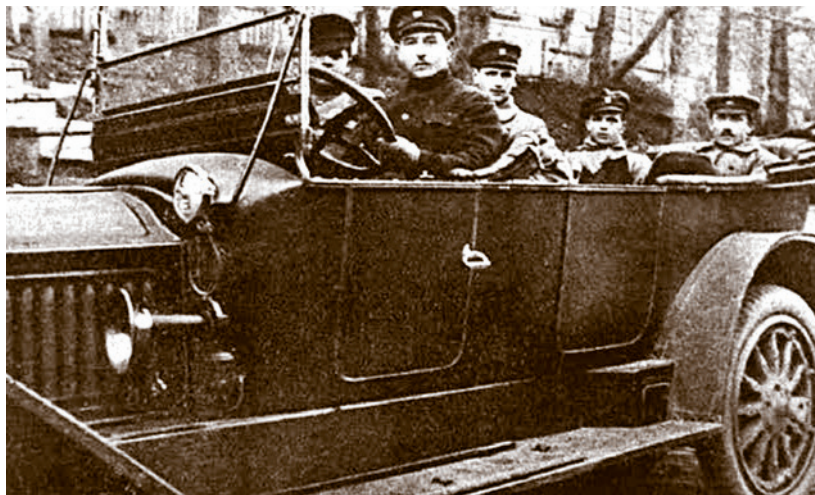
§9. ПОЧАТОК АГРЕСІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Наскільки широкою була соціальна база більшовизму в Україні?
2. На які соціальні верстви він спирався?

1. Спроби більшовицького перевороту в УНР

Боротьба більшовиків із Центральною Радою почалася негайно після більшовицького перевороту в Петрограді. 29–31 жовтня 1917 р. в Києві відбулося повстання більшовиків проти військ Тимчасового уряду, метою якого було захоплення влади в місті. Проте у вирішальний момент у боротьбу втрутилися

Є. Коновалець і його ад'ютанти в автомобілі команди Січових стрільців. Київ. 1917 р.

сили, підпорядковані Центральній Раді, які взяли під контроль місто. При цьому ніяких репресивних заходів проти більшовиків Центральна Рада, яка в Третньому Універсалі проголосила демократичні свободи, не вжила. Більшовики продовжували видавати свої газети, друкувати і розповсюджувати листівки, вести антиукраїнську агітацію і готувати нове повстання. Воно було зірване військами Центральної Ради, які 30 листопада оточили казарми збільшовизованих частин, роззброїли їх і під вартою в ешелонах відправили до Росії.

Провалом закінчилась і спроба захопити Київ силами 2-го гвардійського корпусу, який перебував під контролем більшовиків, залишив позиції і був спрямований з фронту на Київ. Поблизу Вінниці корпус зупинили сили 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, у складі якого було 60 тис. солдатів і офіцерів.

В умовах наростання загрози більшовизму для захисту УНР почали створюватися добровольчі збройні формування. Зокрема, у листопаді 1917 р. в Києві з полонених, колишніх вояків австро-угорської армії, сформувався Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, метою якого був захист Центральної Ради. Спочатку ним командував Олександр Лисенко, а з початку 1918 р. його очолив полковник Євген Коновалець. Це було одне з найкращих військових з'єднань української армії, яке відзначалося високим патріотизмом, дисциплінованістю, бойовим духом.

Після перших невдач тактика більшовиків в Україні стала гнучкішою. Вони почали враховувати реальність – існування суверенної української держави – Української Народної Республіки на чолі із Центральною Радою, яку підтримувала більшість населення. Більшовики взяли курс на скликання Всеукраїн-

ського з'їзду советів, на якому планували об'єднати незадоволених політикою Центральної Ради і здійснити внутрішній переворот – проголосити на теренах УНР більшовицьку владу. Прагнули зробити так, як вчинили більшовики на II Всеросійському з'їзді советів у Петрограді 25 жовтня 1917 р. З'їзд запланували на початок грудня в Києві.

Проте надії більшовиків на Всеукраїнський з'їзд, який проходив 3–5 грудня, не виправдалися. Більшість делегатів становили селяни, які приїхали до Києва, щоб підтримати Центральну Раду. За цих умов більшовики залишили з'їзд. Таким чином, провалилася спроба здійснити мирний переворот, обрати новий, підконтрольний більшовикам орган, який би замінив Українську Центральну Раду і проголосив в Україні більшовицьку владу *советів*.

Євгенія Бош – одна з лідерів більшовиків Києва

Володимир Антонов-Овсієнко – нарком військових справ радянської Росії

2. Оголошення більшовицьким урядом Росії війни Україні

У розпал з'їзду в Києві 4 грудня з'явився «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», підписаний лідерами більшовиків В. Леніним і Л. Троцьким. Це зразок демагогії і політичного крутіства. З одного боку, у ньому йшлося, що радянський уряд Росії визнає Народну Українську Республіку і «її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в Договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними». З іншого боку, це положення зводилося нанівець усім подальшим змістом документа. Виявляється, більшовики визнавали *не реально існуючу Українську Народну Республіку*, якою керувала Українська Центральна Рада. Раду вони визнати відмовилися тому, що УЦР, виявляється, ігнорує «советську владу в Україні». У цьому й полягала суть ультиматуму: щоб бути визнаною радянською Росією, Центральна Рада повинна прийняти більшовицьку владу, тобто погодитися на самоліквідацію. Після цього мала з'явитися советська УНР, яку більшовицький уряд Росії готовий був визнати.

У разі невиконання протягом двох діб цього ультиматуму, попереджали більшовики, вони вважатимуть Центральну Раду в стані відкритої війни «з советською владою в Росії і на Україні». Рада відмовилася

виконати вимоги уряду Росії, цілком справедливо оголосивши їх грубим втручанням у внутрішні справи України.

Ще не минуло і двох діб, а Радянський уряд Росії (Совнарком) своїм рішенням 5 грудня 1917 р. ухвалив «*вважати Раду в стані війни з нами*». Для загального керівництва війною було створено комісію Совнарком у складі В. Леніна, Л. Троцького і Й. Сталіна. Командувачем військ Совнарком у війні з УНР затвердили наркома військових справ Росії В. Антонова-Овсієнка.

У Гомелі, Брянську і Белгороді для стрімкого наступу в Україну з півночі готувалися загопи солдатів, моряків, червоногвардійців. Уранці 8 грудня озброєні артилерією і підтримані бронепоездами російські більшовицькі війська раптовим ударом з Белгорода захопили Харків, який став головним більшовицьким центром в Україні. Тут було створено штаб групи військ з боротьби з контрреволюцією на Півдні, начальником якого призначено підполковника М. Муравйова. Бойові дії планувалося вести за всіма правилами воєнного мистецтва: при штабі діяли артилерійський, продовольчий відділи, служби зв'язку, розвідки, охорони та інші.

3. З'їзд у Харкові. Оголошення України Республікою Советів

Харків був важливий для Совнарком як місце створення тут місцевого більшовицького уряду на противагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради. Це давало змогу надати війні з Радою видимість «допомоги» місцевому більшовицькому уряду, народу України.

У розпал боротьби за Харків 9 грудня тут розпочався регіональний з'їзд советів Донецького та Криворізького басейнів. До делегатів цього з'їзду і приєдналися більшовики, які прибули з Києва після невдачі на з'їзді. Разом вони проголосили себе «Всеукраїнським» з'їздом советів. Підстав для цього в них не було. Адже на Харківському з'їзді були присутні представники головним чином Лівобережжя. До того ж майже не було представників селянства. Таким чином, з точки зору загальноукраїнського представництва Харківський з'їзд не був легітимний.

Відчуваючи це, більшовики ретельно приховували свої наміри. 12 грудня 1917 р. з'їзд у Харкові проголосив «*УНР республікою советів робітничих, солдатських і селянських депутатів*». Таким чином, назва УНР залишилася. Було обрано Центральний виконавчий комітет советів України. Щоб надати йому авторитету й переконати населення, що це не російський совет, а суто український орган – рада, його

Федір Сергєєв (Артем) – засновник Донецько-Криворізької республіки

навіть називали «*новою Українською Радою*». Більшовицький уряд, утворений у Харкові, одержав назву «Народний Секретаріат», що повинно нагадувати українцям назву уряду Центральної Ради – Генеральний Секретаріат.

Незважаючи на спроби маскуватися, наміри Москви були очевидні – позбавити Україну власної державності. Одним з головних рішень з'їзду советів у Харкові було проголошення Української Народної Республіки «федеративною частиною Російської Республіки». Однак ніякого федеративного уряду не було створено. Україною управляв російський Совнарком через членів більшовицької партії, з яких було утворено місцевий орган управління – Народний Секретаріат. Оцінюючи політику більшовиків щодо України, Голова Центральної Ради М. Грушевський писав, що в основу їх федералізму покладено найгірший прояв централізму: «*Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами під маскою більшовизму*», – відзначав М. Грушевський.

Однак до складу очолюваної більшовиками УНР увійшла не вся Україна. Більшовики цілком свідомо пішли на її розчленування, оголосивши на Харківському з'їзді советів свій план виключити зі складу УНР найрозвинутіші регіони Донецько-Криворізького басейну і ввести їх як єдине ціле «до складу Російської Советської Республіки». Цим було покладено початок формуванню на території басейну окремого радянського утворення, підпорядкованого безпосередньо Петрограду, – Донецько-Криворізької республіки із центром у Харкові.

Подібне утворення, підпорядковане безпосередньо російському більшовицькому центру, – Одеська советська республіка – створювалося в Одесі. У Криму ліквідували Кримську Народну Республіку і проголосили Советську Республіку Таврида (див. карту на с. 58). Усі ці три «республіки» не підтримували ніяких зв'язків з Києвом і керувалися виключно інструкціями з Росії.

Підсумки та узагальнення

Після Третього Універсалу більшовики не відмовилися від намірів шляхом революційного насилля встановити свою владу в Україні. Та після перших невдалих спроб збройного повстання в листопаді 1917 р. їхня політика стала гнучкішою. Було здійснено спробу встановити советську владу в Україні через внутрішній переворот, спираючись на місцеві та більшовицькі організації й підконтрольні їм совети. Однак вони зазнали невдачі. Стало очевидно, що без широкомасштабного вторгнення з радянської Росії взяти під контроль Україну неможливо. Совнарком на чолі з Леніним і Троцьким оголосив Центральній Раді ультиматум, який передував оголошенню війни.

8 грудня 1917 р. більшовики ударом з Белгорода взяли під свій контроль Харків. Під їхньою охороною на з'їзд тут зібралися представники місцевих більшовицьких організацій і підконтрольних їм советів. Ці політичні сили

представляли лише невелику частину населення східних і південних регіонів України, але вони проголосили Україну республікою совітів. Одночасно на цьому з'їзді ухвалили рішення про утворення Донецько-Криворізької республіки як складової частини більшовицької Росії.

У грудні 1917 – січні 1918 р. в Україні було вперше апробовано сценарій установалення більшовиками Росії своєї влади в інших країнах: спочатку створення підконтрольного уряду та від його імені інтервенція як допомога «братньому народу».

Що необхідно знати

1. Як відбувалися спроби захоплення більшовиками влади в Києві у жовтні–листопаді 1917 р.?
2. Чому більшовикам не вдалося здійснити свої плани на Всеукраїнському з'їзді рад у Києві?
3. У чому полягав зміст ультиматуму Совнаркомом Росії Центральної Раді?
4. Чим відрізняється федерація України з Росією, яку проголосив більшовицький Харківський з'їзд совітів, від федерації, яку передбачала Центральна Рада?
5. Чому Харків стає головним більшовицьким центром в Україні у грудні 1917 – січні 1918 р.?

Працюємо з документом і робимо висновки

Київська більшовицька Євгенія Бош про ставлення більшовиків до питання про єдність України і утворення Донецько-Криворізької республіки

В верхах Донецко-Криворожской и Харьковской парторганизаций утвердился взгляд, что между промышленной Донецко-Криворожской областью и Крестьянской Украиной нет и не может быть никаких общих интересов. Товарищи видели экономическую связь Донецко-Криворожской области с Россией, а национальное единство Украины ими рассматривалось как пережиток старого, сохранившийся в умах националистов. И если с большой натяжкой соглашались признать Украину как автономное государство, входящее в РСФСР, то уж ни в коем случае не включая Донецко-Криворожскую область в территорию Украины. Украина, по их мнению, то крестьянская Киевская область – Правобережье. Украинский язык им казался совершенно чуждым народным массам...

Бош Е. Год борьбы. Киев, 1990. С. 164.

Запитання та завдання

1. Як можна схарактеризувати точку зору більшовиків щодо України (виберіть варіант і обґрунтуйте): а) великодержавний шовінізм; б) прагнення зберегти в новому вигляді Російську імперію; в) прагнення забезпечити право націй на самовизначення?

2. Чому більшовики виступали за виокремлення Донецько-Криворізького басейну зі складу України і його включення до складу Росії? Чи переконливі їхні аргументи? Обґрунтуйте своє бачення цього питання.

§10. ПЕРША ВІЙНА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ З УНР І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Коли і хто підписав «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»?

2. За яких умов було зібрано Всеукраїнський з'їзд советів у Харкові? Які його рішення і наслідки?

1. Вторгнення російських більшовицьких військ у межі УНР

Формування більшовицького режиму в Харкові відбувалося за умов розширення російської агресії.

У другій половині грудня 1917 р. до Харкова майже щоденно прибували ешелони з військами і озброєнням. Частина цих військ направлялася на Донбас і Дон воювати проти козачого генерала Олексія Каледіна, який не визнав більшовицького уряду в Петрограді, а більшість одержала наказ наступати на підконтрольні Центральній Раді території України.

Загальна чисельність більшовицьких військ, які прибули з Росії у грудні 1917 – січні 1918 р., становила близько 60 тис. осіб. Це були регулярні частини російської армії, що перейшли на бік більшовиків, а також червоногвардійці Москви, Петрограда та інших міст Росії, загони моряків. Допомогу їм надавала «п'ята колона» – місцеві більшовики, які спиралися на озброєні загони Червоної гвардії. Зосереджені вони були, головним чином, на Донбасі, Катеринославщині, у великих містах Лівобережжя і Півдня.

Напередодні наступу більшовиків Центральна Рада перебувала в скрутному становищі. Більшість тилових українізованих військових частин, що свого часу заявили про підтримку Ради, повернулися додому або, деморалізовані досить успішною більшовицькою агітацією, дотримувалися нейтральної позиції. Деякі перейшли на бік більшовиків. Ось чому головною опорою Ради стали

підрозділи Вільного козацтва й добровольчі формування, які створювалися вже в ході війни. Найголовнішими з них були: Галицько-Буковинський курінь січових стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця, Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням Симона Петлюри, підрозділи генералів Удовиченка, Прісовського, сотника Ковенка та ін. Війська УНР чисельністю не поступалися червоним. Але частини, вірні Центральній Раді, були розпорошені по всій Україні, у той час як більшовики діяли ударними групами на головних стратегічних напрямках.

2. Загальний наступ більшовицьких військ. Бій під Крутами

Більшовицьке командування планувало передусім встановити контроль над Харківською і Катеринославською губерніями – найрозвинутішими регіонами України. Тут було зосереджено до 15 тис. солдатів вірних УНР частин. Цих сил було цілком достатньо для нейтралізації місцевих більшовиків, але не для боротьби з регулярними військами, які прийшли з Росії. У середині грудня ударом з Харкова більшовики захопили важливі залізничні вузли – Лозову, Павлоград, Синельникове. Їхні загони підійшли до Катеринослава. 26 грудня 1917 р. у цьому місті під керівництвом більшовицького ревкому почалося повстання. З Катеринослава червоні війська розгорнули наступ на Олександрівськ і після тривалих боїв, які йшли з перервами від 2 до 10 січня 1918 р., установили контроль над цим містом. Наприкінці грудня під тиском більшовиків війська козачого генерала О. Каледіна залишили Донбас.

6 січня червоні війська з Харкова і Лозової розгорнули наступ у північно-західному напрямку, на Полтаву–Київ. На столицю спрямовувалося вістря наступальних операцій армійських груп із півночі. Було забезпечено вирішальну

Група старшин Слобідського коша

перевагу в силах і засобах. Російські більшовицькі війська діяли рішуче і нещадно, прагнучи деморалізувати противника. Перед захопленням Полтави М Муравйов оголосив: «Я дав наказ вирізати всіх оборонців місцевої буржуазії».

У другій декаді січня більшовики захопили Миколаїв (14 січня), Одесу (14–17 січня), Херсон (17–18 січня). З великих міст під контролем Центральної Ради залишалася столиця.

Коли більшовики розгорнули наступ на Київ, то виявилось, що місто захищати нікому. Головні сили, підпорядковані Центральній Раді, були зосереджені на Правобережжі, де стримували наступ на Київ фронтових збільшовизованих частин колишньої російської армії. Лише під станцією Крути на прогоні

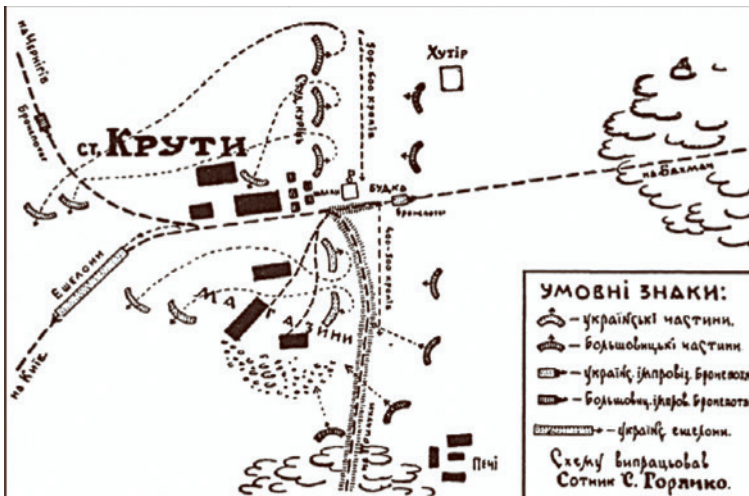

Схема бою під Крутами

станцій Бахмач–Ніжин нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника Петра Омельченка, який складався з декількох сотень студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів, спробував перепинити шлях більшовицьким військам. Більшість із них загинула. Ті, кому вдалося вціліти, розібрали колію і зуміли на декілька днів затримати наступ на Київ. Сталося це 16 січня 1918 р. (29 січня 1917 р. за н. ст.).

Перемозі над силами Центральної Ради сприяло повстання робітників Києва. Центром повстання, що розпочалося 16 січня 1918 р., став завод «Арсенал», зросійщені робітники якого перебували під впливом більшовиків. Лише 22 січня військам Центральної Ради вдалося зламати їхній опір. Для цього їм довелося зняти частину військ із фронту. Таким чином, арсенальці відкрито виступили проти української держави і сприяли поразці її військ, що обороняли Київ.

17 березня 1918 р., коли більшовики залишили Київ, а столицю знову контролювала Центральна Рада, тіла 27 юнаків, які загинули в бою під Крутами, пере-

Картина художника Олександра Климка
«Бій під Крутами». 1936 р.

везли до Києва й перепоховали на Аскольдовій могилі. Молодий поет Павло Тичина тоді гаряче відгукнувся на цю трагічну подію віршем «Пам'яті тридцяти»:

На Аскольдовій могилі

Поховали їх –

Тридцять мучнів українців,

Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі

Український цвіт!

По кривавій по дорозі

Нам іти у світ...

Бій молодих українців під Крутами увійшов в історію України як символ її національної честі.

3. Проголошення незалежності УНР

Напередодні вирішальних боїв за Київ 9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р. Центральна Рада ухвалила свій Четвертий Універсал, яким Українська Народна Республіка проголосувалася цілком незалежною державою. Це було історичне рішення, що символізувало остаточний розрив з російським імперським центром. Однак воно не врятувало УНР. Сили були надто нерівні. Більшовицькі війська під Києвом мали 20-кратну перевагу в живій силі та 40-кратну – в озброєнні.

Прагнучи в цей критичний момент завоювати довіру біднішого селянства, Рада 19 січня наважилась на радикальний крок: під гуркіт гармат прийняла закон про скасування права приватної власності на землю. Це вона обіцяла ще в Третньому Універсалі. Але було вже занадто пізно. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська увійшли до Києва. Центральна Рада та її установи переїхали до Житомира. Організовано залишили Київ і війська УНР. Воєнні дії перекинулися на Волинь і Поділля.

4. Більшовицький режим в Україні

Перші кроки більшовиків в Україні ознаменувалися жорстоким терором. Напередодні вступу до Києва М. Муравйов видав такий наказ: *«Військам обох армій, Єгорова і Берзіна, наказую нещадно знищити в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»*. Розправи з противниками більшовицької влади, а часто й зовсім випадковими громадянами набули масового характеру. Число жертв «червоного терору» на початку 1918 р. в Києві становило, за оцінками різних істориків, від 2 до 5 тис. осіб. Розстрілювали офіцерів, юнкерів, прихильників Центральної Ради, просто українців, причому підставою для розправи нерідко було українське посвідчення чи відповідь на запитання муравйовців українською мовою. У Маріїнському парку розстріляли 200 учнів гімназій і училищ лише за те, що вони були в списках української військово-спортивної організації.

Більшовицька політика мала яскраво виражений шовіністичний характер. Володимир Затонський у своїх споминах 1926 р. писав, що більшовицький комісар Дубно на Волині заборонив п'єсу «Сватання на Гончарівці», яка без перешкод ставилася в царські часи. *«Грати дозволяю, – говорив комісар, – тільки не на контрреволюційній (тобто українській. – Авт.) мові»*. Усе це справило на українське населення гнітюче враження, посилюючи в ньому антибільшовицькі та антиросійські настрої.

Через деякий час після захоплення Києва сюди з Харкова переїхали члени українського більшовицького уряду – Народного Секретаріату України. М. Муравйов звітував у Москву Леніну: *«Всю владу, встановлену багнетами, я передав Советові України»*. На Україну була поширена чинність усіх тогочасних декретів Росії. Після взяття будь-якого населеного пункту більшовицьке командування залишало тут свого комісара, утворювало революційний комітет (ревком), військово-революційний комітет (військревком). Цим, по своїй суті окупаційним, органам і передавалася вся повнота влади, яка спиралася на зброю.

Проте свій контроль Народний Секретаріат здійснював лише над територією, яка свого часу була окреслена «Тимчасовою інструкцією Тимчасового уряду», тобто над територією «чотирьох з половиною» губерній України замість дев'яти. Крім Донецько-Криворізької «республіки», оформлення якої остаточно відбулося в січні 1918 р. на IV з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну, на території України було утворено ще Таврійську (у Криму і Північній Таврії) і Одеську «республіки». Ці так звані «республіки» відрізали більшовицьку УНР від Чорного й Азовського морів. П'ятим радянським утворенням, до складу якого увійшла частина українських земель, була Донська «республіка» (див. карту на с. 58).

Політика розчленування України яскраво свідчила про чітку орієнтацію місцевих більшовиків на російський імперський центр, який тепер був у советській оболонці.

5. Соціально-економічні перетворення більшовицької влади

Вирішивши шляхом жорстокого насильства питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінний злам усіх соціально-економічних відносин, прагнучи нав'язати їй народу ті порядки, які утверджувалися в Росії.

Передусім під контроль бралися фінанси. Нова влада заборонила банківським установам здійснювати будь-які операції, надіславши туди своїх емісарів з наказом конфіскувати на користь рад/совітів золото в монетах і злитки дорогоцінних металів. Фінансове господарство в Україні підпорядковувалося фінансовим органам більшовицької Росії.

З Росії прийшов ще один, суто більшовицький, спосіб «господарування» – контрибуції, реквізиції, конфіскації, об'єктами яких стали заможні верстви населення, котрих більшовики сприймали як «буржуїв». Здійснювали ці акції як місцеві ради, ревкоми, так і різноманітні військові команди, що заповнили Україну і діяли за принципом «грабуї нагробоване».

Одночасно відбувалося підпорядкування промисловості України Вищій раді народного господарства Росії (ВРНГ). В Україні сформували філії ВРНГ, які не мали жодної автономії.

Зокрема, постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської Федерації оголошено акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано 9 із 15 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80 % чавуну і сталі, 230 великих шахт, або 1/3 загального числа копалень басейну; вони давали близько половини вугілля. У державну власність перейшли великі суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст Лівобережжя.

Націоналізація великих підприємств не внесла позитивних змін в їхню роботу. Не маючи кваліфікованого керівництва, вони опинилися перед загрозою зупинки. Господарська розруха в Україні поглиблювалася катастрофічними темпами.

На селі розгорталася аграрна революція. Поміщики повністю втратили підтримку влади, а селяни без вагань громили маєтки, чинили розправу над їхніми власниками, змушуючи тих тікати в міста.

Спроби Центральної Ради і Генерального Секретаріату захистити законність і правопорядок, здійснити аграрну реформу мирними, цивілізованими методами сприймалися найбіднішим селянством як захист поміщиків і куркулів. У деяких повітах Волинської губернії, де були сконцентровані збільшовичені фронтові частини, під час стихійних розгромів було знищено 50–60 % маєтків. Селяни розподіляли землю, майно, худобу.

Одним із найважливіших для російських більшовиків в Україні було питання про хліб. Значною мірою їхня політика диктувалася прагненням одержати продовольство для великих промислових міст Росії і забезпечити центр сиро-

виною. Протягом перших чотирьох місяців 1918 р. більшовики вивезли з України 14–15 млн пудів хліба.

Вилучення хліба супроводжувалося розправами над селянством, прямим насильством. 24 лютого більшовицький Народний Секретаріат звернувся до місцевих советів «проявити всю рішучість» у боротьбі з селянством, «не зупиняючись перед застосуванням в необхідних випадках збройної сили». Це був прямий заклик до розгортання терору проти українського села.

6. Наростання антибільшовицького опору в Україні

Відмова від демократії, «червоний терор», переслідування української культури, реквізиції продовольства на селі, вилучення товарів з міських крамниць, контрибуції і конфіскації – усе це викликало хвилю незадоволення сільського й міського населення більшовицькою владою. У деяких містах і селах утворені більшовиками органи влади були знищені через кілька днів після їх появи. Вільне козацтво Звенигородського та інших повітів Київської і Херсонської губерній не тільки відбило наступ більшовиків, а й перейшло в контрнаступ. Перелом на користь Центральної Ради назрівав у тилу Південно-Західного фронту на Волині й Поділлі, де частина українських військ зберегла боєздатність і в боротьбі з більшовицькими з'єднаннями взяла під свій контроль прифронтову смугу.

Установлений шляхом обману, насильства, прямого втручання з Росії більшовицький режим в Україні зустрів загальнонаціональний опір.

Підсумки та узагальнення

Наступ військ більшовицької Росії на Українську Народну Республіку здійснювався продумано, за всіма правилами воєнної науки. Війська УНР, розпошені по всій території України, у вирішальний момент виявилися не в змозі зупинити червоні війська, які діяли узгоджено з місцевими більшовиками та піднімали повстання в тилу. Цей період в історії УНР відзначений безпорадністю її керівництва, яке виявилось не в змозі зберегти армію, і героїзмом окремих самовідданих захисників України, які ціною власного життя прагнули зупинити більшовицьке вторгнення. Яскравий приклад цього – бій під Крутами. Урешті, більшовицький наступ примусив Центральну Раду зробити крок, на який її нерішуча більшість довго не наважувалася, – у Четвертому Універсалі проголосити незалежність України. Проте в цей час на більшій частині території України вже було встановлено більшовицьку владу.

Перші її кроки супроводжувалися жорстоким терором, жертвами якого стали багато тисяч жителів України різних національностей. Водночас уже тоді яскраво проявився антиукраїнський характер цієї влади. Україна була розчленована на декілька територіальних утворень, кожне з яких було підпорядковане більшовицькому центру в Петрограді.

Захопивши владу, більшовики почали докорінно ламати соціально-економічні відносини в Україні, прагнучи нав'язати її народу ті порядки, які утверджувалися в Росії. Це викликало незадоволення сільського й міського населення більшовицькою владою, що піднімалося на боротьбу за відновлення УНР.

Працюємо з картою

На карті на с. 58 покажіть основні операції більшовицьких військ у російсько-українській війні кінця 1917 – початку 1918 р.

Що необхідно знати

1. Яке значення мав бій під Крутами і чому він увійшов в історію Української революції?
2. Яку роль повстання робітників на заводі «Арсенал» відіграло в боротьбі за Київ?
3. Коли і в яких умовах Центральна Рада ухвалила свій Четвертий Універсал?
4. Які факти свідчать про терористичну політику більшовиків в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р.?
5. Чому більшовики пішли на розчленування України?
6. Яке місце в політиці більшовиків посідала «хлібна проблема»?
7. У чому проявлялося наростання антибільшовицького опору в Україні на початку 1918 р.?

Працюємо з документом і робимо висновки

З розповіді більшовика В. Затонського про становище в Києві після зайняття його військами Муравйова

Я сам був під розстрілом. Я врятувався випадково. В кишені знайшовся випадково мандат за підписом Леніна. Це мене врятувало. Скрипника хтось пізнав, і це його спасло. Щасливий випадок, бо коли на вулиці патруль затримав мене, у мене був мандат «Всеукраїнська Рада Робітничо-Селянських і Солдатських Депутатів у Харкові». Через ту «українізацію» я мало життя не втратив...

...Там (у Києві) був я зі Скрипником (після того, як Муравйов здобув місто). Ми увійшли в місто: трупи й кров... Там розстрілювали ВСІХ, хто мав якесь відношення (прихильне) до Центральної Ради, – просто на вулицях. От і я мало не попав...

Затонський В. Національна справа на Україні. Харків, 1926. С. 38.

Телеграма: В. Ленін В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе. 15 січня 1918 р. В Харьков Антонову и Серго

Ради бога, принимайте самые энергичные революционные меры для посыл-

ки хлеба, хлеба и хлеба!!! Иначе Питер может околеть. Особые поезда и отряды. Сбор и ссылка. Провожать поезда. Извещать ежедневно. Ради бога!

Ленин.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 50. С. 30.

Запитання та завдання

1. Більшовики, організовуючи вторгнення в Україну, говорили про «братню допомогу українському народу в боротьбі з буржуазією». Про що свідчить фрагмент зі споминів відомого більшовика В. Затонського?
2. Як у контексті заяв про «допомогу українському народу» можна охарактеризувати такі телеграми В. Леніна?
3. Чи можуть дії більшовиків в Україні бути схарактеризовані як окупація або експорт революції? Можливо, ви маєте власний варіант.

§11. МИРНИЙ ДОГОВІР УНР З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Згадайте:

1. Як відбувалося встановлення в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. радянської влади?
2. Коли було ухвалено Четвертий Універсал, про що в ньому йшлося?
3. Яке історичне значення Четвертого Універсалу?

1. Нові умови боротьби за незалежність

Поразка українських сил на початку 1918 р. не була ні повною, ні остаточною. Центральна Рада та підзвітний їй уряд – Генеральний Секретаріат разом з військами відступили з Києва, але не покинули територію України, не були знищені чи розпущені. На Правобережжі точилися бої, у ході яких війська УНР, поповнені загонами Вільного козацтва, українізованими частинами Південно-Західного фронту і добровольцями, посилювали опір. Центральна Рада продовжувала діяльність, спрямовану на збереження незалежної української держави. Зокрема, вона видала закони про нову грошову систему: *шаги, гривні, карбованці*; про державний герб УНР (*тризуб*) тощо. Але за нових умов її доля дедалі більше залежала від зовнішньополітичних обставин.

9 грудня 1917 р. з ініціативи більшовиків розпочалися переговори між Росією і Німеччиною та її союзниками в Бересті (Бресті-Литовському). Ці переговори поставили Центральну Раду в складну ситуацію. Спочатку серед членів Ради переважала проантантівська орієнтація. Та надії на допомогу Антанти були примарні. Водночас воєнна небезпека з боку Росії швидко зростала.

Крім того, існувала реальна загроза окупації України арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Ці держави здавна зазіхали на Україну й мали всі шанси дістати згоду на її окупацію в ході переговорів з делегацією більшовицької Росії. Ніким не визнана Україна, яка у світі сприймалася як частина Росії, могла стати звичайним трофеєм переможців з необмеженим правом поділяти її та управляти нею як колонією.

Грошова банкнота УНР – 2 гривні.
Розробив В. Кричевський

горщиною, Болгарією і Туреччиною – повідомили Центральну Раду, що чекають на її делегацію у Бресті-Литовському. 19 грудня делегація УНР прибула в Брест-Литовський. Відкрився новий фронт боротьби за незалежність – дипломатичний. Повноваження делегації УНР визнала й делегація більшовицької Росії.

У січні 1918 р. делегація Росії зробила спробу замінити на переговорах представників Центральної Ради делегатами більшовицького уряду України. Під-

За цих обставин уряд УНР звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав з нотою, у якій заявив, що не визнає права більшовицького Совнаркому виступати на переговорах від імені народів усієї Росії і буде вести переговори з Німеччиною та її союзниками самостійно.

Представники німецького командування схвально сприйняли цю заяву і разом із союзниками – Австро-У-

Великий (1) та малий (3) герби УНР. Велика печатка (2). Розробив В. Кричевський

ставою для цього стало те, що більша частина території УНР опинилася під контролем більшовиків. Однак спроба російської делегації була відкинута як представниками Центральної Ради, так і союзними дипломатами. Виконувач обов'язків голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив учасників переговорів з прийнятим на цей час Четвертим Універсалом, згідно з яким УНР оголошувала про своє відокремлення від Росії. З огляду на це держави німецько-австрійського блоку визнали очолювану Центральною Радою УНР незалежною державою, правомочною вступати в міжнародні відносини.

2. Мирний договір у Бресті-Литовському (Бересті)

27 січня (9 лютого за н. ст.) між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками – з іншого, був підписаний мирний договір. Стан війни між державами німецько-австрійського блоку і Україною припинився. Німеччина й Австро-Угорщина перетворилися в союзників УНР і зобов'язалися допомогти їй відновити контроль над усією територією держави. Зі свого боку, уряд УНР узяв зобов'язання поставити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів худоби живою вагою, багато картоплі, цукру, сала, іншої сільськогосподарської продукції. У Німеччині цей мир не випадково називався «хлібним». Натомість Німеччина й Австро-Угорщина пообіцяли надати Україні сільськогосподарські машини, вугілля, сіль та інші дефіцитні на території УНР товари.

Берестейський (Брест-Литовський) договір поклав початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави. Було очевидно, що

Підписання українською делегацією в складі М. Левицького, О. Севрюка та М. Любинського Брестського мирного договору між УНР і країнами Четвертого союзу. Брест-Литовський. 1918 р.

така незалежність буде обмеженою. Але іншого виходу за тих умов не було. Не підписувати мирний договір з Німеччиною означало залишатись у стані війни з нею і готуватися до наступу її добре озброєних і дисциплінованих військ. Якщо натиск червоних частин війська Центральної Ради ще якось стримували, то в разі наступу німецько-австрійських армій вони, опинившись між двома фронтами, були б розбиті за кілька днів.

Таким чином, зважаючи на обставини того часу, укладення мирного договору із Центральними державами відповідало національним інтересам України.

3. Вигнання більшовиків з території УНР

Берестейський договір визначив долю радянської влади в Україні. 18 лютого розпочався загальний наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті від Балтійського моря до Чорного. На території України ці війська наступали як союзні Українській Центральній Раді.

Українські військові частини, чисельність і боєздатність яких швидко зростала, наступали в авангарді, першими входили в залишені більшовиками міста й села. Союзним військам протистояли порівняно нечисленні більшовицькі загони, зведені в декілька «армій». Становище цих «армій» ускладнювало те, що їм доводилося воювати на два фронти, бо в тилу розгортався антибільшовицький збройний опір.

Без бою більшовики залишили Київ і переїхали до Полтави. 2 березня у столицю ввійшли підрозділи Армії УНР, а днем пізніше – німецькі війська. Воєнні дії перекинулися на Лівобережжя. Генеральний Секретаріат – уряд УНР – повернувся в Київ 7 березня.

3 березня 1918 р. було укладено Брест-Литовський мир між Росією і Німеччиною та союзниками. Росія зобов'язувалася визнати угоду між Центральною Радою і Німеччиною та зі свого боку підписати мирний договір з УНР. Один із пунктів договору між Росією і Німеччиною передбачав: *«Росія укладає негайно мир з Українською Народною Республікою. Україна і Фінляндія негайно очищаються від російських військ і Червоної гвардії»*. II з'їзд советів України, який працював 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, у резолюції про державний устрій зазначив, що мирний договір, нав'язаний німецьким імперіалізмом радянській Росії, *«формально припиняє федеративні зв'язки України з Росією»*. З'їзд оголосив Україну самостійною радянською республікою.

Це рішення було справді *формальним*. Москва, усупереч обмеженням Брест-Литовського миру, продовжувала керувати більшовицькими силами в Україні, прагнучи використати регіональні об'єднання – Донецько-Криворізьку, Одеську, Кримську і Донську республіки у своїх інтересах. Ленін намагався узгодити їх дії і створити «єдиний фронт» цих об'єднань. Однак Німеччина не визнала тих штучних утворень. Вона виходила з того, що це українські зем-

лі, які підлягають юрисдикції Центральної Ради. Наступ на ще підконтрольні більшовикам території України продовжувався. І тут виявилось, що вони не мають підтримки навіть у робітничих центрах. Совітський уряд України – Народний Секретаріат – на своєму засіданні в Катеринославі 16 березня 1918 р. змушений був констатувати, що в Україні *«совітська влада на сучасний момент не має під собою ніякого ґрунту»*.

4. Похід військ під проводом Петра Болбочана на Крим

У квітні більшовицькі війська було витіснено з Донбасу і Півдня України. Перед керівництвом Центральної Ради знову постало питання про майбутнє Криму. Було ухвалено рішення виправити помилки минулого та домогтися включення півострова до складу Української Народної Республіки. У Криму воєнні дії вела 1-ша Запорізька дивізія УНР на чолі з полковником Петром Болбочаном. Унаслідок добре продуманої блискавичної операції українські війська взяли Перекоп, увірвалися в Крим, з ходу захопили Джанкою і урочисто увійшли до Сімферополя. Більшовицькі війська було розбито. З татарським Курултаєм було підписано угоду про спільні дії. Стояло завдання захоплення Севастополя і встановлення українського контролю над Чорноморським флотом. Однак німецьке командування в ультимативній формі наказало українським військам зупинити наступ і покинути півострів. Підставою був Брестський договір, за яким Крим не належав Україні. Полковник Болбочан зі своїми військами змушений був покинути Крим.

Петро Болбочан

5. Останні дні Центральної Ради

Деякий час після повернення до влади Центральної Ради зберігалася республіканська форма правління: усі державні акти підписувалися від імені Української Народної Республіки. Проте її авторитет серед населення України падав. Заможні верстви дратувала радикальна соціалістична фразеологія Ради, проголошення нею націоналізації великої земельної власності, безпорадність у налагодженні роботи промисловості. Натомість селянська біднота відчувала, що після повернення поміщиків обіцянки Ради наділити їй землю перетворилися на пустопорожні декларації.

Водночас почали загострюватися відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР. Центральна Рада виявилася неспроможною забезпечити

Німецькі війська на Думському майдані. Київ. 1918 р.

вивезення до Німеччини продовольства: її можливості в цьому питанні, як зазначав представник німецького командування, «не йшли далі сили німецького багнета». За такої ситуації німецькі чиновники, усупереч своїм обіцянкам, почали дедалі активніше втручатись у внутрішні справи УНР. Дійшло до того, що 25 квітня 1918 р. було оголошено про утворення військово-польових судів над українськими громадянами. Центральна Рада висловила протест. Поступово склалися передумови усунення Центральної Ради з політичної арени.

Українські політичні групи консервативного спрямування й офіцери Вільного козацтва пішли на закулісні переговори з німецьким командуванням. Для німців установлення в Україні твердої влади на чолі з консерваторами було гарантією успішного вивезення продовольства.

Бійці дивізії синьожупанників, 1918 р.

6. Гетьманський переворот

29 квітня 1918 р. загін німецьких військ зайняв приміщення, де засідала Центральна Рада. Останнім рішенням Ради було прийняття демократичної Конституції УНР і обрання Президентом України М. Грушевського, хоча Конституцією така посада не передбачалася.

Того ж дня Всеукраїнський з'їзд землевласників вирішив встановити монархічну форму державного правління і проголосити Гетьманат. Гетьманом України обрали одного з організаторів українізованих військових частин, почесного отамана Вільного козацтва генерала *Павла Скоропадського*, нащадка лівобережного гетьмана України початку XVIII ст. Серед перших рішень гетьмана було встановлення *Української Держави* замість Української Народної Республіки, проголошеної Центральною Радою.

Захистити Раду було нікому. Напередодні перевороту німці роззброїли Першу дивізію синьожупанників, дислоковану в Києві, та інші частини, лояльні до республіканського режиму. Під час перевороту було розформовано Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців, що охороняв приміщення Центральної Ради і намагався дати відсіч німецьким частинам.

Підсумки та узагальнення

В умовах нерівної боротьби з військами більшовицької Росії перед УНР постало питання про союзників. Довгий час Центральна Рада орієнтувалася на країни Антанти. Але вони перебували у стані війни з Німеччиною, і сподівання на їх допомогу були ілюзорними. Центральна Рада змушена була розпочати переговори з Німеччиною, Австро-Угорщиною та їхніми союзниками. Переговори завершилися підписанням Берестейського мирного договору, за яким Україна виходила з війни, зобов'язувалася поставляти Німеччині й Австро-Угорщині продовольство та сировину, а нові союзники погодилися допомогти Центральній Раді відновити контроль над територією України.

Після підписання Берестейського мирного договору більшовицька влада в Україні була приречена. Об'єднані війська УНР і її союзників – Німеччини й Австро-Угорщини – швидко витіснили більшовиків з України. Центральна Рада повернулася в Київ. Проте в Україні швидко наростала опозиція курсу Центральної Ради, яка виявилася неспроможною налагодити нормальне економічне життя, відновити правопорядок, налагодити конструктивні відносини з окупаційною владою. На передній план вийшли великі землевласники, які здійснили державний переворот і привели до влади генерала Павла Скоропадського, якого оголосили гетьманом України.

Що необхідно знати

1. Які рішення були прийняті Центральною Радою після відступу українських військ з Києва?
2. За яких умов розпочалися переговори УНР з державами німецько-австрійського блоку та відбулося визнання ними УНР?
3. Назвіть умови мирного договору між Україною і державами німецько-австрійського блоку. Чи були альтернативи Берестейському мирному договору?
4. Чому відбувся і чому зазнав невдачі похід П. Болбочана в Крим?
5. Який характер відносин передбачався за Брест-Литовським миром між Росією і Україною?
6. Що стало причиною конфлікту між німецько-австрійською адміністрацією, консервативними колами України, з одного боку, і Центральною Радою – з іншого?
7. Чому Центральна Рада під час гетьманського перевороту не мала підтримки у військах і серед народних мас?
8. Чи можна вважати падіння Центральної Ради і прихід до влади Павла Скоропадського завершенням Української революції, чи мова йде про закінчення одного її етапу і початок наступного?

Працюємо з картою

Порівняйте на карті (с. 58) сучасні кордони України з кордонами УНР за Берестейським договором і кордонами Української держави. Зробіть висновки.

Працюємо з документом і робимо висновки

Телеграма: В. Ленін Г. Орджонікідзе. 14 березня 1918 р.

Товарищ Серго!

...Немедленная эвакуация хлеба и металлов на восток, организация подрывных групп, создание единого фронта обороны от Крыма до Великороссии с вовлечением в дело крестьян, решительная и безоговорочная перелицовка имеющихся на Украине наших частей на украинский лад – такова теперь задача. Нужно запретить Антонову называть себя Антоновым-Овсеенко, – он должен называться просто Овсеенко...

Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 50. С. 49–51.

Скоропадський про обставини, які спричинили переворот в Україні 29 квітня 1918 р.

Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на возстановлення Гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту воро-

ги української державності. Оправдувати відновлення і зміцнення державної української традиції не можуть ті, що хочуть, аби не було Української держави. Відповідати їм на роблені мені закиди – безцільно. Але тим, що звать себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не було б. Тим самим не було б Української держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства. А це значить, що ідея української державності в очах чужих і своїх здавалася б і досі нездійсненною утопією. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ рахувався і буде рахуватись...

Писано у березні–травні 1919 р. в Лозанні.

Павло Скоропадський. Спомини. Київ, 1992. С. 111–112.

Запитання та завдання

1. Прокоментуйте зміст телеграми до Орджонікідзе. З якою метою Ленін наказує Антонову називати себе «просто Овсеенко»? Як це пов'язано з умовами Брестського мирного договору між Росією і Німеччиною?
2. Чи переконливими вважаєте ви аргументи генерала Скоропадського про необхідність державного перевороту, ліквідації Центральної Ради і утвердження Гетьманату? Обговоріть це питання в групі.

§12. АВТОНОМІСТИ-ФЕДЕРАЛІСТИ І САМОСТІЙНИКИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЄКТІВ (лютий 1917 – початок 1918 р.)

(Практичне заняття до розділу 2)

Про що слід згадати:

Які українські політичні партії були представлені в Центральній Раді, а які – ні, і чому?

Сформулюємо проблему: На початковому етапі Української революції (лютий 1917 – початок 1918 р.) діяло дві групи політичних партій: автономісти-федералісти, які обстоювали автономний статус України у складі Російської федеративної держави, і самостійники, що виступали за повну незалежність. Які із цих партій краще виражали об'єктивні потреби тогочасної України?

Гіпотези:

Хто краще відбивав об'єктивні потреби тогочасної України:

- а) автономісти-федералісти;
- б) самостійники; в) ні автономісти-федералісти, ні самостійники.

Для підтвердження чи спростування вашої точки зору радимо розглянути аргументи автономістів-федералістів, самостійників і вченого-історика.

Автономісти-федералісти

1. Уривок із статті М. Грушевського «Звідки пішло українство і до чого воно йде» (весна 1917 р.)

«...Я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для близького часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А у будущині, сподіваємося, ця республіка ввійде у склад федерації Європейської і у ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних складових частин – одною з підстав цієї Європейської федерації».

Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Хто такі українці і чого вони хочуть?* Київ, 1991. С. 50.

У цій фразі М. Грушевського – суть його поглядів на майбутнє України. Критики автономістсько-федералістичної ідеї називають цей проєкт нездійсненим, утопічним. Сформулюйте свою точку зору.

2. З постанови установчого з'їзду Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ) (25–28 березня 1917 р.)

«У справі автономії України з'їзд постановляє:

Негайно, всіма силами і засобами утворювати автономію України. Вжити заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету на організаційних зборах усіх груп людності України, а остаточну санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.
1983. Т. 1. С. 264.

СУАФ – попередник Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Чи реалістичним був план автономістів-федералістів щодо затвердження автономії на Всеросійських установчих зборах, більшість депутатів яких неминуче будуть становити представники Росії?

3. Уривок із статті М. Грушевського «Кінець московської орієнтації» (весна 1918 р.)

(М. Грушевський вважає, що встановлення більшовицької влади привело до «очищення огнем і визволення від “песьйого обов’язку” супроти Московщини» – Авт.).

Я вважаю таке визволення від “песьйого обов’язку” супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що не даремно пролилася кров тисяч розстріляних інтелігентів і молодіжи, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: це духовне рабство, холуйство раба, якого так довго били по пиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холуйства, його апологетом і панегіристом.

М. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде.
На порозі нової України. Статті й Джерельні матеріали.
Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Мюнхен, 1992. С. 10.

Порівняйте фрагменти двох статей одного з головних лідерів автономістів-федералістів України – Михайла Грушевського – і зробіть висновки.

Самостійники

1. Уривок з програми Української народної партії «Самостійна Україна», яку написав М. Міхновський (1900 р.)

Ми визнаємо, що наш народ перебуває у становищі зрабованої нації...

...Державна самостійність єсть головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов’язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.
1983. Т. 1. С. 71.

Микола Міхновський вважається «батьком українського самостійництва» в Наддніпрянській Україні. Чи згодні ви з двома першими реченнями наведеного вище фрагмента Програми УНП?

З огляду на те, що Україна 1900 р. ще не була готова до незалежного державного життя, заклик М. Міхновського до самостійності його політичні

опоненти сприймають як авантюру. Чи не спростовує заклик М. Міхновського домогтися спочатку автономії («Переяславської конституції»), а вже потім прямувати до незалежності, що вони помиляються?

Українська народна партія кращі сторінки української історії бачила в минулому (Гетьманищина) і закликала повернутися до них у нових умовах. Чому?

2. З програми Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) (грудень, 1917 р.)

«В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Укр. Нар. Республіки

...Вільна, непідлегла, самостійна Республіка – Україна».

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

1983. Т. 1. Сучасність, 1983. С. 347–351.

УПСС виникла у грудні 1917 р. Які події тоді відбувалися в Україні і чому вони сприяли поширенню самостійницьких ідей?

3. Точка зору Миколи Міхновського на перспективи розвитку Української революції

Він хотів вірити, що хто б там не був на чолі Центральної Ради, до якої партії не приписався старий професор Михайло Грушевський, що яка б з українських партій не взяла провід, діло самостійної Української держави цими руками ліпше, чи гірше робитиметься.

Шемет С. Микола Міхновський. *Хліборобська Україна*. Кн. V. Відень, 1924–1925. С. 17.

Чому Міхновський був упевнений, що Україна, навіть якщо на чолі її залишаться переконані автономісти, все одно буде рухатися до незалежності?

Погляд вченого-історика І. Лисяка-Рудницького

Доля федералістичної ідеї залежала від того, чи в панівній російській нації є сили, готові сприйняти цю концепцію. А перспективи не були обнадійливі. Від часів Московського князівства російська держава була надзвичайно централізованою, тож перехід до федералізму означав би розрив із національним минулим і відмову від глибоко вкоріненої традиції. До того ж в українському питанні росіяни займали вкрай непоступливу позицію.

Ідея, що українці є окремою нацією, а не регіональним підрозділом нації всеросійської, для російської громадської думки була вкрай неприємною.

Процес творення української державності мав за доби Центральної Ради два етапи. Перший тривав від весни до пізньої осені 1917 р., другий охопив зиму з 1917 на 1918 р. Перший можна назвати автономістичним, другий – самостійницьким.

Парадокс полягав у тому, що завдання будівництва української держави доводилося не давнім самостійникам, а радше переконаним федералістам. Ані послідовники Міхновського, які після вибуху революції утворили партію соціалістів-самостійників, ані емігрантський Союз визволення України не мали істотного впливу на розвиток політичних подій у країні в 1917 р. Керівництво Українською революцією перебувало в руках трьох партій, які стояли на виразно федералістичних позиціях.

Лисяк-Рудницький І. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники. Історичні есе. Т. 2. Київ, 1994. С. 9, 11.

Чи згодні ви із запропонованою істориком періодизацією Української революції?

Чи можлива була автономія України без згоди на це російського керівництва?

У чому історик вбачає головну причину провалу автономістсько-федералістичного проєкту?

Чому більшість населення України на початку Української революції схилилася до автономістсько-федералістичної ідеї?

Нагадаємо гіпотези та підіб'ємо підсумок

Хто краще відбивав об'єктивні потреби тогочасної України:

- а) автономісти-федералісти;
- б) самостійники;
- в) ні автономісти-федералісти, ні самостійники.

Чи підтвердилася ваша гіпотеза?

РОЗДІЛ 3.

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

(травень 1918 – початок 1921 р.)

§ 13. ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Згадайте:

1. Якими були основні пункти мирного договору в Бресті-Литовському між УНР і Німеччиною та її союзниками?
2. Які причини зумовили гетьманський переворот і які політичні сили брали участь у ньому?

1. Зміцнення державної влади

*Павло Скоропадський.
1918 р*

Оточення гетьмана П. Скоропадського складалося з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів, зв'язаних з Україною з дореволюційних часів. Більшість з них була українцями, щоправда, зрусифікованими. Про своє національне походження вони згадали лише після падіння імперії Романових. Серед членів гетьманського уряду – Ради Міністрів – переважало переконання, що переворот відкрив можливість побудови нової за формою Української держави, яка встановить стабільний політичний лад на засадах приватної власності й забезпечить національне відродження. Головою Ради Міністрів став Федір Лизогуб, до революції октябрист із українофільською орієнтацією, великий поміщик з Лівобережжя. Спроба залучити до кабінету українських соціалістичних політиків виявилася невдалою. Вони

не довіряли консерваторам. Дмитро Дорошенко, відомий історик, який на той час вийшов з Української партії соціалістів-федералістів, погодився обійняти посаду міністра закордонних справ. В умовах опозиції з боку українських національних партій гетьман змушений був дедалі більше спиратися на стару до-революційну бюрократію.

*Дмитро Дорошенко –
міністр закордонних
справ в уряді
Української Держави.
1918 р.*

Старі чиновники доклали чимало зусиль щодо зміцнення державної влади, діючи звичними для себе репресивними методами. Після гетьманського перевороту Україною прокотилася хвиля арештів і розстрілів тих, хто ще недавно на чолі місцевих совітів і ревкомів конфіскував поміщицьку власність, розподіляв землю і майно великих землевласників.

Замість законності й правопорядку, які обіцяв гетьман, його урядовці чинили сваволю і беззаконня, залякування і терор. Ще не розвіяв вітер попіл на згарищах поміщицьких маєтків, як запалали селянські хати. Такі методи давали тимчасовий ефект, адже вони не зменшували число невдоволених: заарештовували, а часто й страчували не лише активних революціонерів, а і їхніх родичів, сусідів, випадкових людей.

Орієнтація на кваліфікованих чиновників досить швидко дала свої результати: в Україні запрацював адміністративний апарат, що узявся наводити в суспільстві елементарний порядок, подолати безладдя.

*Гетьман П. Скоропадський приймає Сірожупанну дивізію в Києві.
Серпень, 1918 р.*

Однак посилення апарату за рахунок службовців старої генерації несло загрозу Українській Державі, бо саме в середовищі старого чиновництва була сильна опозиція національно-державному курсу уряду Ф. Лизогуба. Багато хто з урядовців вважав Українську Державу лише етапом до неминучого відновлення «єдиної і неподільної Росії». Очевидець подій В. Андрієвський писав: «В установах знов почулася скрізь московська мова. До української мови чимдалі, то все більш іронічно ставилися „українські” урядовці, без огляду на те, що її офіційно було проголошено мовою урядовою».

Було переформовано військові частини, організовані ще в період Центральної Ради. Найбоездатнішими підрозділами були Окрема Запорозька дивізія, організована на базі Запорозького загону, Сердюцька дивізія, переформований після перевороту Галицько-Буковинський полк Січових стрільців, Сірожупанна дивізія та інші з'єднання. Функції поліції і державної безпеки виконувала

Державна варта. Гетьман зробив спробу відродити українське козацтво як окремий стан населення і резерв національної армії. 16 жовтня 1918 р. окремим Універсалом П. Скоропадський відновив козацтво в Чернігівській, Полтавській губерніях та на Слобожанщині. До козацтва записувалися не лише нащадки козаків, а й селяни, які взяли на себе зобов'язання щодо захисту прикордонних губерній України. Козаки кожної губернії утворювали кіш з кошовим отаманом, який підпорядковувався безпосередньо гетьману. У кожному коші передбачалося по декілька полків. Однак обставини часу завадили сформувати їх.

Було зміцнено судову систему, проведено адміністративну реформу на місцях. Відносного спокою в Україні гетьманський режим домігся, але орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відштовхувала від нього селянство, національну інтелігенцію, робітництво. Необхідного компромісу між різними соціальними групами гетьману досягти не вдалося.

За П. Скоропадського Україна продовжувала розширювати міжнародні контакти. Вона мала дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, Скандинавськими країнами, Кримом, а з осені 1918 р. – Францією, Англією, Румунією. Дипломатичні відносини підтримувалися також з Російською Федерацією, Доном і Кубанню.

2. Аграрна політика П. Скоропадського

Відразу після ліквідації в Україні більшовицької влади великі землевласники з допомогою німецьких і австрійських військ почали спішно відновлювати свою власність на землю і майно: на їхні вимоги влада примушувала селян повертати не лише землю й реманент, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. При цьому, «стягуючи за збитки», вони нерідко вимагали значно більше, ніж втратили. Особливо великою була сваволя поміщиків у перші тижні окупації. Німецька й австрійська військова влада охоче надавала в розпорядження поміщиків, які поверталися у свої маєтки, озброєні загоны, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Крім того, гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918 р. «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок наділення селян державними, удільними, а також викупленими у великих власників приватними землями. Землею за викуп наділялися «справжні хлібороби, які мали власні господарства» з робочою худобою і реманентом. Щодо лісових угідь, земельних ділянок у 140–200 дес. (а в деяких випадках і значно більше), то вони залишалися за власниками. Цю консервативну аграрну реформу не сприймала більшість селянства. Негативно поставилися до неї і великі землевласники. Зі свого боку гетьманський уряд нічого реального щодо впровадження в життя

проголошеного проекту реформ зробити не встиг. У результаті посилювалося незадоволення селянства владою.

3. Становище фінансів, транспорту і промисловості

Деякі заходи в галузі економіки були добре продуманими й вдалими. Успішно формувалася власна банківська система. Уведена Радою національна грошова одиниця – гривня – виявилася досить стабільною. Відновився залізничний рух, для чого ремонтувалися локомотиви, залізничні та мости.

Гривня часів Гетьманату. 1918 р.

революції. В Україні було обмежено свободу профспілкової діяльності, хазяї на свій розсуд визначали рівень заробітної плати. Відновлювалося дореволюційне законодавство про покарання за участь у страйках. Швидко зростав рівень безробіття, що в липні 1918 р. становив 200 тис. осіб. Соціальне напруження в місті не знижувалося.

4. Боротьба проти гетьманського режиму

З весни 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків. У середині липня 1918 р. розпочався загальноукраїнський страйк залізничників, у якому взяло участь понад 200 тис. осіб. Більшовицька Росія матеріально підтримувала страйкарів, прагнучи надати їхнім діям антиукраїнського характеру.

Улітку 1918 р. розгорнулася селянська боротьба в Звенигородському й Таращанському повітах на Київщині. Повстання охопило десятки тисяч селян. На боротьбу проти повстанців було кинуті великі сили, під тиском яких селянські загони частково перейшли до партизанської боротьби на Київщині, а частково, переправившись через Дніпро, з боями пройшли Лівобережну Україну і зупинились у «нейтральній зоні» (територія по лінії міст Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів–Рильськ–Суджа–Куп'янськ), на якій згідно з умовами Брест-Литовського миру не мали права розташовуватися більшовицькі

й німецькі війська. Тут на їхній основі з допомогою більшовицької Росії почалося формування Богунського і Таращанського полків.

На Катеринославщині і в Північній Таврії повстанський рух набрав виразного анархістського забарвлення. Він розпочався в районі Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії. На чолі його став Нестор Махно,

Нестор Махно. 1918 р.

який себе й своїх соратників називав анархістами-комуністами. Вони виступали за владу советів, але їхнє розуміння цих органів було особливим: совети в усьому мали бути підзвітні місцевому населенню й повністю визначати політику на місцях без будь-якого впливу центру.

Перші збройні напади махновців на представників гетьманської влади, на військові загоони й місцевих поміщиків відбулися наприкінці вересня 1918 р., а в ніч на 16 жовтня повстанці захопили Гуляйполе. Це був перший значний успіх махновців, який підвищив їхній авторитет серед селянства. Проти них було кинуте регулярні військові частини. Та повстанці уникали боїв з переважаючими силами, завдаючи дошкульних ударів дрібним з'єднанням, винищуючи поміщиків і гетьманських урядовців. У листопаді 1918 р. махновці стали значною воєнною силою, на яку гетьманська влада й німецьке командування змушені були серйозно зважати.

5. Політичні партії в умовах кризи гетьманського режиму

В умовах наростання незадоволення в суспільстві активізувалися політичні партії і групи. Частина з них і виступала за відновлення Української Народної Республіки та усунення від влади консервативних елементів. У серпні 1918 р. в Києві було створено Український національний союз (УНС). До його складу увійшли українські есери, українські соціал-демократи, ряд дрібних громадсько-політичних організацій. У свій час вони були основою Української Центральної Ради і в нових умовах прагнули відновити республіканський режим у формі Української Народної Республіки. Головою УНС було обрано В. Винниченка, одного з лідерів Центральної Ради. Союз стояв у жорсткій опозиції до гетьманського режиму та його союзників в Україні. Його активісти переслідувалися владою.

Українська партія демократів-хліборобів (УПДХ) і Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), які належали до партій центристської і правої орієнтації (консервативних), до УНС не увійшли. Вони також були незадоволені режимом, але стояли за реформування гетьманського уряду, надання йому виразнішого українського національного характеру.

Більшовики свої плани пов'язували з відновленням в Україні за допомогою Росії більшовицького режиму. Проте в Україні більшовизм не мав впливу. Щоб пристосуватися до роботи в умовах незалежної Української Держави, улітку 1918 р. вони провели в Москві свій з'їзд і створили окрему організацію, яка діяла в межах України – Комуністичну партію більшовиків України (КП(б)У). Вона мала свій Центральний комітет і проводила свої з'їзди, але ніякої самостійності не мала, у всьому керувалася інструкціями з Москви і вважалася філіалом Російської комуністичної партії більшовиків (РКП(б)) в Україні. Будь-яке її рішення, яке не збігалось з точкою зору Москви, могло бути скасоване, а незгодні – виключені з партії.

5. Спроби приєднати Крим до України

Після евакуації військ Центральної Ради з Криму німецьке командування спробувало створити життєздатний уряд, погодившись на пропозицію татарського Курултаю рекомендувати прем'єр-міністром діяча кримськотатарського руху Джафера Сейдамету. Однак йому не вдалося узгодити інтереси різних політичних сил. Тим часом для управління півостровом створено крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, вихідцем з литовських татар. До його складу увійшли царські російські урядовці кадетської і октябристської орієнтації. Українську меншину в уряді не було представлено. Єдиним кримським татариним, якого включили до початкового складу уряду, став міністр закордонних справ Д. Сейдамет. Уряд припинив будь-які зв'язки з Україною.

П. Скоропадський з перших днів своєї діяльності прагнув домогтися включення Криму до складу Української Держави. Із цією метою він вів переговори з Німеччиною, Туреччиною і Росією. Пропонувалося включити Крим до складу України на автономних засадах. Проте ніяких позитивних результатів не було отримано. Тоді восени Українська Держава почала економічну блокаду Криму. Виявилось, що Крим без економічних зв'язків з Україною приречений на голод. Почалися переговори про входження Криму до складу Української Держави на правах автономії. Однак зміна політичної ситуації після закінчення Першої світової війни зірвала цей план.

Підсумки та узагальнення

Державний апарат Скоропадського, який рекрутувався із чиновників старої формації, на деякий час вгамував пристрасті в суспільстві. Було оголошено про плани реформ, зокрема й аграрної. Запрацювали залізниці, промислові підприємства. Проведено реформи в культурно-освітній сфері. Але домогтися соціальної рівноваги в суспільстві не вдалося: поверталися поміщики, які прагнули відновити права на землю і компенсувати всі втрати, яких вони зазнали під час революції. Соціальна напруга в селі та у місті не спадала. Режим

тримався значною мірою за рахунок підтримки іноземних військ.

Втративши владу, українські соціалістичні партії, що входили до складу Центральної Ради, стали в опозицію до гетьманського режиму. Їхньою метою було відновлення республіканського ладу. В їхньому середовищі наростали ліві настрої, прагнення до встановлення незалежної від Росії, але радянської України.

Проти гетьманського режиму вели боротьбу анархісти на чолі з Махном, більшовики, які створили в усьому залежну від російського центру маріонеткову комуністичну партію України.

Що необхідно знати

1. За рахунок яких елементів відбувалося формування апарату правління Української Держави?
2. Що було зроблено для формування української армії?
3. Чому, на ваш погляд, гетьман зробив спробу відновити українське козацтво?
4. Проаналізуйте міжнародну діяльність гетьманського уряду.
5. Що змінилося за часів Гетьманату у транспорті, фінансах, промисловості?

Робимо узагальнення: Сучасні історики інколи називають гетьманський переворот «консервативною революцією». Обговоріть це питання і обґрунтуйте свої висновки.

Аналізуємо діяльність сил,

які стояли в опозиції до гетьманського режиму

1. Коли було утворено Український національний союз (УНС) і що він мав на меті?
2. Проаналізуйте розгортання антигетьманської боротьби селянства в 1918 р.
3. Які особливості мав селянський рух під проводом Н. Махна?

Обговоріть питання: Чому в Україні в 1918 р. не вдалося домогтися узгоджених дій усіх національних сил на захист власної держави? Чи може це бути уроком для сучасних політиків?

Працюємо з документом і робимо висновки

З резолюції «Про партію», ухваленої I з'їздом компартії більшовиків України (КП(б)У) в Москві влітку 1918 р.

Объединить партийные коммунистические организации Украины в автономную, в местных вопросах, Коммунистическую партию Украины со своим Центральным комитетом и своими съездами, но входящую в единую Российскую Коммунистическую партию с подчинением в вопросах программных общим съездам Российской Коммунистической партии, в вопросах общеполитических – ЦК РКП.

Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Киев, 1970. Т. 1. С. 24.

Запитання та завдання

1. Чому більшовики вирішили створити свою загальноукраїнську організацію – КП(б)У лише влітку 1918 р.?
2. Чи могла компартія України, побудована як невід'ємна частина Російської комуністичної партії, проводити відмінну від Москви політику в інтересах України?

§ 14. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ДИРЕКТОРІЯ УНР

Згадайте:

1. Які політичні сили виступали проти гетьманського режиму?
2. Якою була їхня політична мета?

1. Утворення Директорії УНР і ліквідація гетьманського режиму

Час працював проти гетьманського режиму. Розвиток подій – революція 8 листопада 1918 р. у Німеччині, розклад окупаційного режиму, наростання повстанського руху – викликав зміну політичної орієнтації гетьмана. 14 листопада Скоропадський опублікував грамоту про федерацію України з невеликою Росією. Передбачалося, що угоду про федерацію буде укладено після розгрому більшовиків. Було призначено новий уряд, у якому переважали політики проросійської орієнтації. У Києві та інших містах почалося формування російських офіцерських загонів.

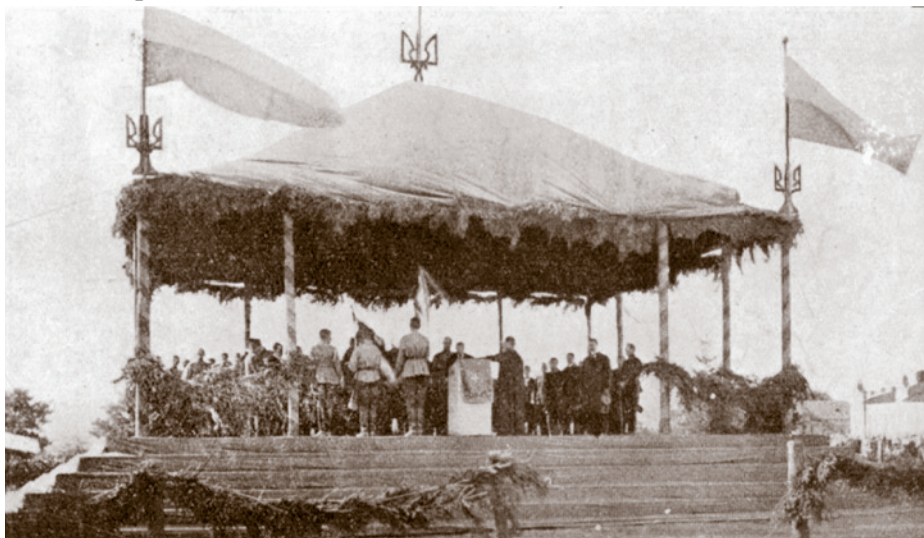
У істориків не склалось одностайної оцінки цього кроку гетьмана. Дехто вважає його суто тактичним, спрямованим на консолідацію України з антибільшовицькими силами Дону і Кубані, які також прагнули федеративної перебудови Росії. Інші історики вважають, що грамота про федерацію знаменувала перехід гетьмана П. Скоропадського на бік Росії і зраду ідеї самостійності України. Саме так сприйняв грамоту Скоропадського Український національний союз (УНС) – антигетьманська революційна організація, яка мала на меті відновлення Української Народної Республіки, знищеної в результаті гетьманського перевороту наприкінці квітня 1918 р.

Члени Директорії – А. Макаренко, Ф. Швець, С. Петлюра (сидять) серед військових і членів Уряду УНР. 1919 р.

У ніч з 13 на 14 листопада на засіданні УНС для керівництва антигетьманського повстання було утворено *Директорію УНР*, до складу якої увійшли В. Винниченко (голова, член УСДРП), С. Петлюра (член УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (представник Об'єднаної ради залізничників України), П. Андрієвський (член УПСС). 15 листопада у Зверненні до населення України Директорія звинуватила гетьмана в національній зраді та закликала до збройної боротьби з ним і відновлення незалежної Української Народної Республіки. Було оголошено демократичні свободи, 8-годинний робочий день, передача поміщицьких земель селянам. 17 листопада Директорія підписала угоду з представниками окупаційних військ про їхній нейтралітет у подіях.

Директорії вдалося завоювати масову підтримку селянства, яке стихійно піднімалося на антигетьманську боротьбу. У ході повстання відбувалася кристалізація його національної свідомості. Проти гетьмана селяни виступали не лише тому, що його урядування пов'язувалося з поміщицькою реставрацією, але й тому, що він оголосив про федерацію з Росією. Саме з національно-патріотичних мотивів на бік Директорії перейшла певна частина гетьманських військ, у тому числі добре навчений і дисциплінований полк Січових стрільців, яким командував Євген Коновалець. Отаманом республіканських військ був Симон Петлюра.

*Січові стрільці присягають на вірність Директорії.
Кам'янець-Подільський. 1919 р.*

Спроби примирити сторони здійснювали представники українських партій, що відмовилися від участі в антигетьманському повстанні, – хлібороби-демократи (УПДХ) і соціалісти-федералісти (УПСФ). Боротьбу між Директорією і гетьманом вони сприйняли як внутрішньоукраїнське протистояння, по суті,

громадянську війну, у ході якої радикальні українські сили зі зброєю в руках виступили проти консервативних українських сил. Цю війну вони закликали припинити та об'єднати всі національні сили в ім'я продовження державотворення. Проте примирення не відбулося. Під селом Мотовилівка (за 40 км від Києва) 18 листопада гетьманські війська було розбито. 20 листопада повстанські війська підійшли до столиці й почали її облогу. Невдовзі становище гетьмана стало безнадійним. 14 грудня Скоропадський зрікся влади. Гетьманський режим перестав існувати. Рада Міністрів передала владу Директорії. 18 грудня 1918 р. Директорія урочисто вступила до Києва. Українська Народна Республіка була відновлена, але тепер на чолі її стала *не Центральна Рада (як це було в 1917 – на початку 1918 р.), а Директорія* у складі п'ятерох політичних діячів Української революції.

2. Політичний курс Директорії

Володимир Чехівський

Директорія складалася з представників ліво-соціалістичного крила українського національного політикуму. У початковий період існування у виробленні її політичної лінії активну роль відіграв Володимир Винниченко, який належав до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Призначений Головою Ради Міністрів Володимир Чехівський також був лівим українським соціал-демократом. Симон Петлюра, представник поміркованих кіл УСДРП, один з найавторитетніших членів Директорії, на той час повністю поринув у роботу в армії і помітного впливу на курс УНР не мав. Не були допущені до участі у формуванні нового режиму члени Української партії соціалістів-федералістів і Української хліборобсько-демократичної партії, не говорячи вже про селянсько-поміщицькі організації хліборобів-власників, які привели у свій час до влади гетьмана. Зайнявши Київ, Директорія оприлюднила ряд радикальних відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. Було прийнято постанову про звільнення всіх призначених за гетьмана чиновників. Частину з них притягнули до судової відповідальності. Було оголошено про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне й казенне землеволодіння. Уряд мав намір позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав та планував установити в Україні український *варіант української радянської (несоціалістичної) влади, тим самим вибивши з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів*. Владу на

місцях передбачалося *передати Трудовим радам* селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР мала належати *Трудовому конгресові*, який обирало населення без участі «поміщиків і капіталістів». Причому до «поміщиків і капіталістів» зараховували не лише великих землевласників і підприємців-капіталістів, а й навіть національну інтелігенцію: адвокатів, лікарів, професуру, учителів тощо. *Трудовий конгрес* зібрався в Києві на початку 1919 р. і затвердив ці рішення.

Це був помилковий курс. Українська революція, як і будь-яка інша національна революція, для своєї перемоги передбачала об'єднання різних соціальних груп суспільства. Цього вимагав величезний масштаб і складність завдань, які стояли на шляху державотворення і які не під силу жодному окремому класу чи соціальній групі. Але цього не відбулося. У результаті радикальна соціалістична інтелігенція опинилася сам на сам з величезними внутрішньополітичними і зовнішньополітичними проблемами, які без участі інших соціальних верств вирішити неможливо. Було порушено один з найголовніших принципів національних революцій, *згідно з яким їхнім чинником повинна бути нація в цілому*.

Як наслідок цього, Директорія залишалася без підтримки більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, без кого нормальне існування держави неможливе. Здійснюючи революційну перебудову всіх структур гетьманської держави, діячі Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити.

3. Аграрна реформа

Непослідовність курсу Директорії проявилася передусім у розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим відповідаючи на тодішні запити селянства, Директорія прагнула заспокоїти великих землевласників, пообіцявши їм компенсації витрат на різноманітні (агротехнічні, меліоративні та ін.) вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишалися будинки, де вони до цього жили, племінна худоба, виноградники тощо. Було також оголошено про недоторканність земель промислових підприємств і цукрових заводів, що належали промисловцям і цукрозаводчикам. Конфіскації не підлягали й землі іноземних підданих. Нарешті, у руках заможних селян залишалися ділянки площею до 15 дес. землі. Ці заходи були цілком обґрунтованими, адже дрібні господарства були малопродуктивні й працювали «самі на себе». Проте більшість селянської бідноти розцінила їх як *пропоміщицькі та прокуркульські* й з обуренням відкинула.

Поміщики й буржуазія в Україні також були незадоволені політикою Директорії, яка відверто ігнорувала їхні станові інтереси. Аграрна реформа остаточно розколола українське суспільство й позбавила підтримки Директорії більшості населення.

Як наслідок, Директорія поступово втрачала підтримку селянства. Стихійно організовані загони на чолі з місцевими отаманами, революційний натиск яких протягом кількох тижнів змів гетьманський режим, виявилися неспроможними протистояти наступові регулярних більшовицьких військ. Стихійна селянська революційність стала швидко перероджуватись у руйнівну анархію-отаманщину.

Підсумки та узагальнення

Після Листопадової (1918 р.) революції в Німеччині П. Скоропадський втратив свого союзника і залишився сам на сам з антигетьманським рухом. За цих обставин він пішов на оголошення федерації з антибільшовицькими силами Росії. У відповідь почалося масове повстання, яке очолила новостворена Директорія. Цей орган оголосив про відновлення Української Народної Республіки. Досить швидко Директорія взяла під контроль більшу частину України і почала радикальні соціально-економічні та політичні реформи. Однак необхідної для цього національної єдності Директорії домогтися не вдалося. Її зовнішньополітичне становище також із самого початку було надзвичайно складне: по всьому периметру кордонів України діяли вороже налаштовані проти неї військові з'єднання, підпорядковані урядам різних держав.

Що необхідно знати

1. Коли і з якою метою було утворено Директорію? Хто входив до її складу?
2. Які основні напрямки політичного курсу Директорії? Які партії його визначали?
3. Яку роль відіграв Трудовий Конгрес в історії УНР періоду Директорії?
4. Чому Директорія не залучила до державотворчої роботи українські політичні партії несоціалістичного спрямування?
5. У чому суть аграрної політики Директорії? Як її сприйняло селянство?

Питання для обговорення і дискусії

1. У чому суть дискусії істориків щодо оцінки грамоти гетьмана про федерацію Української Держави з Росією. Обговоріть це питання і обґрунтуйте свою точку зору в цій дискусії.
2. Як ви розумієте принцип: «Чинником національної революції повинна бути нація в цілому». Чому цей принцип в Україні в 1919 р. не діяв? Обговоріть це питання.

Які висновки слід зробити із цього досвіду сучасним політикам?

Офіційні документи

Витяг із Статуту Українського національного союзу

Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи...; г) оборона прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті :
Документи і матеріали. 1983. Т. 1. С. 400.*

З Універсалу Трудового Конгресу (28 січня 1919 р.)

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє непорушне побажання, щоб Директорія і Рада Народних Міністрів провадили надалі свою працю по проведенні земельної реформи, в основі якої лежить передача без викупу землі трудовому народові.

Одночасно правительство повинно негайно подбати по знищенню безробіття шляхом відновлення промисловості, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріату.

Конституційні акти України. 1917–1920. Київ, 1992. С. 110.

Запитання та завдання

1. Який соціально-економічний та політичний лад уявляли керівники Директорії УНР?
2. Що було спільного і відмінного в підході Директорії і більшовиків до визначення: державного статусу України; політичного ладу в Україні; майбутнього аграрного ладу.

§15. РЕВОЛЮЦІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Згадайте:

1. Що означало для західних українців рішення Австро-Угорщини про утворення в 1916 р. Польського Королівства і проголошення автономії Галичини?
2. До чого прагнули українські партії Східної Галичини в ході Першої світової війни?

1. Активізація визвольного руху на західноукраїнських землях

Поразка в Першій світовій війні викликала розпад Австро-Угорщини. 16 жовтня 1918 р., коли імперія вже була приречена, з'явився Маніфест імпе-

ратора, який обіцяв федеративну перебудову держави. Skorиставшись ситуацією, українські парламентарії з Галичини й Буковини, керівники політичних партій і церковні ієрархи утворили 18 жовтня у Львові Українську Національну Раду, яка наступного дня оголосила про намір об'єднати всі західноукраїнські землі, які входили до складу Австро-Угорщини, в єдину Українську державу. Мова йшла про Східну Галичину з Лемківщиною, Північну Буковину та Закарпаття. Це викликало гострий конфлікт з поляками, які також інтенсивно розбудовували власну державу й претендували на територію Східної Галичини. Польські державні кола спиралися на місцеве польське населення, якого в західноукраїнських землях, особливо в містах, було досить багато. Вони утворили в Кракові польську ліквідаційну комісію, яка мала завдання розпустити імперські органи влади і передати всі повноваження польським. До Львова члени ліквідаційної комісії сподівалися прибути 1 листопада.

У цей критичний момент ініціативу перехопили молоді українські офіцери. Ситуація, за їхнім переконанням, вимагала рішучих методів боротьби. Ще у вересні 1918 р. вони утворили Центральний Військовий комітет, що об'єднував керівників українських гуртків австрійських військових частин Львова. 30 жовтня Центральний Військовий комітет почав працювати як штаб зі збройного повстання.

Події в Галичині активізували визвольний рух в Північній Буковині, українське населення якої прагнуло до об'єднання з іншими українськими землями в єдиній державі. На заваді цьому стояли місцеві румунські політики, які прагнули оголосити цей край «румунською територією» і приєднати до Румунського Королівства, яке виявилось у складі переможців Першої світової війни.

Українські позиції біля входу до ратуші. Львів. Листопад 1918 р.

Що ж до Закарпатської України, то Угорщина не бажала її випускати з-під свого контролю, запропонувавши краю автономію. Однак українська громадськість відмовилася від цієї перспективи і висловлювалася за приєднання до України.

2. «Листопадовий Зрив» і проголошення Західноукраїнської Народної Республіки

Кость Левицький

став Кость Левицький. Тоді ж було ухвалено назву нової держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

В історію ця подія увійшла як «Листопадовий Зрив». Він швидко охопив усю Західну Україну.

Не чекаючи появи у Львові членів польської ліквідаційної комісії, у ніч з 31 жовтня на 1 листопада українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова. Над ратушею замайорів блакитно-жовтий національний прапор. 1 листопада Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу в Станіславі, Тернополі, Золочеві, Раві-Руській, Коломиї, Перемишлі та інших центрах Східної Галичини. Того ж дня представники австрійської влади у Львові погодилися нарешті на передачу влади Українській Національній Раді.

9 листопада 1918 р. у Львові Українська Національна Рада призначила перший уряд Української держави – *Державний Секретаріат*. Його Головою

Буковинське віче. Чернівці. Листопад 1918 р.

На Буковині боротьбу за владу очолив керівник буковинської групи в Українській Національній Раді Омелян Попович.

25 жовтня під його керівництвом було створено Український Крайовий Комітет, який 3 листопада провів у Чернівцях 10-тисячне народне віче, що висловилося за приєднання української частини Буковини до Західноукраїнської держави із центром у Львові. Було досягнуто угоди з поміркованою частиною місцевих румунських політиків, згідно з якою румуни брали владу в південній частині Буковини (де переважало румунське населення), а північна частина з містом Чернівці переходила під контроль українців. Швидко було створено місцеву крайову адміністрацію. 7 листопада службовці краю прийняли присягу на вірність українській владі.

У Закарпатті 8 листопада також було проведено всенародне віче, яке створило Гуцульську Народну Раду, з 42 членів якої були представники місцевих німців, євреїв і угорців. Було вирішено негайно встановити контакт зі Львовом і передати Українській Народній Раді своє рішення про об'єднання з Україною. Створювалася українська крайова адміністрація для керівництва життям у краї.

Отже, «Листопадовий Зрив» 1918 р. в Галичині вплинув на настрої населення Північної Буковини і Закарпаття. Створені тут Народні Ради діяли як органи влади і перебирали під свій контроль усі сфери життя. У своїх відозвах вони виступали за приєднання до України.

3. Організація держави на західноукраїнських землях

Євген Петрушевич

На відміну від УНР, у Західноукраїнській Народній Республіці було за короткий час створено досить ефективну систему управління. 22–26 листопада відбулися вибори депутатів Української Народної Ради, наділеної представницькими та законодавчими функціями. Більшість депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях, була не схильна до радикальних соціально-економічних перетворень, у своїй діяльності віддавала перевагу розбудові держави. Президентом ЗУНР став голова Української Національної Ради *Євген Петрушевич*, який багато років був членом австрійського парламенту. Центральні органи спиралися на організовану й добре налагоджену систему місцевого управління, авторитетну серед українського населення.

Українська Національна Рада прагнула забезпечити широкі права національним меншинам, надавши, зокрема, їм 30 % депутатських місць у майбутньому парламенті.

*Мітинг на Софійській площі з нагоди проголошення Акта злуки ЗУНР і УНР.
Київ, 22 січня 1919 р*

Соціальна стабільність у державі забезпечувалась і розпочатою у квітні 1919 р. аграрною реформою, у результаті якої всі маєтки великих землевласників, переважно поляків, експропріювали, а їхні землі передбачалося поділити між малозабезпеченими та безземельними селянами.

Настроєм більшості місцевого українського населення відповідало прагнення уряду ЗУНР до об'єднання з УНР. Ця історична подія відбулася 22 січня 1919 р., коли в Києві на майдані біля Софійського собору з участю представників Західної України було проголошено історичний *Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки*. ЗУНР дістала назву Західна область Української Народної Республіки (ЗО УНР) і повну автономію.

4. Боротьба українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття за Соборну Україну

Для поляків, які вважали Східну Галичину своєю вотчиною, повстання українців у Львові 1 листопада 1918 р. було цілковитою несподіванкою. Проте досить швидко вони організували збройний опір українським військам. Збройні сутички між українськими та польськими військами у Львові почалися 1 листопада, а 5 листопада ворожі сторони вже розділяла лінія фронту, що проходила вулицями міста. Запеклі бої точилися за кожний будинок.

Водночас розгорнулася боротьба за стратегічно важливий залізничний вузол Перемишль, розташований на кордоні між Східною Галичиною і Польщею.

11 листопада український гарнізон Перемишля, основу якого становили ненавчені юнаки, залишив місто. Саме в Перемишлі формувалися польські військові з'єднання, що перекидалися в Східну Галичину. Ці з'єднання врешті і визначили долю Львова. 21 листопада українські війська почали відступати з міста. Протягом листопада–грудня 1918 р. польські війська заволоділи 10 з 59 повітів, у яких було проголошено владу ЗУНР.

Не вдалося утримати під українським контролем і Північну Буковину. У листопаді 1918 р. вона стала об'єктом інтервенції Румунії, яка, незважаючи на опір місцевого населення, до початку грудня повністю окупувала цей український край.

У Закарпатті український національно-визвольний рух очолювала Гуцульська Народна Рада, яка 9 січня 1919 р. проголосила Гуцульську республіку і почала розбудову місцевих органів влади. Вона закликала ЗУНР і УНР надати їй допомогу і прийняти до свого складу, однак обстановка склалася не на користь закарпатських українців. Край окупували війська сусідніх держав – чеські, угорські й румунські.

Найдовше чинили опір іноземному вторгненню галичани.

В умовах конфлікту з польськими військами одним з найважливіших завдань уряду ЗУНР, який переїхав спочатку до Тернополя, а потім – до Станіслава, було формування боездатної армії, спроможної відстояти незалежність республіки. Це завдання ускладнювалося тією обставиною, що серед українців, які служили в австрійській армії, не було старших офіцерів із досвідом організації військових частин та планування операцій. Уряд ЗУНР звернувся по допомогу до уряду УНР, що рекомендував для організації регулярних військ ЗУНР – *Української галицької армії (УГА)* – генерала Михайла Омеляновича-Павленка.

Військове керівництво Галицької армії. 1919 р.

У своїй діяльності вони спиралися на офіцерів-галичан, залучаючи до військового будівництва також офіцерів інших національностей. Загальна мобілізація і формування нових військових частин відбувалися швидко та організовано, і до весни 1919 р. у складі Української галицької армії (УГА), що офіційно існувала з другої декади грудня, налічувалося понад 100 тис. осіб, з яких 40 тис. брали безпосередню участь у воєнних діях.

Успіхи в організації УГА забезпечили їй перевагу на початковому етапі війни – з листопада 1918 р. по лютий 1919 р. Характерною особливістю цього етапу була участь її вояків у боротьбі галицьких українців з місцевими поляками. Проте відсутність досвіду й помилки не дали змоги скористатися перевагою. Спроби відбити Львів, на що були спрямовані головні зусилля УГА, провалилися.

З початком весни ситуація на українсько-польському фронті ускладнилася. З Польщі в Галичину надійшло підкріплення, що змінило співвідношення сил. У квітні 1919 р. до Польщі з Франції прибула добре озброєна і навчена армія під командуванням генерала Йозефа Галлера чисельністю 60 тис. осіб, сформована з польських військовополонених, які воювали на Західному фронті у складі німецької армії. Командували армією переважно французькі офіцери. Антанта планувала використати армію Галлера для війни з більшовицькою Росією, але польський уряд кинув її проти Галицької армії. Українські війська змушені були відступати перед переважаючими силами до річки Збруч, по якій до 1914 р. проходив російсько-австрійський кордон.

5. Чортківська офензива

Олександр Греков

На початку літа 1919 р. керівництво ЗУНР здійснило відчайдушну спробу стабілізувати ситуацію в державі, припинити паніку й деморалізацію, що виникли під впливом воєнних поразок. На початку червня Українська Національна Рада всю виконавчу, законодавчу і контрольну владу передала в руки диктатора, яким було обрано Євгена Петрушевича. Одним з перших його кроків було призначення командувачем УГА генерала О. Грекова замість М. Омеляновича-Павленка. 7 червня 1919 р. новий командувач УГА розпочав підготовлену ще його попередником наступальну операцію, що увійшла в історію як *Чортківська офензива* (прорив, наступ). 25 тис. українських солдатів і офіцерів примусили відступити по всій лінії фронту більш ніж 100-тисячну польську армію, добре озброєну і оснащену французами. Цей успіх викликав піднесення в краї, і десятки тисяч поповнили лави УГА. Однак через брак боеприпасів і спорядження вояками стали лише 15 тис. осіб.

Ведучи безперервні бої протягом трьох тижнів і не маючи при цьому надійних тилів, УГА до краю виснажилася. Коли 28 червня розпочався контрнаступ

польських військ, сил стримати його вже не було. Славетна операція Української галицької армії завершилася. Почався відступ, і протягом першої половини липня поляки знову окупували майже всю Східну Галичину, відтіснивши УГА до Збруча.

6. Окупація Румунією Бессарабії. Хотинське повстання

З початком Української революції визвольний рух поширився і на українські землі Бессарабської губернії, зокрема на Хотинський та інші повіти, де українці становили абсолютну більшість. Проте в січні 1918 р. Румунія окупувала Бессарабію. Почалися репресії проти місцевого українського населення, розстріли політичних і громадських діячів. У січні 1919 р. в Хотинському повіті спалахнуло повстання, для керівництва яким було сформовано орган, який за прикладом Києва назвали Директорією. Війська Української Народної Республіки, які вели в цей час важку боротьбу з більшовиками, не змогли надати повстанцям належної допомоги. На початку лютого 1919 р. румунські війська захопили Хотин. Близько 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців під натиском переважаючих сил ворога мусили відступити за Дністер, на території, підконтрольні Українській Народній Республіці. Окупанти почали криваву розправу. Багато сіл було спалено, сотні і сотні селян розстріляно.

Підсумки та узагальнення

Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні поклала край існуванню цієї багатонаціональної імперії. Використовуючи сприятливу ситуацію, українські політичні сили стали на шлях будівництва незалежної держави. Українські землі, які входили до складу імперії, охопила національна революція, яка була складовою частиною Української революції. Як і на Наддніпрянщині, так і в Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті прагнення українців мали єдину мету – створення незалежної соборної демократичної держави. Одним із перших рішень уряду Західноукраїнської Народної Республіки і уряду Української Народної Республіки був історичний Акт злуки, що відбивав соборницькі прагнення населення всіх регіонів України.

Становлення незалежної держави на західноукраїнських землях відбувалося в умовах збройної боротьби з військами сусідніх держав, які прагнули встановити контроль над Західною Україною. У ході польсько-української війни було створено Українську галицьку армію, яка досить успішно стримувала наступ поляків. Однак, перебуваючи в міжнародній ізоляції, не маючи ніякої допомоги з-за кордону, ЗУНР не змогла вистояти в нерівній боротьбі. Під тиском переважаючих польських сил УГА змушена була відступити, залишивши всю Східну Галичину. Держави Антанти своєю згодою з діями Польщі сприяли поразці визвольних прагнень західноукраїнців.

Що необхідно знати

1. У яких умовах і як відбувалося утворення Західноукраїнської Народної Республіки?
2. Як будувалися відносини ЗУНР з національними меншинами?
3. Яким був підхід ЗУНР до аграрної проблеми?
4. Розкрийте історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР.
5. Розкажіть про створення УГА і про основні події польсько-української війни 1919 р.
6. Розкрийте обставини окупації Румунією Бессарабії.

Питання для обговорення і дискусії

1. Порівняйте національно-державне будівництво в ЗУНР і в УНР часів Директорії.
2. Чи є підстави для порівняння польсько-української війни кінця 1918–1919 рр. з першою війною більшовицької Росії з УНР наприкінці 1917 – на початку 1918 р.?

Офіційний документ***Звернення Директорії Української Народної Республіки
від 22 січня 1919 р.***

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії нашої землі української.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки – в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

...Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх своїх синів будувати незроздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко

Члени: Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Панас Андрієвський,

Федір Швець

Конституційні акти України 1917–1920. С. 107.

Запитання та завдання

Схарактеризуйте історичне значення об'єднання УНР і ЗУНР. Чому не відбулося справжнього возз'єднання українських земель?

§16. ДРУГА ВІЙНА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ З УНР**Згадайте:**

1. У чому полягали сильні, а в чому слабкі сторони міжнародної політики Директорії УНР?
2. Чому особливо важливим для УНР було встановлення мирних відносин з більшовицькою Росією? Чому такі відносини не було встановлено?

1. Початок нової агресії більшовицької Росії проти України

На початку листопада 1918 р. у Німеччині перемогла революція, яка справила величезний вплив на події в Україні. 13 листопада більшовицька Росія анулювала Брест-Литовський мир, зокрема в тих його пунктах, що стосувалися визнання більшовиками незалежності Української Народної Республіки. У Москві ухвалили наступ російських військ в Україну, щоб встановити над нею більшовицький, по-суті, російський контроль. Наприкінці листопада 1918 р. в Росії сформував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який розглядався не як орган влади незалежної держави, а як «обласна» адміністрація, керована більшовиками. В Україні ще не закінчилася боротьба за владу між гетьманом і Директорією, а з Росії вже розпочався наступ більшовицьких військ. Як і рік тому, більшовицька влада йшла в Україну з Росії, а прикриттям її дій був маріонетковий уряд, присланий з Москви.

Фактично, з перших днів свого існування Українська Народна Республіка на чолі з Директорією перебувала у стані війни з Росією. 31 грудня 1918 р. у радіограмі на адресу уряду більшовицької Росії Директорія УНР запропонувала переговори про мир. Російська сторона відкинула звинувачення у веденні неоголошеної війни, лицемірно заявивши, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає, а з буржуазною Директорією УНР воюють українські радянські війська, очолювані Тимчасовим робітничо-селянським урядом. Саме із цим «українським» урядом Москва рекомендувала вести переговори. Спроби довести Москві очевидне – війну веде радянська Росія – не мали успіху. На початку лютого 1919 р. Директорія змушена була погодитися на включення в переговори делегації маріонеткового більшовицького уряду України, створеного в Москві.

2. Військова інтервенція Антанти на Півдні України

Під час війни за незалежність, яку вела Україна, важливу роль відігравав зовнішньополітичний чинник. Директорії вдалося домогтися розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехословаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але не вдалося налагодити нормальних відносин з країнами, від яких залежала доля УНР: Росією, Польщею і головними державами Антанти – Францією та Англією.

Після поразки німецько-австрійського блоку Антанта спробувала взяти під свій контроль перебіг подій на всіх територіях, залишених німецькими і австрійськими військами. Наприкінці листопада 1918 р. військові кораблі Франції вже з'явилися на рейді Севастополя та Одеси й розпочали наступ в глибоку українську територію. На північно-західному напрямку війська інтервентів дійшли до Тирасполя й залізничної станції Бірзула, на півночі – до містечок

Танки Renault із французькими солдатами в Одесі. Зима 1918–1919 рр.

Вознесенська і Нового Бугу, на північному сході – до Олешок і Берислава включно. Загальна кількість антантівських військ на півдні України і в Криму становила 60 тис. осіб. Просуватися далі охопленою полум'ям громадянської війни Україною вони не наважилися.

Втручання військ Антанти у війну в Україні не сприяло розв'язанню жодного з питань, навколо яких точилася жорстока боротьба. Навпаки, у містах Півдня України замість «порядку і спокою», обіцяних союзниками, запанувала анархія, до небачених масштабів розрослася злочинність, посилювався терор. В Одесі, наприклад, діяло 17 контррозвідок різних держав і режимів, війська яких перебували в місті. На захопленій території зупинялися фабрики і заводи, не працював транспорт. Не вистачало продуктів харчування, розгорнулася шалена спекуляція. Більшість населення південної України вороже зустріла війська Антанти. Її орієнтація на білогвардійщину викликала незадоволення жителів, що активно включилися в боротьбу з іноземцями, організовуючи підпілля та партизанські загони.

3. Відставка В. Винниченка та В. Чехівського

Провал мирних переговорів між Україною і Росією активізував проантантівські сили в Україні. Вони вимагали переговорів з англо-французьким командуванням на Півдні, пошуків союзу з Антантою. Проти цього виступали представники лівого крила Директорії, зокрема, голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський. Вони не полишали надій на примирення з більшовицькою Росією і продовжували формувати в Україні політичний режим радянського зразка.

Переговори з представниками Антанти виявилися не менш складними, ніж з радянською Росією. Держави Антанти орієнтувалися на російських білогвардійців, які не визнавали незалежної України. Президент Франції Жорж Клемансо, найвпливовіший серед союзників, прагнув до створення великої Польщі та єдиної Росії на противагу Німеччині. УНР цікавила Антанту лише через те, що могла бути використана для розгрому більшовиків.

Французьке командування в Одесі, вважаючи керівників Директорії «безвідповідальними радикалами» і «більшовиками», відмовилося від переговорів з ними доти, доки ті залишатимуться при владі. Голова Директорії В. Винниченко і голова уряду В. Чехівський змушені були оголосити про свою відставку. С. Петлюра заступив місце В. Винниченка і 11 лютого 1919 р. став головою Директорії. На чолі уряду (без соціалістів) став економіст Сергій Остапенко. З прорадянським курсом було покінчено й оголошено, що метою є формування в УНР парламентського режиму європейського типу.

В. Винниченко і В. Чехівський після відставки емігрували за кордон. Ще раніше Україну покинув М. Грушевський. Це справило негативний вплив на українське суспільство.

Після відставки В. Винниченка і В. Чехівського переговори з французьким командуванням в Одесі відновилися. Їх результатом стала попередня угода між Директорією, білогвардійцями та Антантою, за якою УНР зобов'язувалася спільно з військами Антанти і російськими білогвардійцями включитися в боротьбу проти більшовиків. Проте до втілення в життя цієї угоди справа не дійшла. У квітні 1919 р. Антанта змушена була евакуювати з України свої війська. Провал переговорів призвів до зміни уряду, який знову став соціалістичним.

Червоноармійці входять у м. Харків. 1919 р.

4. Поразки на фронті і анархія в тилу

*Юхим Божко – отаман
Армії УНР, організував
загін «Запорізька Січ»,
у якому запровадив
правила часів Козаччини*

Доля Директорії вирішувалася насамперед на російсько-українському фронті. Спроба Армії УНР зупинити червоні війська на Лівобережжі зазнала невдачі. Війська УНР 3 січня 1919 р. залишили Харків, і туди переїхали ЦК КП(б)У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Харків став столицею більшовицької України до 1934 р.

Протягом трьох наступних тижнів зазнало поразки лівобережне угруповання військ Директорії. Далі воєнні дії перекинулися на Правобережжя. 2 лютого Директорія і уряд покинули Київ і перебралися на Поділля, до Вінниці. 5 лютого більшовики вступили до Києва. Розклад військ Директорії відбувався дуже швидко. Від армії, яка під час повстання налічувала близько 100 тис. осіб, за кілька тижнів після ліквідації влади гетьмана залишилося лише 25 тис. Селяни-повстанці, які з великим завзяттям воювали з гетьманськими військами, після їх розгрому поверталися додому. Вони не розуміли потреби і не мали ніякого бажання підкорятися наказам Головного Отамана С. Петлюри

захищати нову владу від агресії більшовицької Росії. Частина з них перейшла на бік більшовиків, інші, очолювані місцевими отаманами, не визнавали ніякої центральної влади і захищали лише групові чи територіальні інтереси. Це явище називалося отаманщиною. Отаманщина підривала Українську Народну Республіку зсередини, знесилювала її в боротьбі з більшовицькою агресією.

Наростання безладдя в тилу і на фронті супроводжувалось єврейськими погромами, у яких брали участь отаманські загони, майже неконтрольовані командуванням Армії УНР. Повстанці звинувачували євреїв у співробітництві з більшовиками. Ці підозри не мали достатніх підстав: більшість єврейського населення була аполітичною, хоча серед більшовиків, особливо тих, які займалися реквізиціями хліба і служили в органах Надзвичайних комісій (ЧК), досить багато було євреїв. За злочини, здійснювані на території України більшовиками – представниками різних національних груп, у тому числі євреями, розпачувалося цивільне єврейське населення. Директорія УНР прагнула налагодити дружні стосунки з єврейським населенням України. Було відновлено знищену гетьманським урядом єврейську національно-персональну автономію.

Визначні єврейські політичні діячі Арнольд Марголін і Соломон Гольдельман були включені до уряду УНР. Директорія видавала великі суми грошей на допомогу жертвам погромів. У складі Катеринославської групи Армії УНР на початку 1919 р. діяв підрозділ Єврейської соціал-демократичної робітничої партії. Головний Отаман С. Петлюра намагався припинити погроми, віддавши до суду і стративши отамана Семесенка та деяких інших командирів.

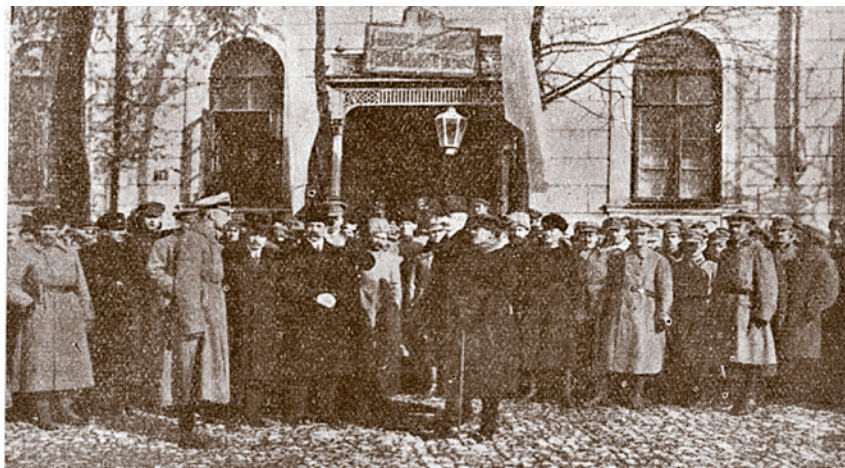

Єврейська квартира після погрому в Києві. 1920 р.

Єврейські погроми в Україні тривали і після відступу з України військ Директорії. У них брали участь як більшовицькі війська, так і денікінські підрозділи, що влітку 1919 р. посунули з Дону на Україну і врешті дійшли аж до Проскурова. За свідченням професора С. Гольдельмана, всі ці погроми були приписані петлюрівським військам.

5. Кам'янецька доба

Більшовицькі війська скористалися ослабленням тилу УНР для продовження наступу на Правобережжя та Півдні. Навесні 1919 р. майже вся територія України (крім Надзбруччя і західних областей) опинилася під контролем більшовицьких військ. Лише в травні–червні 1919 р. С. Петлюрі вдалося здійснити ряд реформ, у результаті яких Армія УНР позбулася напівпартизанщини та отаманщини, характерної для неї з початку війни. Це дало змогу стабілізувати становище на фронті, закріпившись на початку червня 1919 р. на лінії Старокосянтинів–Проскурів–Кам'янець–Подільський. Цей період в історії УНР, який тривав із червня до листопада 1919 р., називають «Кам'янецькою добою». Його характерною рисою була спроба консолідації внутрішніх сил і співпраця з урядом ЗУНР, який разом з УГА, що відступала під натиском поляків, переправилася через Збруч і опинилася на території, контрольованій УНР.

Симон Петлюра і Євген Петрушевич приймають звіт полковника Петрива під час перегляду українських військ у Кам'яниці-Подільському. 1 листопада 1919 р.

Підсумки та узагальнення

Директорія виявилася не в змозі створити стабільний політичний режим. В її середовищі не було єдності з основних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Трагічні наслідки мали провали переговорів щодо урегулювання відносин з більшовицькою Росією, війська якої наступали з Півночі і Сходу, і командуванням військ Антанти, які контролювали південний регіон України. Директорія втрачала контроль над подіями. Деструктивні елементи, які були нікому не підпорядковані, закликали до погромницьких дій (отаманщина). У цій ситуації під контролем Директорії залишилася лише невелика частина правобережної території України.

Найголовнішою причиною нової поразки національно-демократичних сил була неспроможність Директорії УНР створити життєздатний і стабільний політичний режим: державний апарат, армію, органи охорони громадського порядку, систему законодавчих і виконавчих органів. До того ж широкі маси українського населення не зовсім усвідомлювали

*Пам'ятник Симону Петлюрі. Вінниця.
Відкрито 14 жовтня 2017 р.*

загальнонаціональні інтереси, необхідність створення й зміцнення власної держави. Укотре негативний вплив на перебіг подій в Україні справили вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини.

Що необхідно знати

1. За яких обставин почалося вторгнення більшовицьких російських військ в Україну?
2. Чому Директорії не вдалося домовитися з більшовицькою Росією про визнання Української Народної Республіки?
3. Які причини призвели до відставки і еміграції В. Винниченя і В. Чехівського?
4. Коли почалася в історії Директорії «Кам'янецька доба» і які її особливості?

Працюємо з документами і робимо висновки

1. Телеграма В. Леніна – головнокомандувачу Й. Вацетісу. 29 листопада 1918 р.

С продвижением наших войск на Запад и на Украину создаются областные временные Советские правительства, призванные укрепить Советы на местах. Это обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших частей как оккупацию и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их, как освободителей.

Ленин В. Полное собрание сочинений. Т. 37. С. 234.

Запитання та завдання

1. Яким терміном, на ваш погляд, слід характеризувати ленінську директиву: заклик до визволення, інтервенція, експорт революції? Висновок обґрунтуйте.
2. Порівняйте характер і перебіг першої і другої воєн більшовицької Росії з Українською Народною Республікою.
3. Схарактеризуйте явище української отаманщини і дайте йому оцінку. Який вплив справила отаманщина на внутрішнє становище в УНР і на боротьбу з більшовицькою агресією?

2. Лист заступника міністра закордонних справ УНР А. Марголіна до міністра закордонних справ К. Мацієвича

Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жахливе насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьєві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993. С. 17.

Запитання та завдання

1. Враховуючи зміст листа, текст підручника і додаткові матеріали, дайте відповідь на запитання: чи можна звинувачувати Директорію у сприянні єврейським погромам?
2. Складіть короткий політичний портрет Симона Петлюри.

§ 17. НОВА РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ 1919 р.

Згадайте:

1. Що відбувалося в Україні під час першої спроби її більшовизації наприкінці 1917 – початку 1918 рр.?
2. Які території України протягом зими–весни 1919 р. опинилися під контролем більшовиків?

1. Формування більшовицького окупаційного режиму

Після окупації України почалася реорганізація усіх сфер її життя на засадах більшовизму. РФСРР була для більшовиків взірцем. У 1919 р. їх сотнями направляли з Росії на роботу в Україну, де вони обіймали ключові посади в державному апараті. Більшовики привезли сюди російську модель державного устрою – комуністичну диктатуру, яка прикривалася советами. Українців прагнули переконати, що совети – це ті ж ради, тільки в українському варіанті.

У березні 1919 р. ухвалено Конституцію, яка копіювала основні положення Конституції РСФРР. Стара назва держави (Українська Народна Республіка) замінювалася на нову – **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменовувався в Радун Народних Комісарів (РНК). У реорганізованому уряді, за пропозицією В. Леніна, головою Раднаркому і наркомом іноземних справ став авторитетний у керівництві більшовицької партії професійний революціонер Християн Раковський, болгарин, виходець із Румунії. Більшість членів уряду становили росіяни та євреї, українців серед вищих чиновників була незначна кількість.

Християн Раковський

Створювалися органи придушення опору противників більшовизму – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. Головною в системі каральних органів була ВУНК, очолювана Ісааком Шварцем, якого з 2 квітня 1919 р. заступив відряджений для цього з Москви Мартин Лаціс.

Одночасно відбувалося формування місцевих органів влади. Не відчуваючи підтримки серед народу, більшовики не наважилися навіть на вибори до місцевих рад. Натомість було створено надзвичайні органи влади – революційні й військово-революційні комітети. Кандидатів до них добирали більшовицькі комітети й військова влада. У сільській місцевості за прикладом Росії формувалися ще й комітети бідноти (комбіди). Цим органам передавалася вся повнота влади. Комбіди розглядалися як опорні пункти більшовиків на селі, знаряддя в боротьбі із заможними верствами селянства. Вибори до рад провели тоді, коли була впевненість, що ніхто, крім більшовиків, до них не буде обраний.

Нова влада відверто ігнорувала українську мову, національну культуру. Сам голова уряду Х. Раковський неодноразово виступав проти впровадження в школі української мови. «Декретування української мови як державної – справа реакційна», – заявляв він. Послідовними противниками такої політики були українські національні партії. Ось чому більшовики прагнули тримати їх якомога далі від владних структур.

Більшовицький режим в Україні мав усі ознаки окупаційного. Більшовики цього особливо й не приховували. 26 лютого 1919 р., коли радянські війська широким фронтом наступали на Лівобережній Україні, центральний орган більшовиків газета «Правда» писала про Україну як про «тимчасово відчужену частину єдиної країни». Проте, беручи до уваги настрої українського народу,

у свідомість якого вкарбувалося прагнення мати власну державність, вони оголосили, що УСРР об'єднується з Росією на засадах «соціалістичної федерації». Це мало означати, що Україна є цілком рівноправною з Росією. Однак, як і в 1918 р., загальнофедеративних органів створено не було. Україною керували із центру через Раднарком і Всеросійський центрвиконком (ВЦВК) Російської Федерації, а також через Російську компартію більшовиків (РКП(б)), що залишалась унітарною, централізованою організацією. Компартія України не мала ніякої автономії і управлялася з Москви як будь-яка губернська партійна організація Росії. Додатковим знаряддям централізації стали також профспілки й Російський комуністичний союз молоді (комсомол).

Таким чином, заява про федеративні зв'язки України й Росії була суто декларативною. Та навіть ця паперова «федерація» сприймалася більшовиками як тимчасова. У програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді у березні 1919 р., вказувалось: «...Як одну з перехідних форм до повної єдності партія висуває федеративне сполучення держав, об'єднаних за радянським типом». Ідеалом більшовиків залишалась унітарна держава, «повна єдність». Цього стану вони прагнули досягти якнайшвидше.

2. «Комуністичний штурм» і «воєнний комунізм»

III з'їзд КП(б)У, який відбувся на початку березня 1919 р., проголосив курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату (експропріація капіталістів і поміщиків, передача всіх засобів виробництва і товарообігу у власність держави, суворий облік, введення трудової дисципліни...)». Йшлося про насильницьку ломку існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Замість неї планувалося ввести прямий (без посередництва грошей) продуктообмін між виробниками, здійснення якого покладалося на державних чиновників. Саме чиновники, а не об'єктивні ринкові закони попиту й пропозиції мали диктувати, від кого, кому, що і в якій кількості передавати для споживання, що і скільки виробляти. В уявленні багатьох більшовиків – як рядових, так і вищих керівників, – це наближало їх до «держави-комуни», своєрідного «раю для трудящих». Такі порядки шляхом «комуністичного штурму» впроваджувалися в більшовицькій Росії з 1918 р. і тепер переносилися в Україну.

Лише на початку 1920-х рр., коли стало очевидним, що «комуністичний штурм» обернувся повним крахом економіки і загрожує самому існуванню більшовизму, почався перегляд попереднього курсу. Від спроб запровадження «держави-комуни» на деякий час відмовились і перейшли до нової економічної політики, а для пояснення того, що відбувалося в попередні роки, почали використовувати термін «воєнний комунізм». Його введення більшовики пояснювали обставинами воєнного часу, коли «внутрішня контрреволюція та

іноземна воєнна інтервенція змусили радянську владу взяти під контроль виробництво та розподіл і підпорядкувати їх завданням оборони». У дійсності все було навпаки: саме розгорнуте більшовиками насильство в економічній, політичній і соціальній сферах викликало масовий опір населення, який переріс у жорстоку міжусобну війну.

У руслі «комуністичного штурму» після встановлення радянської влади в Україні розгорнулося одержавлення фінансів, транспорту, системи зв'язку. Потім настала черга промисловості. Насамперед націоналізованими оголошувалися великі підприємства цукрової, вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості. Нерідко серед націоналізованих були й дрібні підприємства місцевого значення, які після одержавлення працювали абияк чи навіть закривалися. Тисячі робітників втрачали засоби до існування і змушені були переходити до ремесла чи в пошуках хліба вирушати в села.

Для управління господарським життям на території республіки було утворено Українську раду народного господарства (УРНГ). УРНГ діяла під безпосереднім контролем Вищої ради народного господарства РСФРР, а в червні 1919 р. декретом ВЦВК УРНГ була об'єднана з ВРНГ і як самостійна структура перестала існувати навіть формально. Економіка України перейшла в повне і беззастережне розпорядження вищих органів влади радянської Росії.

Під російське керівництво переходили всі військові частини Української СРР. Це називалося «воєнно-політичним союзом братерських республік».

Одним із найважливіших своїх завдань в Україні більшовики оголосили вирішення аграрного питання. Уряд УСРР конфіскував нетрудові землеволодіння – поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші. Проте далеко не

Група червоноармійців 13-ї армії Південного фронту на станції Дебальцеве. Донбас. 1919 р.

всі вони перейшли в безплатне користування безземельних і малоземельних селян. Значну частину поміщицьких господарств, які мали агрокультурну цінність та були високопродуктивними господарствами (економіями), залишили в підпорядкуванні державних органів. Загалом оголошено про конфіскацію 14,5 млн десятин землі. Лише частину її одержала селянська біднота – дещо більше 5 млн десятин найменш родючих і придатних до господарювання земель. Приблизно 2,5 млн десятин залишалися для радгоспів, належали цукровим, винокурним, кінним та іншим господарствам і також не підлягали поділу. Це були найпродуктивніші, найродючіші земельні площі. Решта 7 млн десятин вважалася лишками земель заможного селянства. Їх також передбачалося передати для поділу, але в умовах 1919 р. цього не встигли зробити.

Одержані землі не задовольнили запитів селянства. Їх було надто мало. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею влада ставила перехід до колективного її обробітку, організацію артіль і комун. На літо було створено близько 500 колективних господарств. Рідко коли вони виникали в результаті вільного волевиявлення хліборобів. У цілому аграрна політика більшовиків у 1919 р. не виправдала сподівань трудового селянства. Воно відчувало себе ошуканим. Своє майбутнє селянство пов'язувало не з колективним і радянським господарством, які вводилися силою, а з індивідуальним.

3. Продовольча диктатура

На принципах «воєнного комунізму» ґрунтувалась в 1919 р. і продовольча справа в Україні. Як і в більшовицькій Росії, на території України оголошувалася державна монополія на найважливіші продовольчі товари – хліб, цукор, чай, сіль. Цими продуктами розпоряджалися лише державні органи. Вводилася продовольча розкладка: усе зерно, крім необхідного мінімуму (посівний фонд, хліб для харчування членів сім'ї і фураж), селяни повинні здавати державі за встановленими нею цінами. На практиці ж часто-густо забирали майже весь хліб без будь-якого відшкодування. Заборонялася також приватна торгівля продуктами харчування. Усе це були елементи політики, яка офіційно називалася продовольчою диктатурою, остаточно встановленої в Україні 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК. Народний комісаріат продовольства УСРР оголошувався єдиним органом, який мав право заготовляти і розподіляти продовольчі товари. Розподіл відбувався за «класовим принципом»: більше – вищим чиновникам апарату, червоноармійцям, робітникам військових підприємств, майже нічого – так званим «нетрудовим елементам» і членам їхніх сімей.

Продовольчі органи, які формувались і дислокувались здебільшого в містах, у проведенні хлібозаготівель спиралися на сільську бідноту і робітничі продовольчі загони. Ці загони формувались у великих промислових центрах України

та Росії. Російські міста особливо відчували гостру потребу в продуктах харчування. Без українського хліба утримати під своїм контролем Росію більшовики були не в змозі.

Хлібозаготівля в Україні відбувалася з величезними труднощами. Селянство чинило впертий опір, і хліб, як правило, доводилося брати силою.

Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер визнавав, що кожний заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

4. Антибільшовицький опір і червоний терор

«Комуністичний штурм» в Україні справив гнітюче враження на населення республіки. Незадоволення охопило не лише заможні верстви, а й середняків, національну інтелігенцію. Останню особливо обурювали численні прояви великодержавного шовінізму з боку багатьох сановних членів більшовицької партії і радянських працівників, військових.

Навесні 1919 р. в УСРР склалася напружена соціально-політична обстановка. У квітні було зареєстровано 98 антибільшовицьких виступів, а в червні–липні – 328. Фактично, уряд контролював лише міста. Крім селянських повстанських загонів, керівники яких не мали чітких політичних поглядів, боротьбу з більшовиками вели українські соціал-демократи та українські есери. Вони організували ряд повстанських з'єднань з метою знищити більшовицький режим в Україні як окупаційний і проголосити незалежну Українську радянську республіку, в якій багатопартійні ради вільно обиралися б населенням.

Внутрішній фронт відволікав великі військові з'єднання Червоної армії. Чисельність цих з'єднань на початку травня 1919 р. становила 21 тис. осіб. У результаті рішучих і жорстоких дій найбільші загони повстанців – Зеленого, Струка, Соколовського – були в основному розгромлені. Однак виступи незадоволених селян не припинялися. Політика більшовиків не змінилася. 9 травня в районі Олександрії, Єлисаветграда, Знам'янки спалахнуло одне з найбільших антибільшовицьких повстань 1919 р. на чолі з командиром 6-ї стрілецької дивізії М. Григор'євим, у минулому отаманом військ УНР, а після переходу на бік рад – героєм взяття у квітні 1919 р. Одеси і кавалером ордена Червоного Прапора. М. Григор'єв звернувся до населення з Універсалом, у якому засудив «комуну, чрезвычайку і комісарів» і закликав до передачі влади «радам трудового народу України». Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Ціною надзвичайного напруження сил наприкінці травня заколот було ліквідовано.

25 травня, скориставшись розгромом дивізії М. Григор'єва, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під впливом голови Реввійськради Л. Троцького, який у середині травня 1919 р. прибув в Україну, вирішила нейтралізувати 3-тю бригаду Задніпровської дивізії під командуванням Нестора Махна. У цій брига-

*Данило Терпило (Зелений) –
повстанський отаман
(у центрі)*

ді радянське керівництво вбачало вогнище майбутнього заколоту. Першим пунктом постанови було: «Ліквідувати Махна в найкоротший строк». Було знайдено привід: Н. Махно оскаржив рішення командування про заборону переформування його бригади в дивізію. Реввійськрада Південного фронту визнала дії Н. Махна злочином, а його самого таким, що підлягав арешту і суду ревтрибуналу.

У червні заарештували декілька членів махновського штабу. Рятуючись від розправи, Н. Махно із загоном чисельністю 800 осіб залишив бригаду і 19 червня перейшов на Правобережжя. Для радянської влади ці події ускладнювались наростанням деморалізації її військ.

Незгодних із владою нейтралізували з фанатичною рішучістю і жор-

стокістю. У свідомості більшовиків знищення експлуататорських класів і всіх ворогів радянської влади взагалі сприймалось як один з найважливіших кроків на шляху до комунізму.

Ця оманлива «простота» штовхала каральні органи на винищення цілих соціальних груп. *«Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу і доказів того, що звинувачений діяв ділом чи словом проти советської влади. Перше питання, яке ми повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти чи професії. Ці питання й повинні визначити долю звинуваченого і в цьому зміст і “суть червоного терору”»*, – ці слова, видрукувані 1 листопада 1918 р. у чекістській газеті «Красний террор», належать Мартину Лацісу, який 1919 р. керував чекістами в Україні.

Правові норми в практиці чекістських органів не бралися до уваги: право підпорядковувалося «революційній доцільності», яку ніхто не регламентував і не контролював. Кожен розумів «революційну доцільність» по-своєму.

Розмах розправ над реальними й уявними противниками більшовизму в 1919 р. набагато перевищив масштаби подібних дій 1918 р. Якщо в 1918 р. йшлося про тисячі жертв, то в 1919 р. – про десятки тисяч. Було чимало випадків, коли розстрілювали заручників, набраних із «буржуазних верств населення», членів сімей тих, хто оголошувався ворогом, але перебував на зайнятих її противника-

Махновці в Старобільську Харківської губернії. 1919 р.

ми територіях. Жертвами червоного терору стали не лише поміщики, капіталісти, офіцери чи члени антибільшовицьких партій, підпільних організацій та повстанських загонів. Серед покараних було багато безпартійних інтелігентів, священників, службовців. Страчували за ознакою «виховання, освіти та професії». Нарешті, режим, який називав себе робітничо-селянським, без вагань знищував тисячі незгодних з його політикою робітників і селян. Каральні експедиції проти повсталих селян супроводжувалися масовими розстрілами й спаленням цілих сіл. Та це лише примножувало число незадоволених. Ось чому у квітні 1919 р. більшовики ухвалили резолюцію «Про недопустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». Та це рішення ігнорувалося: і спалення сіл, і масові репресії продовжувалися. Водночас репресивна практика вдосконалювалася: стало ширше практикуватися взяття заручників із тих сіл, де було багато тих, хто співчував повстанцям. У разі антибільшовицького виступу ці заручники підлягали негайному знищенню. Історія вчить, що терор завжди був знаряддям тих політичних режимів, які не мали масової підтримки населення. Таким був організований радянською владою червоний терор в Україні 1919 р.

Підсумки та узагальнення

Установивши над Україною свій повний контроль, більшовики почали впроваджувати тут такі самі порядки, які вже панували в центральних районах Росії: єдиновладдя комуністів, ліквідація будь-яких проявів демократії, експропріація власності, жорстка централізація управління, продовження русифікації. Ця політика «комуністичного штурму» пізніше одержала назву «во-

енно-комуністична». Упровадження її було можливе лише з допомогою жорстокого насильства, на яке нова влада йшла без найменших вагань. У 1919 р. Україна поринула у вир червоного терору, жертвами якого стали тисячі відкритих і потенційних противників більшовизму, представників усіх класів і соціальних верств українського суспільства.

Що необхідно знати

1. Як і за рахунок кого формувався більшовицький апарат управління Україною наприкінці 1918 – на початку 1919 р.?
2. Які факти свідчать про окупаційний характер влади, яку було встановлено в Україні в 1919 р.? Чи була ця влада радянською?
3. Що таке «воєнний комунізм» і як він утверджувався: у сільському господарстві, промисловості, торгівлі та інших сферах життя?
4. Яку політику вели більшовики в мовно-культурній сфері?
5. Чому відновлення влади більшовиків в Україні було пов'язане з насильством і червоним терором?

Питання для обговорення та дискусії

З книжки членів КП(б)У С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (1919 р.).

Відносно України... ми скажемо: 1) або самостійна Україна – тоді повинен бути і «свій» уряд, і «своя» партія; 2) або Україна – се «Південна Росія».

Тов. Ленін! Ми просимо Вас відповісти на питання:

Чи можна залишатися членом Російської комуністичної партії і відстоювати самостійність України?

Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійності України не можна, не полагається, чи тому, що не можна відстоювати її так, як ми відстоюємо (тобто через свій уряд і свою українську компартію. – Авт.), то скажіть, як треба відстоювати самостійність України, щоб можна було лишитися членом РКП?

15/2 грудня 1918 р. – 14/1 січня 1919 р.

Більшовики з Полтавщини С. Мазлах і В. Шахрай вважали за можливе й необхідне створення незалежної комуністичної України. Проаналізуйте їхні запитання до Леніна і, з огляду на політику більшовиків в Україні, дайте обґрунтовані відповіді:

1. Як уявляли Україну в Москві – самостійною державою чи Південною Росією?
2. Чи можна було залишатися більшовиком і відстоювати незалежність України?
3. Чи можна було мати свій український уряд і свою українську компартію та залишатися більшовиком?

§ 18. БОРОТЬБА ЗА НАДДНІПРЯНСЬКУ УКРАЇНУ В 1919 р.

Згадайте:

1. Які регіони України опинилися навесні 1919 р. під контролем більшовиків?
2. Де на початку літа 1919 р. перебувала Директорія та її армія?

1. Наступ об'єднаних українських армій на Київ

Улітку 1919 р. у боротьбі за контроль над Україною зійшлися білогвардійські війська і Червона армія. Спробу прорватися в центральні райони України робила також Армія УНР. Боротьба між цими трьома силами визначила характер воєнних дій улітку 1919 р.

19 травня денікінські війська перейшли в наступ на Донбасі. Червоні війська змушені були відступати. Воєнно-стратегічна обстановка в Україні стала докорінно змінюватися на користь військ білогвардійського генерала А. Денікіна, що наступав з Півдня.

Швидкій ліквідації більшовицької влади на Правобережжі сприяли війська Директорії і уряду ЗУНР. У другій половині липня вони розпочали спільні дії проти радянських військ. 17 липня Українська галицька армія (УГА) та керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег Збруча, який свого часу був кордоном між Австро-Угорською і Російською імперіями.

«Мапа» України. Видано у Відні. 1919 р.

*Михайло
Омелянович Павленко –
генерал-полковник
Армії УНР*

На цій території розташувалися також залишки військ Армії УНР. Згідно з угодою між двома урядами, УГА вливалася в армію УНР для спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 80 тис. осіб, з яких близько 50 тис. були галичани. Наступ українських армій розпочався в перші дні серпня і попервах розвивався досить успішно. Більшовицькі війська, не маючи змоги стримувати білогвардійців та українські підрозділи, швидко відступали. 30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ.

Майже одночасно до міста ввійшли білогвардійці, якими командував генерал Бредов, та українські війська на чолі з генералом Кравсом. Спроби домовитися з денікінцями про спільні дії проти більшовиків не мали успіху. Білогвардійці, які прагнули відновити «єдину й неподільну» Росію, не погоджувалися на поступки, і Кравс, незважаючи на чисельну перевагу, підписав угоду про відступ з Києва. Через деякий час між білогвардійцями і українськими військами розгорнулися воєнні дії.

Літак Цепелін Штаакен XIV R. 69/18 з українськими опізнавальними знаками, в оточенні старшин та козаків 1-го Запорізького авіаційного загону, на летовищі під Кам'янцем-Подільським. Цей літак здійснював повітряний міст поміж УНР та Західною Європою. Серпень 1919 р.

Невдала спроба визволити Київ прискорила остаточну поразку українських армій, які змушені були вести бої з трьома силами, кожна з яких переважала їх: більшовиками, білогвардійцями й поляками. Ослаблені важкими боями, недоїданням і надзвичайно ранніми приморозками, солдати обох армій стали жертвами епідемій (головним чином тифу), які викликали велику смертність. Першою припинила збройний опір УГА. Війська УНР під командуванням отамана С. Петлюри ще деякий час продовжували героїчну боротьбу з переважаючими силами. По їхніх слідах з півдня і сходу йшли білогвардійці, з півночі наступали червоні, із заходу – польські війська. Отож було вирішено застосувати методи партизанської боротьби – єдино можливої форми опору за тих обставин.

6 грудня 1919 р. українські війська вирушили в рейд більшовицькими тилами – *Перший зимовий похід*. Це був мужній крок – спроба продовжити боротьбу. Рейд тривав понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів з боями, перш ніж навесні 1920 р. перейти в зайняті поляками райони.

Головний Отаман Симон Петлюра з найближчим оточенням у грудні 1919 р. виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і про спільні дії в боротьбі з більшовицькою Росією. Усупереч украї несприятливим зовнішнім і внутрішнім обставинам, Петлюра залишався на чолі визвольної боротьби. На багато десятиліть він став символом боротьби українців за створення власної незалежної демократичної держави.

2. Денікінський режим в Україні

Наприкінці літа білогвардійці окупували майже всю Україну. Денікінці захищали інтереси перш за все великоруських поміщиків і підприємців, які добивалися реставрації імперських порядків. Про загальний напрямок їх політики свідчило рішення про повернення до старого, юліанського стилю.

Білогвардійці мали на меті знищення української національної держави. Уже перші кроки білогвардійців в Україні засвідчили їхнє прагнення ліквідувати всі сліди існування в недавньому минулому не лише УСРР, а й УНР. Україна була поділена на три області: Київську, Харківську і Новоросійську (з центром в Одесі). На чолі областей стояли так звані *головноначальствуючі* з фактично необмеженими повноваженнями. Відновлювалися національні утиски. Українська мова дозволялася лише у приватних навчальних закладах. Українські газети й журнали закривалися, книжки вилучалися з бібліотек і книгарень, впроваджувалася цензура. Було видано наказ про зняття портретів Т. Шевченка в установах. Його

Білогвардійці на одній з київських вулиць. 1919 р.

бюст у Києві група чорносотенців скинула з п'єдесталу й розбила. За наказом денікінців знімали написані українською мовою вивіски. За денікінців фактично припинила діяльність Українська академія наук, бо на її утримання не виділялися кошти, вона була позбавлена приміщення. Одночасно денікінці підігрівали національний розбрат, ворожнечу, ненависть до національних меншин. В Україні за денікінців було влаштовано 400 єврейських погромів, жертвами кожного з яких були десятки, а то й сотні людей. Організаторами та учасниками погромів було білогвардійське офіцерство, козаки, солдати, чорносотенне міщанство.

Аграрна політика А. Денікіна передбачала відновлення поміщицької власності на землю. Повертаючись за допомогою каральних команд у маєтки, поміщики примушували селян віддавати майно та реманент, виплачувати великі контрибуції. У майбутньому, щоправда, білогвардійці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишивши за поміщиками досить значні земельні площі.

У промисловості було скасовано восьмигодинний робочий день, збільшено норми виробітку. Але нормалізувати економічне життя не вдавалось. Розвал народного господарства тривав. За денікінців на багатьох заводах підтримувалася лише робота силових ліній. Зростало безробіття. У перший місяць денікінщини в Києві зареєстрованих безробітних налічувалося 40 тис. осіб, стільки ж було й в Одесі.

3. Боротьба в денікінському тилу і крах денікінщини

Реакційна, шовіністична політика денікінців викликала хвилю обурення найширших мас населення України, особливо селянства. Ще недавно воно виступало проти продрозкладки та інших заходів «воєнного комунізму», сприяючи поразці радянських військ. Денікінське командування сподівалося, що антирадянські настрої селянства допоможуть йому поповнити армію. Воно розраховувало також на продовольчі ресурси України. Однак ці сподівання не виправдалися. Вдаючись до погроз і репресій, денікінці зуміли мобілізувати лише частину селян, які підлягали призову. Проте селяни не хотіли воювати за чужі їм інтереси і цим вносили в армію елементи розкладу. Білогвардійцям не вдалося налагодити і продовольче постачання своїх військ. На відмови селян вони відповідали реквізиціями, чим іще більше посилювали незадоволення новою владою. Часто саме спроби мобілізації, реквізиції та повернення землі й реманенту поміщикам призводили до селянських виступів.

Стихійні селянські повстання прагнули очолити представники різних політичних партій. У деяких районах це вдалося зробити більшовикам. Однак не скрізь партизанський рух розвивався під їхнім керівництвом. Денікінцям протистояли сили різних політичних спрямувань, які також включились у повстанську боротьбу. У тилу денікінців, особливо на Правобережжі, діяли партизанські загони, які очолювали українські есери та українські соціал-демократи. Вони боролися за відновлення Української Народної Республіки. Для керівни-

цтва цими загонами в Кам'янці-Подільському, утримуваному військами УНР, було утворено міжпартійний орган – Центральний український повстанський комітет (скорочено – ЦУПКом).

Значної шкоди денікінському війську завдавали загони під командуванням Н. Махна. У середині вересня 1919 р. вони вирвалися з денікінського оточення, до якого потрапили в районі міст Голтва–Умань. За тиждень махновці пройшли 350 верст і з ходу захопили Кривий Ріг, Олександрівськ і Нікополь. Подібної мобільності в роки громадянської війни не досягала жодна з армій. Наприкінці жовтня під контролем махновців були великі райони Півдня, у т. ч. Апостолове, Бердянськ, Перекоп, Каховка, Синельникове та інші. У розпорядженні Н. Махна перебувало чотири корпуси, зведені в армію, яка дістала назву Революційно-повстанська армія України (махновська). Загальна кількість махновців, за приблизними оцінками, сягала 30 тис. осіб. Для боротьби із цією армією А. Денікін кинув свої найкращі війська: армійський корпус під командуванням генерала Слащова і майже весь кінний корпус генерала Шкуро. 29 жовтня махновці вибили денікінців з Катеринослава, який і утримували до початку грудня 1919 р.

Своєю впертою боротьбою в білогвардійському тилу повстанська армія Н. Махна сприяла швидкій перемозі більшовиків над денікінською армією, але для української незалежності вона нічого не дала.

11 жовтня радянські війська розпочали контрнаступ. Корпус В. Примакова і Латиська стрілецька дивізія 12 грудня вибили денікінців із Харкова, зумовивши захоплення Донбасу. 16 грудня денікінці залишили Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. Наприкінці березня 1920 р. склав зброю останній їх оплот – Новоросійськ. Лише Крим, невдалий штурм якого вели ослаблені більшовицькі війська, все ще залишався під контролем білогвардійців.

Таким чином, боротьба між Добровольчою армією і Червоною армією, об'єднаними українськими арміями і повстанцями, що тривала протягом другої половини 1919 р., завершилася перемогою більшовиків.

Підсумки та узагальнення

Улітку 1919 р. Україна стала ареною жорстокого військового протистояння декількох сил: залишків Армії УНР, які об'єдналися з УГА і спільними зусиллями прагнули відновити свій контроль над центральними регіонами України; білогвардійських військ Денікіна, які наступали з Півдня і планували через Лівобережжя удар на Москву; Червоної армії, що прагнула зберегти більшовицький контроль над Україною. Урешті, наприкінці літа 1919 р. майже вся Україна опинилася під контролем білогвардійських генералів. Українські армії були розбиті, а їхні залишки продовжували партизанський рейд Правобережною Україною (*Перший зимовий похід*).

Україну Денікін вважав невід'ємною частиною Росії і його політика була спрямована на знищення будь-яких слідів існування тут у недавньому минулому як

національного режиму Директорії, так і більшовицької влади. Поміщики поверталися у свої маєтки, капіталісти – на заводи і фабрики. Денікінці розгорнули в Україні білий терор, ширили національний розбрат, інспірували єврейські погроми. Не випадково проти денікінців виступили широкі верстви населення, різні політичні партії і групи. Масове антиденікінське повстання в денікінському тилу допомогло більшовикам досить швидко розбити білогвардійців.

Що необхідно знати

1. Коли і за яких обставин відбулося об'єднання військ Директорії і Української галицької армії?
2. Як і чому провалилася спроба українських військ визволити Київ?
3. Які воєнно-політичні обставини викликали Перший зимовий похід Армії УНР? Коли і як його було проведено?
4. Як зустріло встановлення денікінського режиму населення України?

Питання для обговорення і дискусії

З відозви А. Денікіна «К населению Малороссии»

Стремление отделить от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и против возрождения единой России.

...Ввиду сего, в основу устройства областей Юга России и будет положено начало самоуправления и децентрализации при непременно уважении к жизненным особенностям местного быта.

Объявляя государственным языком на всем пространстве России язык русский, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследование малорусского языка. Каждый может говорить в суде по-малорусски.

Частные школы, содержащиеся на местные средства, могут вести преподавание на каком угодно языке...

Деникин. 12 августа 1919 г. Таганрог

*Державний архів Полтавської області.
Ф. Р-2173. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 38.*

Запитання та завдання

1. Як характеризує погляд на історію України вислів А. Денікіна. Що українці – «...малорусская ветвь русского народа...»?
2. Про що говорить твердження А. Денікіна: «Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники...» ?
3. Чи обіцяв Денікін Україні щось нове порівняно із царським режимом?
4. Порівняйте політику більшовицького та денікінського режимів в Україні. Виділіть спільне й відмінне.

§ 19. ВІДНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 р.

Згадайте:

1. Які обставини сприяли перемозі більшовиків над військами Директорії та А. Денікіна в 1919 р.?
2. Які дії денікінців викликали обурення населення України?
3. У чому суть політики «воєнного комунізму» в 1919 р.?

1. Політика більшовиків щодо України 1920 р.

На початку 1920 р. утретє з початку Української революції більшовики установили контроль над Наддніпрянською Україною. Не маючи твердої опори в населенні, вони в перший період своєї влади не наважувалися проводити вибори в ради, скликати їх з'їзди. Як і наприкінці 1918 – на початку 1919 р. формувалися тимчасові органи влади. У Москві створено Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), який виконував функції уряду. Під його прикриттям в Україні йшло встановлення більшовицького режиму. У селах створювалися Комітети незаможних селян (КНС) – український варіант комітетів бідноти. Станом на початок осені 1920 р. в Україні діяло 10,8 тис. комнезамів.

Як і в попередні роки, політичний курс щодо України розроблявся у Москві й враховував насамперед інтереси більшовицького центру. Ці інтереси диктували необхідність уніфікації всіх сторін життя України відповідно до норм, що складались у Російській Федерації, зокрема в її центральних губерніях. У цих губерніях радянська влада існувала безпосередньо з кінця 1917 р., і 1920 р. розпочався під знаком продовження «комуністичного штурму». Яскравим проявом цього стало рішення Раднаркому РСФРР від 29 січня 1920 р. про впровадження у країні обов'язкової трудової повинності. Тих, хто ухилявся від виконання розпоряджень, переслідували за законами воєнного часу: ув'язнювали в концтабори, направляли на примусові роботи тощо. Ці, як і інші, «воєнно-комуністичні» заходи центру поширювалися в Україні.

Водночас більшовики прагнули створити видимість, що їхня політика щодо України кардинально змінилася, що вони зробили належні висновки зі своїх помилок 1919 р. Так, 4 грудня 1919 р., коли Червона армія широким фронтом наступала в Україні, VIII Всеросійська партконференція більшовиків прийняла запропоновану В. Леніним резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики в першому її пункті брали на себе незвичне зобов'язання: стояти «на точці зору визнання самостійності УСРР». Істотні зміни обіцяли вони і в ставленні до мови: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти рідною мовою в усіх радянських установах, протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план». Ця резолюція була негайно поширена українською мовою.

Багатьма прибічниками національного відродження України цей пункт резолюції партконференції сприймався як відмова від попередньої русифікаторської політики більшовиків в Україні. З їхньої пам'яті ще не стерлися слова Х. Раковського, Голови Раднаркому УСРР, сказані на III Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1919 р.: *«Ми покінчили з національними відмінностями». Сказано це було російською мовою. Українською він не володів.*

Серед гучно розрекламованих намірів більшовиків була обіцянка ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колгоспів.

Ці заяви лише частково відобразили реальні наміри Москви щодо України, а в головному, у визнанні її самостійності, були звичайною демагогією. Не відмовляючись від своїх традиційних цілей в Україні, більшовики в нових умовах змушені були маскувати їх, вдаючись до звичайного обману.

2. Земельна політика і хлібна розкладка

На перший погляд, більшовики пішли на істотні зміни в земельній політиці. Більшовики врахували гіркий для себе досвід спроб насадження колгоспів і комун у 1919 р., який привів до масового антирадянського повстання. 5 лютого 1920 р. затверджено Закон про землю, який передбачав передачу поміщицьких, казенних, монастирських та удільних земель, конфіскованих радянською владою у 1919 р., до рук трудящих селян без всякого викупу. На необхідності створення комун і колгоспів не акцентувалося.

Проте продовольча політика більшовиків швидко розвіяла надії селян на краще. Наприкінці лютого 1920 р. більшовики ухвалили закон про хлібну розкладку, що мав забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, сотні тисяч радянських службовців продовольством. З березня по вересень 1920 р., щоб зміцнити продоргани ЦК КП(б)У, було мобілізовано до продзагонів близько 15 тис. робітників, у тому числі понад 2 тис. членів більшовицької партії.

Улітку 1920 р. Ленін висунув грандіозний план пограбування українського села за допомогою армії. Війська Кавказького фронту, зокрема й Перша кінна армія С. Будьонного, що в цей час перекидалися на російсько-польський фронт, виконували завдання, не гребуючи розстрілами, введенням кругової поруки, іншими формами тиску.

Селянство відмовлялося здавати хліб, а продзагони та військові частини зустрічало кулеметним і рушничним вогнем. До липня 1920 р. загальний план продрозкладки було виконано на 10 %.

3. Націоналізація промисловості

Після відновлення більшовицької влади розгорнулася широка націоналізація промисловості, торгівлі, транспорту, фінансів. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82 % зайня-

У цеху паровозобудівного заводу в м. Луганськ. 1920 р.

тих у промисловості робітників. Таким чином, майна були позбавлені не лише великі й середні власники, а й багато дрібних. Націоналізація відбувалася без належної підготовки та економічного обґрунтування. Характерно, що здебільшого підприємства, які перейшли у власність більшовицької держави, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників, рятуючись від голоду й злиднів, переїхали в село. В Україні склалася надзвичайно скрутна економічна ситуація, що загрожувала паралічем промисловості й транспорту. Діючи згідно з принципами «комуністичного штурму», відповідні державні й господарські органи запроваджували в республіці загальну трудову повинність, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, що працювали на оборону, робітників з дрібних фабрик і заводів.

4. Червоний терор 1920 р.

Відомий письменник-демократ В. Короленко, який у роки громадянської війни жив у Полтаві, у січні 1920 р. записав у своєму щоденнику: *«Більшовики вже вдруге відмінно „вступають”, і лише опісля, коли розпочинають діяти їхні чрезвичайки, – їхня влада починає викликати обурення і часто огиду»*. Жертвами жорстоких розправ стали як тисячі послідовних противників більшовизму, так і багато випадкових осіб. 2 лютого 1920 р. Всеукраєвком оголосив, що в боротьбі з ворогами радянської влади надзвичайні комісії і революційні трибунали не зупинятимуться ні перед чим, у тому числі застосуванням *«системи червоного терору»*. Чекістські органи УСРР у 1920 р. очолював В. Манцев, відряджений в Україну з Москви, де він працював заступником голови ВЧК і головою Московської ЧК. На початку травня 1920 р. в Україну прибув і голова ВЧК Ф. Дзержинський, який очолив оперативну групу в складі 1400 досвідчених чекістів. Разом із місцевими чекістами вони розгорнули нову кампанію репресій проти всіх незгодних чи підозрілих, залякуючи потенційних противників більшовиків.

Особливо жорстоких репресій зазнало селянство Катеринославської губернії, яке в 1920 р. під керівництвом Н. Махна знову піднялося на збройну боротьбу проти більшовиків.

Знаряддям терору були не лише чекісти, а й регулярні частини Червоної армії, особливо сформовані з іноземців і жителів російських губерній. «Червоноармійці з північних губерній, не зв'язані з місцевими умовами, є більш стійким елементом», – говорив В. Манцев. З 1 млн 200 тис. червоних військ, розташованих у серпні 1920 р. в Україні, близько 1 млн були вихідцями з російських губерній і лише 130 тис. – українці.

Незадоволення окупаційним режимом, який приніс із собою примусову працю, контрибуції, розстріли й страх, поширювалося в середовищі робітників, селянства, інтелігенції.

5. Український націонал-комунізм

У ході Української революції в соціалістичних партіях, які в 1917 р. утворили Центральну Раду (партія українських есерів – УПСР і партія українських соціал-демократів – УСДРП), посилилися радикальні настрої і відбулися розколи. Так виникли УКП(б) – Українська комуністична партія (боротьбистів) (від назви головної газети партії «Боротьба») і Українська комуністична партія (УКП), членів якої називали укапістами. Ці партії визнали деякі більшовицькі принципи, зокрема радянську систему влади, аграрну реформу, готові були до союзу України з Росією і навіть погоджувалися на керівну роль більшовиків за умови багатопартійності рад. Від більшовиків вони вимагали визнати незалежність України і вільного розвитку національної культури. Історики називають ці пар-

Президія з'їзду Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів) у період злиття з КП(б)У. Харків, 1920 р.

тії українськими національно-комуністичними. У 1920 р. Ленін пообіцяв Україні незалежність, і це стало підставою для зближення більшовиків і націонал-комуністів. Більшовики, серед яких було дуже мало українців, охоче пішли назустріч, сподіваючись таким чином посилити свій вплив серед селянства і замаскувати окупаційний характер своєї влади в Україні. Націонал-комуністи були допущені до участі у владних структурах, *радах* різних рівнів, господарських органах, освіті, культурі тощо.

Вони сподівалися створити в союзі з більшовиками незалежну Українську Радянську Республіку. Це зближення закінчилося для націонал-комуністів катастрофою. Ніякої незалежної радянської України націонал-комуністи в союзі з більшовиками не створили, а на початку березня 1920 р. УКП(б) взагалі змушена була саморозпуститися. Близько 4 тис. боротьбистів було прийнято в індивідуальному порядку в більшовицьку партію. Лідер більшовиків Ленін цю подію назвав успіхом, вартим «*кількох добрих битв*».

У першій половині 1920-х рр. в Україні збереглася лише одна нечисленна національно-комуністична організація – Українська комуністична партія (УКП). Ніякої небезпеки УКП для більшовиків не становила, тож їй дозволили легальне існування.

Підсумки та узагальнення

У ході розгрому Денікіна більшовики зробили декілька несподіваних заяв, які повинні були засвідчити про зміну їх політики щодо України. Зокрема, було оголошено про визнання самостійності УСРР і права українського народу на розвиток його мови і культури. Однак це була чиста демагогія. Самостійності Україна від більшовиків не одержала. Україною, як і раніше, з Москви продовжувала керувати РКП(б). Водночас продовжувався розпочатий 1919 р. курс на «воєнний комунізм». Більшовицька партія робила все, щоб до керівництва республікою – як у центрі, так і на місцях – не прийшли опозиційні більшовицькому курсу члени українських соціалістичних партій.

У галузі промислового виробництва відбувалася суцільна націоналізація з наступною концентрацією виробництва, у продовольчій сфері вводилася розкладка на зерно та інші продовольчі припаси, які у примусовому порядку вилучалися у селян. Як і в попередньому році, більшовицька політика в Україні зустріла масовий опір її населення, який придушувався методами «червоного терору».

Що необхідно знати

1. Які зміни в 1920 р. відбулися в обіцянках більшовиків щодо національно-державного статусу України і чим вони були викликані?
2. Що спричинило зміни в земельній політиці більшовиків в 1920 р.? У чому вони проявлялися?

3. Якими були масштаби націоналізації промисловості в Україні 1920 р.?
4. До яких наслідків в 1920 р. призвело впровадження хлібної розкладки?
5. Яке місце в політиці «воєнного комунізму» займав «червоний терор»? Як він здійснювався у 1920 р.?
6. До чого прагнули в 1920 р. українські націонал-комуністи? Чому їхні наміри зазнали провалу?

Працюємо з документом, обговорюємо і дискутуємо

З пропозиції В. Леніна членам Ради праці і оборони РСФФР.

Червень, 1920 р.

...Предлагаю разработать следующее постановление:

Войскам Кавфронта идти пешком через всю Украину, чтобы в каждую волость (из 1900 приблизительно волостей Украины) заходит дважды, через определенный промежуток времени, сначала конная, потом пешая часть для выполнения (и затем проверки выполнения) следующих задач:

- а) сбор продовольствия (по разверстке);
- б) составление на месте, т.е. в каждой деревне, под охраной местных крестьян и под их ответственностью двойного (против разверстки) запаса продовольствия (ссыпанного в амбаре, в доме попа, помещика и т.п.)...
- в) составление (и проверка) списка «ответственных» крестьян (из местных богачей; сверху, то есть по степени наибольшего богатства выделяется 5-20% и т.д. хозяев на каждое село, смотря по его величине).

«Ответственные» крестьяне лично отвечают за выполнение продовольственных и других заданий власти.

После ухода войск специальной задачей местной власти (за неисполнение этой задачи – расстрел) является ведение и сохранение того списка...

В «упорных» волостях или селах воинские части организуют «третье посещение» (войскам), либо остаются на постой подольше (до 2-х недель) для наказания и исправления...

В. Ленин об Украине. Киев, 1978. Т. 2. С. 353–354.

- а) Чому В. Ленін пропонував застосувати армію для виконання продрозкладки в Україні?
- б) Підтверджує чи спростовує ленінська пропозиція тезу про окупаційний характер радянської влади в Україні в 1920 р.?
- в) Порівняйте політику більшовиків в Україні в 1919 і 1920 роках, визначте спільне й відмінне. Чим відрізнявся «воєнний комунізм» 1919 і 1920 років?

§ 20. УКРАЇНА ТА РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА. СПРОБИ УНР ПОРОЗУМІТИСЯ З ВРАНГЕЛЕМ

Згадайте:

1. Чим закінчилася війна між Польщею і Західноукраїнською Народною Республікою?
2. Де перебував С. Петлюра і залишки військ Директорії наприкінці 1919 – на початку 1920 р.?
3. Під чийм контролем після розгрому Денікіна опинився Крим?

1. Варшавська угода та війна з більшовицькою Росією

Як і ряд інших країн Центральної Європи, Польща в 1918 р. відновила свою незалежність, але неурегульованими залишалися питання про її кордони. Однією з найважливіших причин радянсько-польської війни 1920 р. було прагнення Польщі відновити кордони 1772 року.

21 квітня 1920 р. С. Петлюра від імені уряду УНР уклав у Варшаві угоду з Польщею. Перебуваючи в безнадійному становищі, він змушений був шукати угоди зі своїм недавнім противником для боротьби проти спільного ворога, яким тепер була більшовицька Росія. Польська держава визнавала право УНР на незалежне існування, а Директорію та Головного Отамана С. Петлюру – найвищою владою в Україні. Проте рівноправною ця угода не могла бути. Згідно з умовами угоди, до Польщі відходила Західна Україна. Такий характер угоди викликав протести навіть серед найближчих соратників Петлюри.

В. Ленін закликає до розгрому Польщі. Москва, 1920 р.

2. Україна і радянсько-польська війна

25 квітня 1920 р. Польща почала активні воєнні дії проти більшовицької Росії, відомі як «Київський похід». У складі польської армії наступали й війська УНР: дві дивізії під командуванням полковників О. Удовиченка й М. Безручка і 5-тисячна військова група, яка на початку травня повернулась із Зимового походу. Загальна кількість військ УНР становила близько 15 тис. осіб. Польська армія була в кілька разів більшою.

На першому етапі війни перевага була на боці польсько-українських сил. 6 травня вони увійшли в Київ, а 9 травня форсували Дніпро і рушили в напрямку Броварів. Однак розвинути успіх на Лівобережжі не вдалося, а масового антирадянського повстання, на яке сподівався С. Петлюра, не сталося. «Червоний терор» нейтралізував антирадянські сили. До того ж відчувалося недовір'я до поляків, з якими ще недавно війська УНР під командуванням С. Петлюри воювали.

Тим часом готувалися передумови контрнаступу Червоної армії. Розроблений більшовицьким командуванням план передбачав вирішальний удар силами військ Західного фронту в Білорусії. Вони мали наступати на Мінськ–Білосток–Варшаву. Військам Південно-Західного фронту відводилася допоміжна роль – наступати в загальному напрямку Рівне–Берестя.

Радянський контрнаступ почався 5 червня. Кінна армія Будьонного провела польську оборону й зайняла Житомир і Бердичів, а 12 червня більшовики увійшли в Київ. Подальший наступ червоних військ призвів до витіснення поляків з Правобережної України і перенесення війни на територію Західної України. Їх наступ було зупинено під Львовом. Захопивши частину Східної Галичини, більшовики створили *Галицький військово-революційний комітет (Галревком)*, головою якого став київський більшовик В. Затонський. 15 липня 1920 р. проголосили тут *Галицьку соціалістичну радянську республіку*. Нову владу, яку принесли на багнетах радянські війська, не прийняло місцеве населення. Її діяльність обмежилася агітацією на користь більшовиків і поширенням декількох декретів популістського змісту, опублікованих українською мовою.

Наступ військ Південно-Західного фронту спочатку також був досить успішним. 4 липня вони прорвали лінію оборони поляків і, пройшовши Білорусію, вступили в межі Польщі. Прагнучи не допустити розгрому союзника, міністр закордонних справ Англії лорд Керзон за дорученням Антанти звернувся з нотою до Росії з пропозицією зупинити наступ і укласти перемир'я з Польщею. При цьому польські війська повинні були відійти за так звану *лінію Керзона*, яку в грудні 1919 р. Антанта визнала східним кордоном Польщі. Пропозицію Керзона Москва відкинула, і більшовики продовжили наступ. Вони були впевнені в перемозі. В одному з наказів командувач Західного фронту Михайло Ту-

Зустріч Ю. Пілсудського та С. Петлюри у Станиславові. Серпень 1920 р.

хачевський закликав війська «через труп білої Польщі» пронести на багнетах революцію в Німеччину, щоб потім «напоїти червоних коней із Сени і Марни». Війна продовжувалася.

Картосхема бою під Замостям. 1920 р.

3. «Диво на Віслі». Оборона Замостя

Невдовзі більшовицькі війська опинилися під Варшавою. У Москві вірили, що на черзі захоплення польської столиці й готувалися до створення Польської радянської республіки. Було створено Польський революційний комітет (Польревком) на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Держинським. З Москвою домовлялися навіть, щоб до складу майбутньої комуністичної Польщі включили захоплену більшовиками Східну Галичину. Звичайно, згоди на це ні західних, ні наддніпрянських українців ніхто не питав.

Проте цього не трапилося. Самовідданість і героїзм польських військових і населення, щедра допомога країн Антанти змінили ситуацію. Розв'язка сталася 17 серпня, коли під керівництвом

свого лідера Юзефа Пілсудського поляки раптовим фланговим ударом поставили варшавське угруповання більшовиків на межу розгрому. Червоні війська мушили швидко відступати. Ця операція увійшла в історію під назвою «Диво на Віслі».

А втім, надзвичайно успішний польський контрнаступ у кінці серпня виявився під загрозою зриву. Адже на допомогу більшовикам з-під Львова терміново викликано 16-тисячну кінну армію С. Будьонного, яку вважали чи не найкращою кіннотою Європи.

Передбачалося, що вона вдарить по тилах польських військ у напрямку Замостя–Люблін. Однак цього не сталося. Під Замостям, яке було першим великим

*Підписання Ризького договору між Польщею та Росією.
18 березня 1921 р.*

населеним пунктом на шляху зі Львова до Варшави, Будьонного 29 серпня 1920 р. зупинила VI стрілецька дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка і декілька невеликих польських підрозділів – усього близько 3,5 тис. бійців. Замість було оточене, і почалася його оборона. Незважаючи на сильні удари червоної кінноти, обложеним українським військам вдалося вистояти. За цей час поляки зуміли зорієнтуватися в ситуації і кинули на допомогу оточеному Замостю свої війська. Будьонівці 31 серпня мусили тікати на схід. Продовжуючи наступ, польські та українські війська форсували Дністер, розгромивши там радянські частини, вийшли на лівий берег Збруча.

Фронт в Україні стабілізувався на лінії Коростень–Житомир–Бердичів. Польща змушена була вести переговори з Росією і уклала з нею 12 жовтня 1920 р. перемир'я. Це означало розрив з УНР. Українські війська продовжували вести боротьбу самостійно. Їхня чисельність зросла до 35 тис. Проте, використавши перепочинок, більшовицьке командування перегрупувало свої сили і розгорнуло в листопаді 1920 р. контрнаступ проти українських військ, які після тяжких боїв мусили відступити за Збруч. Тут, на українській території, окупованій поляками, залишки української армії були інтерновані. Армія УНР перестала існувати як організована військова сила.

Переговори між Польщею та Росією завершилися 18 березня 1921 р. підписанням *Ризького договору*. Польща визнавала існування Української Соціалістичної Радянської Республіки під контролем більшовиків. До Польщі відійшли Західна Україна (крім окупованої румунами Північної Буковини і Закарпаття, включеного до складу Чехословаччини). Інші частини Правобережжя увійшли до складу УСРР.

Польський уряд зобов'язався гарантувати мовні й релігійні права українцям у Польщі. Але цих зобов'язань він не дотримувався.

4. Поразка Врангеля. Червоний терор у Криму

У розпал російсько-польської війни, у червні 1920 р., почався наступ з Криму армії генерала П. Врангеля. Це були залишки Збройних сил Півдня Росії, якими у свій час командував генерал А. Денікін.

У пошуках союзників П. Врангель звернувся до Н. Махна. Однак той категорично відмовився від союзу з білогвардійцями, уклавши чергову угоду про спільні дії з більшовиками.

Перебуваючи в критичній ситуації, П. Врангель у серпні 1920 р. погодився на переговори з делегацією УНР, війська якої під командуванням С. Петлюри вели бої в Західній Україні. На переговорах в Ялті у вересні 1920 р. Врангель на словах відмежувався від політики свого попередника А. Денікіна і заявив: *«Я усвідомлюю, що Україна повинна самостійно вирішувати свою долю»*. Урешті, П. Врангель навіть визнав уряд УНР на чолі з С. Петлюрою і погодився на спільні дії проти більшовиків. Проте це було надто запізніле визнання. Час було втрачено. На материковій частині України йшли кровопролитні бої, які закінчилися розгромом врангелівців. Залишки армії відступили на Кримський півострів. За першокласними Перекопськими і Чонгарськими укріпленнями, побудованими з допомогою французьких і англійських інженерів, врангелівці сподівалися перебути зиму. Однак цим надіям не судилося справдитися. 8 листопада на штурм Криму було кинуте величезні сили червоних, які атакували Перекоп «у лоб». Одночасно махновські загони переправилися через Сиваш і разом з червоними частинами «в обхід» прорвалися в Крим. Уже 13 листопада врангелівців було вибито із Севастополя, а невдовзі весь Крим опинився під контролем більшовиків і поринув у вир червоного терору. Серед розстріляних були рядові врангелівці, офіцери, військові спеціалісти, заможні біженці з Росії, учителі,

Уряд генерала П. Врангеля в Криму. Севастополь. 1920 р.

*Прапор махновців у с. Гуляйполе.
1920 р.*

силу. На їх розгром було кинуте 2/3 військ Південного фронту, які ще недавно в союзі з ними громили білогвардійців. Це майже 60 тис. осіб, що більш як у 10 разів перевищувало чисельність повстанців. Але махновці, котрі за роки війни довели до досконалості тактику партизанської війни, були невловимими. Війська свою злість зганяли на місцевому населенні, чим іще тісніше змикали селянство з повстанцями.

5. «Другий зимовий похід» військ УНР

Після розриву союзу УНР з Польщею організована боротьба регулярних українських військ за незалежність України не припинилася. З інтернованих бійців УНР у польських таборах було сформовано загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. ці загони розгорнули наступ в Україну, який одержав назву «Другий зимовий похід», або «Листопадовий рейд». Похід готувався в розрахунку на масове антирадянське повстання українського селянства. Однак ці надії не справдилися. Незважаючи на несприйняття більшовизму, селянство після багатьох років безперервної війни не було здатне на масову боротьбу. Поблизу містечка Базар на Житомирщині учасників рейду було оточено й розбито. Лише невелика частина на чолі з генерал-хорунжим Юрком Тютюнником вирвалася з оточення, а більшість потрапила в полон. 359 полонених у присутності зігнаних із навколишніх сіл селян розстріляли. Це сталося 23 листопада 1921 р. «Другим зимовим походом» закінчилася збройна боротьба військ УНР за незалежність України.

Підсумки та узагальнення

Російсько-польська війна, яка спалахнула навесні 1920 р., значною мірою велася за контроль над Україною. Головний Отаман УНР С. Петлюра скористався конфліктом між двома сусідами – Польщею і радянською Росією – з метою відновити незалежну УНР. Між С. Петлюрою, який із залишками своєї армії перебував на території Польщі, і Ю. Пілсудським було укладено угоду про визнання незалежності УНР і про спільні дії у війні. Проте її ціною була згода на окупацію Західної України Польщею. Незважаючи на те, що ця спроба виявилася невдалою, вона сприяла зближенню між Польщею і Україною, стала додатковим чинником зриву радянських планів експорту революції в Західну Європу. Подіями радянсько-польської війни закінчився організований опір регулярних частин УНР більшовицьким військам.

Наприкінці 1920 р. Південь України став ареною кровопролитних боїв між військами більшовицької і білогвардійської Росії. Це був останній великий акт російської громадянської війни, у ході якої червона армія розгромила війська білогвардійського генерала П. Врангеля. Прагнучи досягти своїх цілей, обидві сторони намагалися заручитися матеріальними й людським ресурсами України. Більшовики уклали черговий союз з Н. Махном, від якого відмовилися, як тільки розбили білогвардійців. П. Врангель не зумів домовитися з Н. Махном, але він пішов на переговори з представниками УНР, пообіцявши їм визнання суверенітету України після розгрому більшовизму. Поразка П. Врангеля позбавила це визнання реального військово-політичного значення.

Що необхідно знати

1. Чиї інтереси передусім враховувалися при підписанні Варшавського договору? Чи була в С. Петлюри альтернатива?
2. Як проходили воєнні дії російсько-польської війни в Україні? Прослідкуйте по карті.
3. Яке значення мала оборона Замостя в російсько-польській війні?
4. Де проходила «лінія Керзона»? Чому вона була проведена саме так?
5. Яке місце посів Другий зимовий похід в історії боротьби України за державну незалежність?
6. Якими були умови Ризького миру для України і як українці сприйняли їх?

Питання для обговорення і дискусії.

Польські історики про Варшавський договір 1920 р.

...Польсько-український союз 1920 р. в Україні оцінюється невисоко. Його критики вказують на цинічне використання Польщею складної ситуації Петлюри для здобуття значних поступок у територіальних і політичних питаннях. Не заперечуючи цих обставин, можна, однак, подивитися на союз Пілсудсько-

го-Петлюри як на спробу порозуміння і співпрацю «попри все» й задля вищої мети, якою була свобода обох народів. У цьому контексті можливо слід повертатися до цих подій як до символу тягlosti прагнень до польсько-української співпраці, а водночас важливої вказівки, до спроби порозуміння без визнання повної рівноправності обох сторін були, є і будуть приречені на поразку.

*Польща – нарис історії / за ред. В. Меджецького.
Варшава, 2015. С. 232.*

Запитання та завдання

1. Чи об'єктивно, на ваш погляд, оцінюють автори книжки польсько-український союз 1920 р.?
2. Що ви можете додати до цієї оцінки польських істориків?
3. Які уроки випливають із цього історичного епізоду? Як ви оцінюєте висновки поляків, «що спроби порозуміння без визнання повної рівноправності обох сторін були, є і будуть приречені на поразку»?

§ 21. НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. Яким був стан освіти в Україні напередодні Першої світової війни?
2. Яке значення для розвитку культури передреволюційної України мали «Просвіти»?
3. Яку роль у національному відродженні другої половині XIX – початку XX ст. відіграли українська література й образотворче мистецтво?

1. Культурно-освітня діяльність громадських організацій у роки революції

Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. відкрила нову сторінку в історії культури. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної Української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана із цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось в галузі культурного життя.

Зусиллями української інтелігенції в умовах Української революції стала поширюватися культурно-освітня діяльність громадських організацій, особливо «Просвіт», які найбільш активно діяли серед сільського населення. «Просвіти»

Пам'ятна відзнака, випущена з нагоди ювілею 50-річчя «Просвіти» у Львові. 1920 р.

куваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій. На початку осені 1917 р. в Україні діяла майже тисяча «Просвіт».

Із часом під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій робота «Просвіт» почала набувати більш виразного політичного характеру. Вони дедалі частіше згуртовували людей, з огляду на їхні бажання служити справі будівництва незалежної української держави, не обмежуючись лише культурно-освітньою роботою. «Просвіти» залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців.

Більшовики, спираючись на підконтрольні їм органи влади, прагнули перетворити «Просвіти» на ідеологізовані заклади комуністичного впливу. У липні 1920 р. було вироблено зразковий статут «Просвіт», який визначив комуністичний характер їхньої діяльності. На той час число «Просвіт» уже перевищувало 1500 і продовжувало зростати. У червні 1921 р. їх було вже 4227. Однак перебудувати діяльність «Просвіт» виявилось неможливим, адже за своєю суттю вони були національно-культурними організаціями й реорганізації не піддавалися. І тоді більшовики в 1921 р. пішли на їх перетворення в заклади комуністичного спрямування – клуби, народні будинки, бібліотеки, сільбуди тощо.

Більшовики прагнули поставити під свій контроль усі культурно-освітні та мистецькі заклади. Так, 17 лютого 1918 р. більшовицький Народний секретаріат освіти України видав розпорядження місцевим радам «Про введення контролю над діяльністю кінематографів і театрів», у якому зазначалося, що «всі кінематографи і театри служать, як і школи, народній освіті», що треба «закривати їх, якщо вони руйнують творчу роботу Радянської влади у цій галузі». Пізніше, в умовах громадянської війни, було націоналізовано й поставлено під контроль відповідних державних установ кінематографи, театри, бібліотеки, музеї та інші культурні та мистецькі установи.

організували бібліотеки, драмгуртки, хорові колективи, лекторії тощо. Вони налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книжки, газети, часописи. У роботі «Просвіт» охоче брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. Завдяки діяльності «Просвіт» багато українців уперше дізналося про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне й соціальне визволення, прилучалося до скарбниці вітчизняної і світової культури. Просвітяни охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, свят-

ЧЕРВОНОАРМІЄЦЬ З РУШНИЦЕЮ, РОБІТНИК З МОЛОТОМ

СЕЛЯНИН З ПЛУГОМ ДОБ'ЮТЬ КОНТР-РЕВОЛЮЦІЮ.

Радянський плакат. 1920 р.

Протягом громадянської війни склалася ціла система культурно-освітніх закладів, пристосована для проведення політичної лінії правлячої більшовицької партії. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло 15 тис. культурно-освітніх закладів. Прагнучи якнайширше охопити своїм впливом населення, особливо селянство, більшовики створювали мобільні засоби політичної агітації – агітпоїзди, агітмайданчики, агітпароплави. Більшовики не мали собі рівних в агітаційній роботі. Проте ця робота, заснована на соціальній демагогії і популізмі, вносила в свідомість мас політизовані сурогати і мало сприяла підвищенню культурного рівня населення.

2. Стан загальноосвітньої школи

1917–1920 рр. відзначено докорінною зміною старої системи народної освіти в Україні. Велика заслуга Центральної Ради полягала в тому, що вона розгорнула будівництво української школи. За короткий час на приватні й громадські кошти було засновано 53 українські гімназії, укладено навчальні програми для шкіл, розроблено план українізації школи.

Більшовики прагнули будувати принципово нову школу, відкидаючи як до-революційний досвід, так і надбання Центральної Ради. У деяких місцях нова влада починала діяльність із переслідування вчителів українознавчих дисциплін. На чолі перетворень у галузі освіти кінця 1917 – початку 1918 р. стояв Народний секретаріат освіти, керований В. Затонським. У своїй діяльності Секретаріат керувався розпорядженнями і декретами, що видавала центральна влада Росії. Відповідно до цих вказівок навчальні плани кардинально переробляли. Історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни пропонувалося викладати на засадах ідей більшовизму. Скасовувалося викладання Закону Божого.

*Володимир Затонський –
нарком освіти УСРР*

У період Гетьманату П. Скоропадського тривала українізація шкільної справи. Прагнучи уникнути конфліктів з батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утримувалося від реорганізації російських шкіл – у них лише вводились українська мова, історія і географія України як обов'язкові предмети. Українською мовою видруковано декілька мільйонів підручників. Наприкінці врядування гетьмана в Україні діяло 150 українських гімназій.

За доби Директорії українізація школи провадилася ще інтенсивніше, але в зв'язку зі швидким перебігом політичних подій закріпити її результати не вдалося.

1919 р. українізацію народної освіти зупинено. Уряд УСРР старанно копіював відповідні акти в галузі народної освіти в Росії, зокрема й очевидне безглуздя, викликане «комуністичним штурмом», положення про перетворення школи на «самообслуговуючу школу-комуну». Передбачалося також скасування п'ятибальної системи оцінювання знань учнів. Ці сумнівні нововведення були нав'язані загальною політичною обстановкою, упровадженням «воєнно-комуністичних» начал у всі форми суспільного життя.

Викладачі України, зокрема об'єднані у Всеукраїнській вчительській спілці, негативно реагували на реформи радянської влади в шкільній справі. Тому в лютому 1920 р. спілку розпустили, а вчителів республіки включили до Всеросійської спілки працівників освіти, яка перебувала під повним контролем більшовиків.

У 1920 р. зроблено нову спробу створити життєздатну радянську систему народної освіти. Усі нижчі й середні державні, громадські й приватні школи України реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1–4 класи та 5–7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжувати навчання в середніх професійно-технічних школах. Того ж року більшовицька влада нарешті розгорнула кампанію впровадження в школах УСРР української мови.

Незважаючи на складні умови воєнного часу, у народній освіті України 1917–1920 рр. відбулися позитивні зрушення. Наприкінці 1920 р., згідно з офіційними даними, в Україні налічувалося 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл – дещо більше ніж напередодні революції. За ці роки обліковий склад учнів зріс із 1,7 до 2,25 млн. Однак близько 1 млн дітей усе ще залишалися поза школою, а сотні тисяч записаних у відповідні класи через голод і розруху не відвідували заняття. Чимало шкіл не були готові до роботи і через деякий час закривалися. У 1920 р. майже всі шкільні приміщення потребували невідкладного ремонту, але на це не було коштів.

3. Зміни у вищій школі

Іван Огієнко – видатний український церковний і громадський діяч, перший ректор Українського університету в Кам'яниці-Подільському

Складні й суперечливі процеси відбувалися в 1917–1921 рр. у вищій школі.

Центральна Рада опрацювала план заснування вишів з українською мовою викладання. Частково його було реалізовано за Гетьманату. 6 жовтня 1918 р. урочисто відкрився Державний український університет у Києві, 22 жовтня – Український університет у Кам'яниці-Подільському. Українські університети планувалося заснувати і в інших містах України. У Полтаві зусиллями місцевого земства та «Просвіти» засновано історично-філологічний факультет майбутнього Українського університету.

В умовах більшовицької влади розгорнулася революційна зміна системи вищої освіти. Більшість викладачів і студентів вишів насторожено, а часом і вороже зустріли нову владу й не мали намірів брати участь у перетвореннях, очолюваних комуністами. Їхні симпатії були на боці антибільшовицьких сил. Чимало їх брало участь у боротьбі з більшовиками, загинуло в роки війни або опинилося в еміграції. Ця обставина ускладнила становище більшовиків, бо створення нового ладу, налагодження економічного життя доводилося вести без підтримки висококваліфікованих спеціалістів. У цій ситуації розпочалася боротьба за вищу школу. У березні 1919 р. уряд УСРР за прикладом РСФРР видав декрет про нові правила прийому до вишів. Оголошувалося, що в першу чергу прийматимуться представники робітничого класу і трудового селянства. Для них вступні іспити скасовувались, а документи про закінчення середньої школи не вимагалися. Було скасовано також плату за навчання, а студентів забезпечували стипендією. Для зменшення впливу старої професури було реорганізовано управління вищою школою. Вводилася посада комісара навчального закладу, що призначався наркомом освіти. До факультетських рад включалися представники студентства, кількість яких у радах дорівнювала кількості викладачів. Від автономії вишів нічого не залишилось. Університети в Україні взагалі були ліквідовані, а на їхній основі утворювалися галузеві навчальні заклади, зокрема інститути народної освіти.

Щоб готувати робітничу й селянську молодь до навчання у вишах, у 1920 р. було відкрито робітничі факультети (робітфаки).

Наприкінці 1920 р. в Україні працювало 38 вишів, у яких навчалось 57 тис. студентів. Це було значно більше, ніж до революції. Крім того, існувала мережа

з 665 профшкіл і 13 робітфаків, у яких загалом навчалось понад 60 тис. слухачів. Однак таке збільшення чисельності вищих і середніх спеціальних навчальних закладів супроводжувалося погіршенням якісних показників роботи. Вищі й середні навчальні заклади мали слабку матеріальну базу. Викладацький склад поповнювався за рахунок недостатньо освічених, нерідко випадкових людей, які не мали досвіду роботи в спеціальних навчальних закладах. І хоча серед прийнятих до вишів у ці роки було чимало талановитих молодих людей, які пізніше стали видатними вченими, інженерами, діячами культури, загальний рівень підготовки більшості вступників, особливо зарахованих у 1919 і 1920 рр., був надзвичайно низький. Часто єдиною їхньою «чеснотою» було робітниче чи селянське походження. В умовах голоду й розрухи їм доводилося більше думати про виживання, ніж про навчання.

4. Стан науки. Утворення Української академії наук

Складності революційного часу позначилися і на стані науки в Україні. Проте в ці роки в її закладах вищої освіти і науково-дослідних центрах продовжували працювати видатні вчені – хімік Л. Писаржевський, біохімік О. Палладін, мостобудівник-новатор Є. Патон, філолог, історик і сходознавець А. Кримський, історики Д. Багалій, В. Бузескул, гідромеханік Г. Проскура, один із засновників вітчизняної школи газотурбобудування В. Маковський, математики Д. Граве і М. Кравчук та багато інших. Водночас частина вчених, особливо тих, які активно включилися в політичну боротьбу, мусили залишити Україну, рятуючись від переслідувань і голодної смерті. Багато з них продовжували наукову роботу в еміграції.

Володимир Вернадський – визначний природознавець, перший президент УАН

Революція надала можливість втілити в життя мрію кількох поколінь українських учених – створити національну Академію наук. Улітку 1918 р., в умовах Гетьманату П. Скоропадського, з числа видатних учених була організована Комісія зі створення Української академії наук (УАН).

Урочисте відкриття Академії наук відбулося 24 листопада 1918 р. Першими дійсними членами (академіками) було обрано В. Вернадського (президент), А. Кримського (неодмінний секретар), Д. Багалія, М. Кащенко, В. Косинського, О. Левицького, М. Петрова, С. Смаль-Стоцького, Ф. Тарановського, С. Тимошенка, М. Туган-Барановського, П. Тутковського. Свого часу в Науковому товаристві імені Шевченка та Українському науко-

вому товаристві у Києві активно працювала частина цих учених. Своєю подвижницькою діяльністю вони багато в чому підготували створення Академії наук. За більшовицької влади УАН продовжувала діяти, але склад її дещо змінився: деякі видатні учені-академіки опинилися в еміграції.

Академія наук включала три структурних відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. При УАН діяла Національна бібліотека. Під керівництвом академіка В. Вернадського працювала Комісія з вивчення природних багатств України. У 1919–1920 рр. учені Академії наук розробили найновіші правила українського правопису. Розпочалось академічне видання творів Т. Шевченка та І. Франка.

5. Літературний процес

Літературний процес в Україні 1917–1921 рр. пов'язаний як з іменами вже відомих письменників і поетів, так і з новими іменами літераторів, талант яких почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних партій, Центральної Ради, а пізніше Директорії. Разом із військами УНР частина з них у 1919 р. відступила до Кам'янка-Подільського. Там опинилися Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра та ін. Тоді вже відомий поет, переконаний прихильник самостійної України Григорій Чупринка 1917 р. писав: «Єдність і згода, Право й свобода – Доля найкраща народу». Г. Чупринка був непримиренним противником більшовизму і в 1921 р. загинув у боротьбі з ним.

Не всі залишилися в Україні. Частина зазнала гіркої долі емігрантів. Серед них – Олександр Олесь, про якого М. Грушевський писав як про «найбільшого з нині живучих поетів на Україні». Сповнені безмежної любові до рідної України, його поезії знаходили широкий відгук у суспільстві.

*О, поведи ж нас, лицарський Духу,
По вільній стежці життя і руху,
На тихі води,
На ясні зорі,
І в цю велику, страшну годину,
З'єднай в єдину всю Україну,*

– писав Олександр Олесь наприкінці 1918 р.

У роки революції і визвольних змагань в українську літературу ввійшло ціле покоління письменників і поетів, які започаткували новий етап у її розвитку. Література 1917–1921 рр. показала надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, моральної ницість, небачену трагедію братовбивчої війни.

Вільні від бюрократичного «регулювання», закостенілих канонів і обов'язкових підходів, поети й письменники по-різному, відповідно до власних уподобань, світосприймання, літературних традицій і політичних симпатій

відтворювали дійсність, історичний процес, свідками, а нерідко й активними учасниками якого вони були. Емоційно-радісним збудженням пронизано поему молодого Павла Тичини «Золотий гомін», написану 1917 р. і присвячену святкуванням з нагоди проголошення Першого універсалу Центральної Ради. Романтичними настроями наповнено його «Сонячні кларнети», видрукувані 1918 р. У добу Центральної Ради П. Тичина разом з А. Ніковським і С. Єфремовим був співредактором популярної національно-демократичної газети «Нова Рада». Помітною течією в поезії цього періоду був романтизм, який представляли В. Сосюра, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний та інші. Події воєнних років В. Сосюра яскраво змалював в автобіографічному творі «Третя рота». Від листопада 1918 р. до лютого 1920 р. поет служив в Армії УНР, до якої вступив добровольцем, і у складі 3-го Гайдамацького полку, як він писав, пройшов з боями «Вкраїну з краю в край». Після поразки Директорії В. Сосюра став червоногвардійцем, а у травні 1920 р. вступив до більшовицької партії.

Співзвучними настроєм радикальної української молоді, яка з революцією

Василь Чумак

пов'язувала надії на створення незалежної радянської республіки в Україні, були збірки віршів В. Чука «Заспів» (1920) і В. Еллана-Блакитного «Удари молота і серця» (1920). Члена партії боротьбистів Василя Чука в 1919 р. залишили в Києві для підпільної роботи в денікінському тилу. У листопаді 1919 р. поета розстріляли денікінці. Збірку його віршів видрукувано посмертно.

Гурток молодих українських літераторів, які об'єдналися навколо журналу «Книгар», започаткував знамените літературне угруповання «неокласиків». Це М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, Ю. Клен (О. Бургардт). Частина молодих українських митців приєдналася

до символістів. Серед них – П. Тичина, Я. Савченко, Д. Загул та ін.

Відомим представником ще одного оригінального літературного напрямку тих часів – «панфутуризму» – був М. Семенко. Уявлення про його творчість дає мініатюра «Картка» – справжній поетичний шедевр, витворений 1918 р.:

*Мого життя газельну
срібність
І випадковість
Складу в картки вузьку
безмірність*

*І загадковість
Моїх гріхів легку безкарність
І слів блискуність
Знов наповняє безпорадність
І Днів сліпучість...*

6. Театральне, музичне та хорове мистецтво

У 1917–1920 рр. відчутних змін зазнала театральна справа. За часів гетьмана було засновано Український театр драми та опери, виник ряд інших творчих колективів.

Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначено насамперед націоналізаціями, перейменуваннями і закриттями «аполітичних» та «ідейно-ворожих» закладів. У серпні 1919 р. уряд УСРР перетворив на державні всі кращі театри. Ще раніше, у дні святкування дня народження Т. Шевченка, Український театр драми та опери, заснова-

Михаль Семенко

ний за гетьмана, було реорганізовано в Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. У цьому театрі працювали як корифеї української сцени – О. Мар'яненко, Г. Борисоглібська, так і молоді талановиті майстри – О. Сердюк, Л. Гакебуш, К. Кошевський та інші. 1919 р. був для театру знаменним: до його трупі влився колектив молодих митців на чолі з Лесем Курбасом. Новаторський театр Леся Курбаса згодом став одним з найпомітніших явищ у радянській Україні. Він відійшов від традиційних етнографічних форм у театральному мистецтві, застосував нову сценографію, імпресіоністичні підходи. У 1920 р. Лесь

Лесь Курбас

Курбас створив виставу за поемою Т. Шевченка «Гайдамаки».

1919 р. засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка, який очолив молодий Гнат Юра. Цей театр згодом став одним із провідних театрів республіки. У 1923 р. він переїхав до Харкова, а в 1926 р. – до Києва.

У містах і селах виникло багато самодіяльних оркестрів народних інстру-

Сцена з вистави «Гайдамаки» у постановці театру «Березіль». м. Харків

Гнат Юра

ментів, державних, професійних хорів, мандрівних хорових капел. У 1918 р., за гетьмана, було засновано Державний симфонічний оркестр під проводом О. Горілого, що в 1919 р. за радянської влади виступав як Республіканський симфонічний оркестр імені М. Лисенка. Симфонічні оркестри працювали також у Харкові, Катеринославі, Одесі. У 1919 р. кооперативна спілка «Дніпросоюз» об'єднала два хори, організовані для популяризації української пісні, у Державну українську мандрівну капелу (в аббревіатурі – «ДУМКА»). Цим колективом з 1919 р. керував Нестір Городовенко. За короткий час він освоїв великий репертуар, що складався з творів М. Лисенка, М. Леонтовича, українських народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Усі концерти «ДУМКИ», що відбувалися в містах і селах, на станціях, заводах і фабриках України, перетворювалися на національне свято.

За гетьмана було засновано Українську державну капелу під проводом О. Кошиця.

На початку 1919 р. відділ музики Міністерства народної освіти УНР створив у Києві новий хоровий колектив – Українську республіканську капелу (УРК), якою керували К. Стеценко і О. Кошиць. У 1919–1920 рр. колектив із триумфом виступив у Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії, Голландії. Поразка УНР унеможливила повернення більшості співаків на Батьківщину. У липні УРК розпалася, давши життя кільком творчим колективам, котрі залишилися в еміграції.

У 1920 р. на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка було створено Київський музично-драматичний інститут. В Україні в цей час плідно працювали видатні композитори М. Леонтович, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Г. Верьовка, Б. Лятошинський та інші.

7. Образотворче мистецтво

Українська революція і жорстока збройна боротьба за захист її завоювань були складною сторінкою в новітній історії українського образотворчого мистецтва. У вогні війни загинули великі художні цінності: картини, скульптури, монументи, архітектурні ансамблі. Та водночас побачили світ художні твори, що несли на собі відбиток часу.

Визначним явищем в історії українського мистецтва було утворення *Української академії мистецтв*. Активно цьому сприяли М. Грушевський – голова Центральної Ради, І. Стешенко – генеральний секретар освіти, М. Біляшівський – директор Київського міського музею, інші визначні політичні діячі,

Фундатори Української академії мистецтв. Сидять (зліва направо): А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стещенко, М. Бурачек; стоять: Г. Нарбут, В. Кричевський, М. Бойчук. Київ. Листопад, 1917 р.

художники, вчені. 4 листопада Центральна Рада затвердила статут Академії, а 5 грудня 1917 р. відбулось урочисте її відкриття. Видатні українські художники Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь та Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут стали першими членами Академії мистецтв.

Ректор Української академії мистецтв М. Бойчук згуртував навколо себе талановиту молодь, переважно селянського походження, яка знала і розуміла традиції народного мистецтва. Твори художників цієї групи були цілком оригінальним явищем, що не мало аналогів у попередні періоди. Школа Бойчука справила значний вплив на подальший розвиток не лише українського, а й світового мистецтва. Його послідовники творили в багатьох країнах світу.

*Державний Герб України.
Виконав Г. Нарбут*

1917 р. в Україні працював видатний графік Г. Нарбут. На замовлення Центральної Ради, а пізніше гетьманського уряду він виконував проекти грошових знаків, поштових марок, державного герба і печатки, форми для війська, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди різних урочистих подій тощо. За радянських часів цей виняткового таланту художник плідно працював над оформленням книжкових видань, журналів, виступав з нищівними політичними карикатурами на білогвардійців.

Його життя обірвалося весною 1920 р., під час окупації польськими військами Києва.

У жовтні 1918 р., ще за Гетьманату, у м. Ромни на Сумщині було відкрито *перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку*. Монумент спорудив молодий скульптор *Іван Кавалерідзе*. Це було всеукраїнське національне свято. На концерті з нагоди відкриття пам'ятника виступили поет Микола Вороний, ушавлені співаки Марія Литвиненко-Вольгемут і Михайло Микиша.

У 1919–1920 рр. почалося виконання плану монументальної пропаганди, якому більшовики надавали надзвичайно великого значення як знаряддю ідеологічної боротьби. У травні 1919 р. опубліковано декрет РНК УСРР «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам».

Натомість рекомендувалося відкривати пам'ятники видатним революціонерам. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі було відкрито пам'ятники К. Марксу, встановлено погруддя В. Леніна, Я. Свердлова, Р. Люксембург, Ф. Енгельса.

Особливої художньої цінності вони не мали і служили своєрідними ідеологічними символами нового режиму. Водночас нищилися встановлені до революції монументи, чимало з яких були видатними творами мистецтва.

Охопивши порівняно невеликий часовий проміжок, культурні процеси 1917–1921 рр. посіли в історії українського народу помітне місце. Вони відбувалися на зламі історичних епох, втілюючи в собі яскраві, неповторні ознаки того часу і багато в чому суттєво сприяли подальшому розвитку української культури.

*Пам'ятник Тарасу Шевченку. Скульптор І. Кавалерідзе.
Ромни, Сумська обл. Сучасний вигляд*

Підсумки та узагальнення

Українська революція супроводжувалася духовним піднесенням, яке переживала значна частина суспільства. Потяг до знань, культурних цінностей, рідного слова посилювався. Проте обстановка воєнного часу не сприяла задоволенню цих потреб. Освіта й наука розвивалися в умовах численних змін політичних режимів, кожен з яких прагнув підпорядкувати інтелектуальну сферу суспільства своїм інтересам. Незважаючи на труднощі революційного часу, освітній рівень мешканців України в 1917–1920 рр. зріс. Великим загальнонаціональним історичним досягненням цього часу було відкриття Всеукраїнської академії наук.

Незважаючи на складні соціально-економічні й політичні умови, література й мистецтво в період Української революції переживали період небувалого злету. У цей час руйнувалися закостенілі канони та обмеження, які стримували літературно-мистецький процес. У літературу й мистецтво прийшло нове покоління, яке у своїх творах прагнуло, з одного боку, відобразити романтичні очікування, які принесла нова епоха, а з іншого – розкрити увесь трагізм боротьби в суспільстві, яка часто набувала братовбивчого характеру. Більшовики прагнули підпорядкувати художню творчість своїм вузькопартійним цілям, але взяти її під контроль в 1917–1921 рр. ще не встигли.

Що необхідно знати

1. Як під впливом політичних подій змінювався протягом 1917–1921 рр. характер діяльності «Просвіти»? Чому більшовики знищили «Просвіти»?
2. Яку мету ставили перед собою більшовики в культурно-освітній сфері України в 1917–1921 рр.?
3. Які зміни відбулися в загальноосвітній школі України в 1917–1920 рр.?
4. Що було зроблено в 1917–1920 рр. для ліквідації неписьменності дорослих?
5. Які процеси відбувалися в 1917–1920 рр. у вищій школі?
6. Коли було утворено Українську академію наук і які видатні вчені були її засновниками?
7. Які видатні літератори почали творити в 1917–1920 рр.? Які літературно-художні напрями вони представляли?
8. З іменами яких митців пов'язаний прогрес театрального й музично-хорового мистецтва України в 1917–1920 рр.?
9. Коли і з якою метою було утворено Українську академію мистецтв? Схарактеризуйте творчість Г. Нарбута.
10. У чому полягав більшовицький план монументальної пропаганди? Що мали на меті його укладачі?

Працюємо з документами і робимо висновки

Декрет РНК України «О поступлении в высшую школу»

Двери высшей школы открыты для всех желающих получить высшее образование.

В соответствии с этим:

При поступлении в высшую школу воспрещается требовать дипломы.

Воспрещается требовать какие бы то ни было удостоверения, кроме удостоверения личности и возраста.

Во все высшие школы принимаются лица без различия пола, достигшие 16 лет.

Председатель Совета Народных Комиссаров Украины Х. Раковский, Народный Комиссар Просвещения В. Затонский

Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. 2 марта.

Запитання та завдання

1. Які мотиви спонукало більшовицьке керівництво УСРР ухвалити декрет «Про вступ до вищої школи»?
2. Яке практичне значення мав цей декрет для підготовки спеціалістів?

§ 22. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ТА ПОВСЯКДЕННЯ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ

Згадайте:

1. Який офіційний статус мала Російська православна церква в Російській імперії?
2. У чому проявлялися модернізаційні зміни, які відбувалися в православних єпархіях України в 1900–1917 рр.? Чим вони були викликані?
3. Які зміни в повсякденному житті відбулися в Україні в роки Першої світової війни?

1. Початок розколу у православній церкві в Україні

Революційна атмосфера 1917–1921 рр. стимулювала процес *секуляризації* культури, тобто звільнення людини від релігійного мислення, повернення до реального світу з його проблемами. У суспільстві популяризувалися гасла свободи віровизнання, відокремлення церкви від держави, школи від церкви тощо. Одним з наслідків цього було поширення атеїстичних поглядів. Водночас ці

процеси стимулювали духовенство до реформування церкви, пристосування її до запитів мирян, які швидко змінювалися.

В Україні ці запити формувалися Українською революцією, поширенням у середовищі частини духовенства і вірян ідей національного визволення. Підтримуючи прагнення народу до створення власної держави, вони замислювалися над необхідністю мати власну церкву, незалежну від Москви.

Російська православна церква (РПЦ), у лоні якої перебувала абсолютна більшість вірян Наддніпрянської України, відреагувала на ці настрої прагненням до збереження під своїм контролем усіх епархій колишньої імперії. Коли на Першому всеросійському з'їзді духовенства та мирян, який було скликано в Москві 1 червня 1917 р., представники українських епархій виступили з пропозицією підтримати пункт про національно-територіальну автономію України, їм відмовили. У серпні 1917 р. в умовах наступу антиукраїнських сил Тимчасовий уряд заборонив скликати Всеукраїнський церковний з'їзд. У той самий час 15 серпня 1917 р. вперше за 217 років скликано Всеросійський помісний церковний собор, який 5 листопада 1917 р. прийняв рішення про відновлення Московського патріархату, скасованого ще Петром I. Патріархом Російської православної церкви було обрано Тихона.

2. Автокефальний рух

Василь Липківський

Водночас у середовищі духовенства й вірян України стало поширюватися прагнення до демократизації церковного життя і повернення до статусу незалежності (автокефалії) Української православної церкви. Цей статус московські церковники за допомогою царату знищили в XVII ст., перетворивши православ'я на знаряддя русифікації і зміцнення імперського контролю над Україною. Уперше бажання мати цілком незалежну від РПЦ Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) висловлено на Подільському та Полтавському епархіальних з'їздах, що відбулися навесні 1917 р. Наприкінці весни 1917 р. з ініціативи протоієрея *Василя Липківського* було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. Із часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР), що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору.

Собор розпочав роботу в січні 1918 р. Проте зміна політичної ситуації і захоплення Києва більшовиками не дозволили делегатам дійти логічного рішення – проголошення автокефалії.

Короткочасне панування більшовиків на початку 1918 р. в Україні супроводжувалося терором не лише проти їх світських і військових противників, а й проти духовенства. У січні 1918 р. в Києві було вбито митрополита Київського і Галицького Володимира.

У червні 1918 р., за гетьмана П. Скоропадського, Всеукраїнський православний собор відновив роботу. Тепер у його складі переважали делегати промосковської орієнтації, які ухвалили, що православні єпархії в Україні залишаються під юрисдикцією Московського патріархату. 22 липня погодилися лише на надання українським єпархіям автономії у складі РПЦ. Однак богослужіння, як і раніше, вести українською мовою забороняли. Лише після служби, якщо побажають парафіяни, дозволялося користуватися українською мовою.

Проте прибічники автокефалії затято чинили опір. У жовтні 1918 р. на сесії Собору виступив О. Лотоцький, член УПСФ, якого гетьман перед цим призначив міністром віросповідань. Новий міністр був відомий український історик церковного права, діяч національно-визвольного руху. Від імені уряду він виступив за проголошення автокефалії української православної церкви. Цей заклик реакційне духовенство зустрів вороже.

Після приходу до влади в Україні Директорії ідея автокефалії, нарешті, стала перетворюватися в реальність. *1 січня 1919 р.* Директорія УНР, з огляду на принцип, що в незалежній державі повинна бути й незалежна церква, проголосила автокефалію Української православної церкви. Але політична нестабільність 1919 р. не дозволила реалізувати це рішення.

3. Більшовицька влада і російська православна церква в Україні

Установивши в 1919 р. контроль над Україною, більшовики повернулися до антицерковної політики. Наприкінці січня 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Цей закон передавав державі храми і все церковне майно, надавав органам влади право закривати небажані їм культові споруди. Атеїстичне керівництво більшовицької партії повело наступ на релігію і церкву, використовуючи методи «комуністичного штурму». Тисячі священників і вірян стали жертвами червоного терору. Частина храмів і монастирів було закрито, релігія оголошувалася «опіумом для народу», віряни ставали неповноправними громадянами.

Разом з тим, не маючи змоги покінчити з релігією і церквою водночас, атеїстична більшовицька держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Серед них були і автокефальні, які тоді ще не були об'єднані в окрему церкву. Влада йшла на поступки значною мірою під тиском вірян, а також з

метою внести елементи конфронтації в церковне середовище України і одержати додаткові важелі впливу на церкву.

Андрей Шептицький

4. Греко-католицька церква

На відміну від російської православної церкви, яка після Лютневої революції 1917 р. переживала період інституційного розколу, Українська греко-католицька церква перебувала у стабільному стані. На чолі її стояв митрополит Андрей Шептицький, який після краху самодержавства повернувся з російського заслання, куди його разом із тисячами галицьких інтелігентів відправили після захоплення Львова військами Російської імперії. Греко-католицьке духовенство брало активну участь в організації української держави в Західній Україні. Серед кола галицьких політиків, які 19 жовтня 1918 р. проголосили Українську державу та увійшли до складу Української національної ради, був Андрей Шептицький та ерцгерцог Вільгельм Габсбург, ряд єпископів і священників. Чимало осіб духовного сану очолювали місцеві органи влади. В Українській галицькій армії служило

близько сотні духівників, кожен третій з яких загинув під час бойових дій.

Основним пунктом політики ЗУНР у сфері релігійно-церковних відносин був принцип свободи совісті, віросповідання й рівноправності основних релігійних конфесій у Західній Україні. Це було надзвичайно актуально, адже в краї проживали численні католицька та іудейська общини.

Після окупації Східної Галичини польськими військами почалися репресії, зокрема заарештовано близько тисячі греко-католицьких священників. Проте УГКЦ продовжувала чітко дотримуватися національної української орієнтації. Зокрема, коли Антанта прийняла рішення про остаточне закріплення Східної Галичини за Польщею, митрополит Андрей Шептицький на аудієнції у прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре висловив протест.

5. Повсякдення українців у 1917–1921 рр.

Події Першої світової війни негативно позначилися на повсякденному житті. Матеріальне становище населення України погіршилося, дефіцити товарів повсякденного вжитку, зокрема продуктів харчування, швидке зростання цін і спекуляція, дезорганізація транспорту та безліч інших негараздів стали звичайним

Житомир. 1918 р.

явищем. Хоча з початком революції на краще нічого не змінилося, у середовищі політично активних верств населення на деякий час запанувало піднесення. Один з учасників подій революції про настрої серед інтелігенції Одеси в 1917 р. згадував: *«Хоча на загал ситуація була дуже погана, але життя для мене стало дуже цікаве... В Одесі кипіли мітинги, дискусії, літературні вечори, доповіді ... Були ми, наприклад, на літературному вечорі російського талановитого поета О. Блока, про якого говорила вся Одеса (і не лише Одеса), читаючи свої поезії, Блок викликав таку бурю емоцій, що слухачі просто божеволіли від захоплення».*

Однак ейфорія швидко зникла, і суворою повсякденністю людей стала боротьба за фізичне виживання. В умовах дезорганізації торгівлі та її фактичної заборони в період «воєнного комунізму» значного поширення набуло «мішечництво» – легальне, а часом і нелегальне, постачання хлібом і різного роду товарами повсякденного вжитку (одежею, взуттям, посудом та іншими речами для домашнього господарства та ін.). Мішечниками ставали ті, хто прагнув у такий спосіб забезпечити свою сім'ю необхідним для виживання, а також ті, для кого це був нелегальний бізнес. Із часом мішечників ставало дедалі більше – їхня загальна кількість у 1919–1920 рр. становила сотні тисяч. Переважно це були чоловіки, та нерідко цю небезпечну справу мусили робити жінки та діти. У той самий час чиновники різних рівнів і галузей одержували від держави все необхідне для життя – продовольчі пайки і речове забезпечення. Продовжувалися обшуки в будинках і квартирах заможних людей, відбувалися реквізиції коштовностей, творів мистецтва, запасів продовольства.

У кожному великому населеному пункті найлюднішим місцем був ринок, куди жителі приносили свої заощадження та одяг, щоб поміняти її на продовольчі товари. Гроші втрачали цінність, і торгівля перетворилася в натуральний обмін. Інколи влада розганяла ринки, тоді натуральний обмін переміщався в під'їзди та нелегальні квартири.

Біла Церква. 1918–1919 рр.

Багато робітників в умовах занепаду фабрично-заводського виробництва зайнялися ремісництвом вдома або покинули міста і шукали порятунку в селах. У цій ситуації в особливо важкому становищі опинилися жінки, на плечі яких лягла турбота про дітей.

Міста знелюдніли, електрики не було, або подавалася з перервами, часто не діяли водогони, каналізація, стояв електричний транспорт. Зовнішній вигляд міст змінився. Будинки не ремонтувалися, магазини не працювали, кіоски розібрали на паливо, у квартирах з'явилися залізні пічки – «буржуйки». Також іншим став зовнішній вигляд людей: одяга зношувалася, замінити було нічим.

Коваль. Ковель. 1920 р.

Прикраси не носили. Релігійні свята продовжували святкувати, але з меншим, ніж раніше, розмахом. Багато храмів і монастирів було закрито. Священників переслідували. Масові заходи проводилися під контролем влади.

Отже, виснажлива війна та революція змушували чоловіків і жінок змінювати звичний спосіб життя, пристосовуватися до нових реалій. Загальною рисою повсякдення як у містах, так і селах стали розруха, хаос, невпевненість у завтрашньому дні.

Серед різних верств населення посилювався розкол. Поведінка людей визначалася психологією та світосприйманням того прошарку, до якого вони належали.

Підсумки та узагальнення

У 1917–1920 рр. відбулися глибокі зміни у становищі церкви в суспільстві. Її вплив послабився. Серед населення посилювалися атеїстичні погляди. Православна церква в Наддніпрянщині переживала глибокий розкол. Сформувалися передумови для створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Після перемоги більшовиків церква перетворилася на об'єкт переслідувань і репресій атеїстичної влади. Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка діяла в Західній Україні, уникла кризи і залишалася надійним оплотом національного визволення. Її єпископат і рядові священники активно включилися в розбудову державності на західноукраїнських землях.

У повсякденному житті українців у 1917–1921 рр. продовжували наростати негативні тенденції, викликані Першою світовою війною і поглиблені революцією.

Що необхідно знати

1. Схарактеризуйте загальні тенденції в релігійному житті України в 1917–1921 рр. Які чинники справляли на нього вплив?
2. Чому Російська православна церква не підтримала 1917 р. прагнення вірян до автономії України?
3. Схарактеризуйте посилення прагнення вірян України до створення автокефальної церкви в 1917–1921 рр.
4. Коли вперше в умовах Української революції оголошено автокефалію православної церкви в Україні?
5. Схарактеризуйте ставлення більшовиків до релігії і церкви. До чого це призвело в умовах революції?
6. Чому Українській греко-католицькій церкві вдалося уникнути кризи в роки Української революції?
7. Чи є підстави вважати зміни в церковному середовищі України 1917–1918 рр. органічною частиною Української революції?
8. Що змінилося в повсякденному житті українців у 1917–1921 рр.?

Матеріали для аналізу та дискусії

Про автокефальний рух у світі

У міру того, як народи турецької держави приходили до самостійного політичного життя, починають вони одділятися й церковно од константинопольського патріархату. Утворюються автокефальні церкви, а саме – митрополія цетинська, церква королівства румунського, церква королівства грецького, церква королівська сербського, церква королівства (тепер царства) болгарського. По великій війні (Першій світовій. – Авт.) церква сербська та румунська ого-

лосили себе патріархатами та появилось кілька інших православних церков – албанська, естонська, латвійська, литовська, фінляндська, чехословацька, з яких перша здобула згодом положення автокефальне, інші – автономне. 1 січня 1918 р. було оголошено автокефалію української церкви, р. 1922 – автокефалію православної церкви в Польщі.

*Лотоцький О. Автокефалія. Т. II.
Нарис історії автокефальних церков. Варшава, 1938. С. 4.*

Запитання та завдання

1. Чи були історично виправданими прагнення українців до створення Української автокефальної церкви?
2. Чи актуальні сьогодні слова з книжки О. Лотоцького, опубліковані в 1938 р.?

§ 23. ЧИ ЗАЗНАЛА ПОРАЗКИ УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ?

(Практичне заняття)

Сформулюємо проблему:

Історики не мають остаточної відповіді на, здавалося б, елементарне запитання: «Чи зазнала поразки Українська революція?»

Висуваємо гіпотези:

- а) так, зазнала поразки;
- б) ні, не зазнала поразки;
- в) третій варіант (який саме?).

Щоб аргументувати свою відповідь, потрібно згадати, яка мета стояла перед Українською революцією.

Метою революції було створення незалежної *соборної української держави*. Для її досягнення українці здійснили революцію і вступили в жорстоку й кровопролитну війну за захист своєї державності.

Мети революції не було досягнуто. Хоч Українську державу і було створено, але у ході боротьби її знищили. Українцям Наддніпрянщини нав'язали чужу їхній природі і прагненням комуністичну модель соціально-економічного розвитку. Не було відновлено й територіальну цілісність України. Натомість, якщо в 1917 р. Україна входила до складу двох держав – Російської та Австро-Угорської імперій, то в 1922 р. – вже до складу чотирьох – Союзу РСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії. Українське питання ускладнилося ще більше.

Чи можна на підставі цього робити висновок *про поразку Української революції? Не радимо поспішати з остаточним висновком і на цей раз, слід звернути увагу на зміни в суспільстві за роки революції.*

Що ж змінилося в українському суспільстві в 1917–1921 рр.?

Укажемо на декілька фундаментальних змін.

1. Рівень національної свідомості українського народу в роки Української революції значно зріс. Сотні тисяч учасників подій, які до краху самодержавства в лютому 1917 р. не уявляли, що таке Україна, стали переконаними українськими патріотами, готовими віддати життя за її незалежність. Події революції переконливо засвідчили, що національна свідомість українського народу піднялася на якісно новий рівень.

2. У роки Української революції українці зробили ще один крок на шляху свого перетворення на модерну націю. Переконливим свідченням цього був той факт, що декілька років поспіль вони мали власну державу. Ця обставина не могла минути безслідно. Досвід державотворення 1917–1921 рр. навечно вкарбувався в їхню історичну пам'ять. Незважаючи на величезні втрати і страждання, які випали на долю українців, їх прагнення до самозбереження як окремої національної спільноти не зникло. Із цього прагнення цілком природно народжувалося переконання, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму. Це було головною запорукою майбутнього відродження Української держави.

3. Більшовики змушені були поступово відійти від *унітаристських* поглядів на побудову соціалістичної радянської республіки, яких вони дотримувалися до 1917 р. і погодилися на створення Української РСР.

Знову звернемося до думки професійного історика

Перед революцією і під час її початкових стадій більшовики були рішуче налаштовані проти будь-яких спроб федералізації, надаючи перевагу великій централізованій державі. Ленін та інші більшовицькі лідери пережили довгу й болючу для них еволюцію, перш ніж згодитися прийняти ідеї федеративної держави як можливе вирішення революційного конфлікту. Вони прийшли до такого рішення не з власної волі, а під впливом національних рухів на окраїнах Російської імперії, і Леніна і його колег найбільше вразив якраз динамічний розвиток українського руху... Тому не буде перебільшенням сказати, що утворення Советського Союзу було більш українською, ніж російською ідеєю.

Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. Київ, 2004. С. 60.

Що писав Ленін і на що змушені були погодитися більшовики

Під впливом успіхів національно-визвольного руху Ленін у 1920 р. мусив

навіть декларувати свою прихильність до ідеї незалежної радянської України. Коли у травні 1921 р. Леніну показали пробний примірник «Атласа Росії», він висловив своє незадоволення тим, що весь радянський простір було зображено як суцільний масив:

«Кордони республік (Україна) і автономних областей повинні бути скрізь особливо показані. Цього не зроблено здебільшого. Ні для України, ні для Білорусії. (Німецька комуна? Марійська область? Усі кавказькі республіки?)».

Ленін В. І. Г. Є. Зінов'єву 24 квітня 1921 р. *Повне зібрання творів*. Київ, 1975. Т. 52. С. 165.

1. Звичайно, Ленін не мав намірів захищати український визвольний рух. Але йому було ясно, що грубе ігнорування істини – існування України і прагнення її народу до суверенітету – викличе нове піднесення антибільшовицького руху. Ті, хто пам'ятав дореволюційні географічні карти, де не було назви «Україна», а територія була розділена на дев'ять губерній, могли порівнювати їх з новими радянськими й робити висновки.

2. Визнавши Україну та її кордони, більшовики змушені були визнати й українську мову. Визнавалася україномовна освіта, національна культура, мистецтво, наука (Українська академія наук). Це був відступ від традиційної російської позиції, яка ґрунтувалася на формулі царського міністра Валуєва: «*Української мови не було, нема і не може бути*».

3. Визнанням української мови, школи і культури справа не обмежилася. На найвищому рівні було визнано факт існування *української нації*. З опорою на канони марксизму констатувалося, що вона, як й інші нації Радянського Союзу, має довгу історію формування – через народність і буржуазну націю до *соціалістичної*, яка оголошувалася *якісно новою, вищою формою розвитку нації*. Ті самі канони передбачали визнання за нацією спільності території, економічного життя, мови, культури, історичної пам'яті. Усе це визнавалося за українцями. Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату оголошувалася передумовою формування *соціалістичної нації*, а територія Української РСР – ареалом її розселення. Критикувався царизм і буржуазний Тимчасовий уряд 1917 р. за їхню антиукраїнську національну політику.

Про що все це свідчить? Невже більшовики визнали перемогу Української революції?

Звичайно, ні. Ми знаємо, що зміни у ставленні до ідеї незалежності України більшовиків мали вимушений характер. Це були пропагандистські гасла, не підкріплені реальними кроками. Створена більшовиками Росії, Українська СРР насправді не була ні незалежною, ні навіть автономною. Компартія Укра-

їни, яка керувала Наддніпрянщиною, була невід'ємною складовою частиною РКП(б) і мала в ній права обласної організації. Нічого на свій розсуд зробити вона не могла. Програма РКП(б), ухвалена в березні 1919 р., передбачала унітарний характер радянської республіки і лише як тимчасовий варіант визнавала федерацію. Ідеалом була унітарна держава, а за нею, у перспективі – «злиття націй». На початку 1920-х рр. більшовики ніяких змін щодо цього у своїй програмі не зробили, тому їх «визнання» України суверенною було звичайним тактичним кроком.

Висновок

Українська революція 1917–1921 рр. справді не вирішила поставлених перед нею історією завдань. Після її закінчення на початку 1920-х рр. Україна не стала ні соборною, ні незалежною. «Українське питання» навіть ускладнилося: Україна виявилася розчленованою між чотирма європейськими державами. Але за роки революції населення України стало іншим. Воно внутрішньо переродилося. Про це говорять дослідники, які вже майже сто років вивчають це питання. Один з них, зарубіжний український дослідник Іван Лисяк-Рудницький пів століття тому сформулював висновок:

«Було б помилкою говорити про поразку Української революції. Вона не досягла остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя».

Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокаліття. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 2. С. 50.

У наступні десятиліття йшла боротьба за збереження нації під іноземним пануванням та за відновлення її свободи й державної незалежності.

Що ж до українського населення Західної України, Буковини та Закарпаття, то воно, хоча й не одержало автономії, але мало можливість одержати досвід парламентської боротьби в Польщі, Чехословаччині й Румунії, адже, на відміну від СРСР, у цих країнах існувала доволі стійка парламентська система.

Нагадаємо гіпотези: Серед істориків немає остаточної відповіді на таке, здавалося б, елементарне запитання: чи зазнала поразки Українська революція?

- а) так, зазнала поразки;
- б) ні, не зазнала поразки;
- в) третій варіант (який саме?).

Робимо висновок

Чи підтвердилася ваша гіпотеза?

РОЗДІЛ 4.

УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

(1921 – 1939 рр.)

§ 24. УКРАЇНА І УТВОРЕННЯ СРСР

Згадайте:

1. Якою була мета Української революції 1917–1921 рр.?
2. Як більшовики уявляли майбутнє України після приходу до влади в Росії?
3. Що таке український «націонал-комунізм»?

1. Від авторитаризму до комуністичного тоталітаризму

У результаті перемоги більшовиків в Україні був встановлений повний контроль комуністичної партії над усіма сферами життя суспільства. Такий політичний режим називають *тоталітарним* (від латинського «*totalis*» – *всеохопний, повний*), або *комуністичним тоталітаризмом*. Його ідейні основи заклали Маркс і Енгельс, а стосовно Росії їх трансформував Ленін.

Крім комуністичного тоталітарного режиму, в Європі в ХХ ст. виникли ще дві різновидності тоталітаризму: *фашизм* (в Італії) і *націонал-соціалізм* (у Німеччині). Часто італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм називають одним словом – *фашизм*.

Усі ці три тоталітарні режими мали ряд спільних рис: по-перше, *однопартійна диктатура*; по-друге, *культ особи вождя*; по-третє – *контроль* партії над суспільним життям, включаючи свідомість і приватне життя; по-четверте, *контроль над економікою* в різних формах – від державного регулювання до тотального одержавлення з метою її мілітаризації; по-п'яте – *терор і репресії*, як метод управління суспільством; по-шосте, конструювання образу *внутрішнього і зовнішнього ворога* як засобу для виправдання терору і репресій, агресивної зовнішньої політики.

Тоталітарні режими формуються поступово. Як правило, спочатку утверджуються *авторитарні методи управління*. Це означає, що влада в країні переходить до рук однієї людини – диктатора, або групи людей, чи однієї партії. Авторитарні методи управління були поширені завжди. Що ж до тоталітаризму,

то це – феномен ХХ століття. Комуністичний тоталітаризм у СРСР пройшов через період *авторитарного правління*, яке продовжувалося з 1917 до 1929 року.

Більшість сучасних цивілізованих країн засуджує тоталітарні режими. 2015 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», у якому йдеться: *«Комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику Державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму та у зв'язку з цим засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина».*

В умовах становлення комуністичного тоталітарного режиму утворився Радянський Союз, до складу якого була включена Українська СРР.

2. Адміністративно-політичний статус України 1920–1921 рр.

Під час російсько-українських воєн 1918–1920 рр. Україна, що виникла на території Російської імперії, втратила найважливіші атрибути суверенності: власні органи державної влади і управління, армію, фінансову систему, контроль над найважливішими галузями народного господарства тощо. Найважливіші закони Росії діяли й на території України. Щоправда, для підтвердження їх дії інколи приймалися відповідні декрети УСРР. Ця система відносин називалося «воєнно-політичним союзом радянських республік» і пояснювалася обставинами воєнного часу.

Проте після закінчення війни від неї не відійшли. Це засвідчив двосторонній договір між РСФРР і УСРР, укладений наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. Договір підтвердив і узаконив ті відносини між Україною і Росією, які склалися в 1919–1920-х рр. Обіцянка Леніна надати радянській Україні незалежність, з якою він виступив у 1920 р., залишилася на папері. Ще раз підтверджувалося рішення 1919 р. про об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення вищих рад народного господарства УСРР і РСФРР. Характерно, що об'єднані наркомати керувалися Раднаркомом РСФРР. Це означало, що керівництво найважливішими сферами життя України здійснювалося з Москви.

В офіційних документах початку 1920-х рр. відносини між радянськими республіками визначалися як федеративні, побудовані на системі двосторонніх

і багатосторонніх угод. Система цих угод становила так звану договірну федерацію. При цьому роль загальнофедеративних органів відігравали відповідні державні структури Російської Федерації. Ця обставина постійно викликала напруження у відносинах між РСФРР та іншими радянськими республіками. Центральні відомства радянської Росії, які (теоретично) мали рівною мірою враховувати інтереси всіх радянських республік, часто ухвалювали дискримінаційні щодо цих республік рішення, зокрема, зменшували фінансування ряду програм в Україні.

Ніякого правового механізму, здатного нейтралізувати великодержавні тенденції відомств Росії, не існувало. Численна армія чиновників, що засіла в центральних установах РСФРР, розглядала сукупність радянських республік як єдину державу і прагнула управляти ними як звичайними адміністративно-територіальними одиницями цієї держави, наприклад, як Татарською, Башкирською чи Дагестанською автономними республіками Російської Федерації.

Особливо яскраво це проявилось при обговоренні питання про економічне районування. Держплан Росії пропонував поділити Україну на дві економічні області – Південну з центром у місті Харкові й Південно-Західну з центром у Києві. Економікою обох областей мали керувати з Москви. Таким чином пропонувалося ліквідувати економічну цілісність України.

Таке становище викликало незадоволення в Україні. Суперечності й непорозуміння певною мірою вирішувалися втручанням ЦК Російської компартії. Проте РКП(б) також не була вільною від унітаристських настроїв. Ці настрої йшли не лише з Москви, вони досить часто проявлялись і в Україні. Серед членів КП(б) У на початку 1920-х рр. українців було менше чверті, і це на той час, коли в складі населення УСРР представники корінної національності становили близько 80 %. Шовіністичні настрої серед більшовиків в Україні були звичайним явищем. Натомість серед населення та частини партійних і радянських працівників України великодержавний шовінізм викликав протести, прагнення до реального суверенітету. Подібні відцентрові сили наростали і в інших республіках. Вони вели до відчуження між республіками й Росією. Усе це свідчило про нежиттєздатність договірної форми федерації, яка, по суті, зберігала старі імперські відносини російського центру і національних регіонів, зокрема й УСРР.

3. Утворення СРСР

Для усунення суперечностей урегулювання та уточнення взаємовідносин між радянськими республіками створено комісію на чолі зі Сталіним – наркомом національних справ РСФРР. Комісія виробила проект, який отримав назву плану «автономізації». Сталін, як і більшість керівників партії, був принциповим противником державного суверенітету радянських республік. Ідеалом державного утворення була для нього РСФРР, яка після світової революції мала

ввійти до світової федерації радянських соціалістичних республік. При такому «планетарному масштабі» запаморочених ідеєю світової революції більшовиків прагнення окремих народів колишньої імперії, навіть такого великого, як український, до створення власних держав сприймалось як недоречне, сепаратистське, реакційне. Цим народам, за переконанням Сталіна і численних його прибічників, належало увійти до РСФРР на правах автономії.

У вересні – на початку жовтня 1922 р. план «автономізації» розглядався на пленумах ЦК компартій радянських республік. Керівництво КП(б)У щодо проекту Сталіна не зайняло чіткої позиції: у своєму рішенні воно зазначило, що коли ЦК РКП(б) визнає за необхідне входження УСРР до складу РСФРР, компартія України не буде суперечити. Таким чином, більшовики України ще раз продемонстрували свою орієнтацію на московський центр, а не на національні інтереси українського народу. Особливо палким прихильником сталінської «автономізації» був перший секретар ЦК КП(б)У Дмитро Мануїльський – за іронічним висловлюванням Сталіна, «липовий українець». Що ж до Християна Раковського, голови Раднаркому УСРР, то він, під впливом настроїв в Україні, став принциповим противником сталінської «автономізації». Сталінський підхід Раковський вважав небезпечним для майбутнього більшовизму і виступав за розширення прав радянських республік аж до надання їм прав вести самостійну зовнішню торгівлю і мати відносини із зарубіжними країнами. Його вважали прихильником конфедерації.

Ленін не брав участі в попередньому обговоренні проекту резолюції ЦК. Та відразу після одержання відповідних матеріалів він виступив із критикою плану «автономізації». Головним його недоліком Ленін вважав жорсткий централізм, який неминуче викличе сильні відцентрові тенденції. Суть плану Леніна полягала в тому, щоб усі радянські республіки, серед яких і Російська Федерація, ввійшли на однакових правах у нове державне об'єднання – Союз Соціалістичних Радянських Республік. «...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію», – писав В. Ленін. Він висунув пропозиції щодо створення вищих органів державної влади та державного управління Союзу СРР, зокрема загально-федеративного Центрального Виконавчого Комітету з представників усіх радянських республік. Характерно, що за кожною союзною республікою пропонувалося залишити право вільного виходу із Союзу.

Прихильники «автономізації» під тиском Леніна відмовилися від своїх поглядів. Зміна поглядів «автономістів» відбулася досить спокійно, без помітного опору. Вони добре розуміли, що формально оголошення «рівноправності» всіх республік у новому державному утворенні мало що змінить доти, доки буде залишатися єдиною, унітарною, централізованою правляча для всіх цих республік партія – РКП(б). Саме цій партії належало визначити внутрішню та

зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема. І такого усталеного порядку ні Ленін, ні його наступник Сталін не мали наміру змінювати.

4. Юридичне оформлення СРСР

У грудні 1922 р. процес юридичного оформлення СРСР вступив у завершальну фазу. 10 грудня в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР і проект конституції СРСР. Делегати з'їзду звернулися до з'їздів Рад усіх республік із закликом приступити до законодавчого оформлення Союзу РСР і з цією метою приурочити скликання загальносоюзного з'їзду до закінчення X Всеросійського з'їзду Рад. Керовані і жорстко контрольовані з одного центру – ЦК ВКП(б), подібні рішення прийняли також з'їзди Рад інших радянських республік.

І з'їзд Рад СРСР відбувся 30 грудня 1922 р. З доповіддю про Декларацію і Договір про утворення СРСР виступив Сталін. Ці документи були прийняті делегатами з'їзду. Так було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена в березні 1922 р. у складі трьох закавказьких республік – Грузії, Вірменії, Азербайджану).

Завершення оформлення СРСР пов'язано з прийняттям Конституції СРСР, остаточне затвердження якої відбулося 31 січня 1924 р. на II з'їзді Рад Союзу РСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в травні 1925 р., вніс зміни в текст Конституції УСРР. Закріплювалося входження України до складу СРСР.

Конституція СРСР 1924 р. регламентувала повноваження союзних республік, у тому числі й Української СРР. Уряд республіки одержав права на керівництво сільським господарством, внутрішніми справами, юриспруденцією, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням.

Що ж до продовольчої справи, фінансових питань, робочої сили, промисловості, то вони підпадали під спільне управління союзно-республіканських наркоматів. Політику цих наркоматів визначав московський центр. У виключному віданні союзного уряду перебували зовнішньополітичні відносини, армія і флот, зовнішня торгівля і засоби зв'язку (зокрема й транспорт). Конституція СРСР передбачала право виходу союзних республік зі спільного державного утворення.

З утворенням СРСР суверенні права України ще більше звузилися. Право на вихід було фікцією, бо залежало виключно від позиції ЦК ВКП(б). По суті Радянський Союз був псевдофедеративною державою.

Однак проголошення СРСР закріпило деякі завоювання українського народу. Визнано територіальну цілісність України, існування власного адміністративного апарату, центру. Деякі права на національно-культурне життя отримали і представники національних меншин, котрі здавна компактно проживали в Україні.

Під тиском Сталіна 1923 р. усунули з поста голови Раднаркому УСРР Х. Раковського. Його місце зайняв Влас Чубар. Новий голова уряду був родом із села Федорівки на Катеринославщині (тепер Запорізька область). З 1907 р. – член РСДРП. Працював на заводах Донбасу, Москви й Петрограда. У 1917–1920 рр. – у Петрограді, на різних посадах у ВРНГ. З 1920 р. – на керівній роботі в Україні. На відміну від свого попередника – Х. Раковського, який відзначався самостійністю і твердістю у відстоюванні власної думки, В. Чубар був типовим виконавцем, провідником політики Москви в Україні.

5. Межі, населення і адміністративно-територіальний поділ УСРР

Українська СРР була другою за чисельністю населення і територією республікою Радянського Союзу. У 1925 р. тут налічувалось 28 млн осіб, з них 22 млн – українців, 6 млн – росіян, євреїв, поляків, греків, молдаван, представників інших національностей. У цей час у республіці впроваджувалась триступенева система управління: центр–округ–район. Було утворено 41 округ, 706 районів. У 1924 р. з частини території Одеської і Подільської губерній у складі УСРР утворено Молдавську автономну соціалістичну радянську республіку (МАСРР). Це було політичне рішення, яке мало нагадувати про невизнання окупації в 1918 р. Бессарабії Румунією. Майже половина жителів цієї республіки була українцями, молдавани становили лише 30 %. Тепер територія МАСРР входить частково до складу України, частково – до складу Молдавії.

Щодо Криму, то після розгрому Врангеля він за рішенням Москви був включений на правах автономії до складу Російської Федерації.

Входження Української СРР до складу Радянського Союзу – унітарної багатонаціональної держави імперського типу з орієнтацією на інтереси Росії – на багато десятиліть поставило долю українського народу в залежність від політики більшовицької партії, союзного уряду, союзних відомств.

Підсумки та узагальнення

Утворення Радянського Союзу російські більшовики сприймали як вимушений відступ у своїй національно-державній політиці. Погодившись після деяких вагань і внутріпартійної боротьби на створення СРСР і відкинувши сталінський план «автономізації», вони так і не переглянули фундаментальне положення своєї партійної програми 1919 р., згідно з яким радянська федерація є лише кроком «до повної єдності», а не кінцевою метою більшовиків. Унітарна держава («повна єдність») як була, так і залишилася ідеалом більшовиків. Вони навіть відкинули цілком слушну пропозицію М. Скрипника перейменувати Російську КП(б) на Комуністичну партію СРСР. Найбільше, на що вони тоді погодились, – це перейменування в 1926 р. Російської комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б) на Всеросійську комуністичну партію (більшовиків) – ВКП(б).

Лише в 1952 р., незадовго до смерті Сталіна, ВКП(б) була перейменована в Комуністичну партію Радянського Союзу – КПРС.

Не випадково Українська СРР у складі СРСР мала не більший, а навіть менший обсяг повноважень, ніж у 1919 р., у складі так званого «воєнно-політичного союзу» радянської Росії з іншими радянськими республіками. Ця обставина дає підставу характеризувати СРСР як псевдофедеративну державу.

Що необхідно знати

1. У чому полягала суть тоталітарного комуністичного режиму в СРСР?
2. Що таке «договірна федерація» і яке місце займала УСРР в ній?
3. У чому полягала суть дискусії щодо майбутньої радянської держави, яка розгорнулася в більшовицькому керівництві на початку 1920-х рр.? Яку позицію в цій дискусії займало керівництво УСРР?
4. Коли і як відбулося юридичне оформлення СРСР? Наскільки демократичним був цей процес?
5. Які повноваження після утворення СРСР залишилися в руках керівництва України? Чи дають вони підстави вважати СРСР федеративною державою?
6. Чому Сталін усунув Х. Раковського від керівництва УСРР? Чи є підстави називати Х. Раковського українським «націонал-комуністом»?

Приєднуємося до дискусії істориків про значення утворення СРСР

1. Німецький історик Андреас Каппелер називає Радянський Союз «поліетнічною імперією». Ваша точка зору на цю оцінку?

2. Український історик Я. Грицак про значення утворення СРСР для України пише:

...Збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало великий позитивний вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгий час позбавляла Російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамостійнення України. Утворення СРСР найкраще можна зрозуміти як досягнення компромісу між російським більшовизмом і українським національним рухом. Без існування в період революції Української Народної Республіки більшовики напевно би згодні були на утворення УСРР. Ясна річ, цей компроміс мав тактичний характер. З обох сторін були сили, які противилися йому. Або сприймали його як тимчасове явище і при першій же нагоді відмовилися б від нього.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації: XIX–XX століття. Київ, 2000. С. 168–169.

Чи справді перебування України у складі СРСР було кроком вперед порівняно з її становищем у складі Російської імперії? Якщо так, то у якому розумінні? Відповідь обґрунтуйте.

3. Порівняйте точки зору Андреаса Каппелера і Ярослава Грицака. Чи не суперечать вони одна одній?

Робота з картою:

На карті покажіть кордони Радянської України у складі СРСР станом на середину 1920-х рр. і схарактеризуйте її адміністративно-територіальний поділ. Порівняйте їх з картою «Етнічні території України». Зробіть висновки.

§ 25. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр.

Згадайте:

1. Що таке «воєнний комунізм» і коли він став впроваджуватися в Україні?
2. Коли в Україні була введена продовольча диктатура і в чому полягала її суть?

1. Продовження «комуністичного штурму»

Деякий час після закінчення громадянської війни більшість членів РКП(б) продовжувала стояти на позиціях «комуністичного штурму», тобто продовження «воєнного комунізму». Серед більшовиків панувало переконання, що «держава-комуна» – справа недалекого майбутнього. Вони все ще сподівалися на світову революцію і щедру допомогу розвинених країн Заходу. У жовтні 1920 р. В. Ленін, виступаючи перед делегатами III з'їзду Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ), пообіцяв тим, «кому тепер 15 років», що вони «через 10–20 років будуть жити в комуністичному суспільстві». Шляхи досягнення комунізму його прихильникам здавалися цілком зрозумілими: максимальне обмеження приватного підприємництва, ліквідація товарно-грошових відносин, зрівняльний розподіл, продовольча розкладка в сільському господарстві, мілітаризація праці, терор проти всіх противників нового ладу. Саме 1920 р. більшовицький теоретик Микола Бухарін, якого називали «улюбленцем партії», писав, що розстріли і репресії мають стати одним із головних засобів творення комуністичної «нової людини».

Ці панівні в більшовицькій партії ілюзії позначилися на планах щодо найближчого майбутнього. Наприкінці 1920 р. VII Всеросійський з'їзд Рад прийняв план державної електрифікації Росії (російська аббревіатура – ГОЭЛРО).

Протягом 10–15 років передбачалося збудувати 30 великих електростанцій. Найпотужніші станції планувалося створити в Україні, серед них – Запорізька (Дніпровська) ГЕС. План ГОЕЛРО мав забезпечити створення економічного фундаменту комунізму. «Комунізм, – всерйоз говорив В. Ленін, – це є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни...».

2. Антибільшовицький повстанський рух

Проте життєві реалії були далекими від цих утопій. Наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території УСРР у складі антибільшовицьких повстанських формувань діяло близько 40 тис. осіб. Вони спиралися на підтримку практично всіх верств сільського населення. Антибільшовицькі повстання спалахували в усіх радянських республіках, зокрема й у центрі Росії, де вони були особливо небезпечними для влади. Наприкінці лютого 1921 р. почалося кронштадтське повстання моряків Балтійського флоту, внаслідок якого місто-фортеця, що знаходилось біля Петрограда, опинилося в руках антибільшовицьких сил. Радіостанція махновців з далекого українського Півдня вітала Кронштадт словами: «Наближається час з'єднання вільних козаків з кронштадтськими героями у боротьбі проти ненависного уряду тиранів».

Проти повстанців радянський уряд кинув великі з'єднання під командуванням відомих радянських воєначальників В. Примакова, П. Дибенка, В. Блюхера, Г. Котовського. Були мобілізовані підрозділи міліції, частини особливого призначення (ЧОП), чекісти та ін. Загальне керівництво цією боротьбою здійснював М. Фрунзе – командувач збройних сил України і Криму. Вище партійно-державне керівництво на чолі з Леніним координувало й спрямовувало воєнні операції в Україні.

*Делегати X з'їзду РКП(б) від Харківської губернії.
У центрі – М.В. Фрунзе. Москва, 1921.*

*Прапорищик
Василь Чучупак,
в 1919-1920 рр. – отаман
Холодноярської республіки*

Уникаючи боїв з ними, селянські отамани діяли традиційними партизанськими методами, руйнуючи комунікації, знищуючи представників радянського апарату, дрібні червоноармійські загони. У березні 1921 р. Н. Махно, під командуванням якого було до 15 тис. бійців, переважно кіннотників і кулеметників на тачанках, поділив свою армію на три групи й один загін, ускладнивши тим самим завдання радянських військ, котрі мусили розпошувати свої сили, діючи у ворожому оточенні.

Боротьба з повстанством була надзвичайно жорстокою. У Холодному Яру на Черкащині – одному з найбільших в Україні центрів самостійницького опору, де боротьба з 1919 р. велася під блакитно-жовтими українськими національними прапорами – було страчено тисячі повстанців, членів їхніх сімей, односельців. Однак, незважаючи на перевагу, радянським силам їх довго не вдалося розгромити.

3. Масовий голод 1921–1923 рр.

У 1921 р. засуха і неврожай охопили найголовніші зернові регіони Росії – Поволжя і Північний Кавказ, а в Україні – її південні, степові райони. За рахунок північних і правобережних районів, які значно менше постраждали від неврожаю, в Україні 1921 р. було зібрано 30 % урожаю 1916 р. Дослідники називають різні цифри охоплених голодом в Україні – від 4 до 7 млн осіб.

Одночасно з голодом улітку 1921 р. у Поволжі спалахнула холера. Взимку 1921–1922 рр. вона через Крим перекинулася в південні губернії України. Допікали й інші, особливо шлункові, захворювання.

Голоду в південних губерніях України можна було б уникнути, якби республіка мала право перерозподілити лишки продовольства з Лівобережжя і Правобережжя України на користь Півдня. Цього не сталося, бо підпорядковане Москві керівництво УСРР не піклувалося про населення Півдня, яке вважалося особливо контрреволюційним. Головним своїм завданням воно вважало постачання хлібом промислових центрів, особливо в Росії, а також голодуючого Поволжя.

Міліція і війська перекрили всі шляхи, що зв'язували північні губернії України з південними. Продовольство, яке будь-хто пробував перевезти на південь своїм родичам чи на продаж, конфіскувалося. Незважаючи на неврожай, у південних губерніях тривали хлібозаготівлі. Жодна з голодуючих губерній України не була звільнена від податку.

А в цей час з Поволжя, Казахстану й Уралу в Україну, у тому числі й у південні її губернії, йшли ешелони з переселенцями. Загальна їх кількість у 1921–1922 рр. становила майже 440 тис. осіб. Частина розташовувалася в обезлюднених від голоду селах України.

Тривалий час, аж до 1922 р. про голод в Україні не дозволялося навіть згадувати. І це за умов, коли в республіці ще з липня 1921 р. діяла Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Помгол). Проте цей орган мав піклуватися про збір пожертвувань голодуючим Поволжя, розміщенням біженців з Росії, а не порятунком жителів України. Лише на початку 1922 р. Москва дозволила залишати в Україні зібрані тут пожертвування для Поволжя і залишки продовольчих запасів. Допомогу Україні (в обмежених розмірах, бо лівова частина її йшла в Росію) почали надавати міжнародні організації, зокрема Американська адміністрація допомоги (АРА). Ціною неймовірних зусиль селянство Півдня України напровесні 1922 р. засіяло поля. Однак голод не було подолано. На Півдні України все ще продовжували помирати. Голод тут закінчився лише в 1923 р. Наслідки були трагічні: в Україні померло, за різними підрахунками, від 220 тис. до 1 млн осіб.

Голод початку 1920-х рр. більшовики використали як привід для посилення репресій проти духовенства. Розгорнули широку кампанію з вилучення коштовностей у храмах і культових спорудах. Віряни та духовенство здебільшого погоджувалися жертвувати частину коштовностей у фонд голодуючих, але відмовлялися передавати державі предмети культу, твори мистецтва, які використовувалися для богослужіння. Державні органи ігнорували настрої служителів культів і вірян. Навіть більше, саме держава спровокувала конфлікти між духовенством і радянськими чиновниками, які здійснювали конфіскації. Ці конфлікти супроводжувалися арештами і навіть розстрілами багатьох священників і вірян. До нещадного придушення опору духовенства закликав більшовиків їх вождь Ленін. У листі до членів політбюро ЦК РКП(б) 19 березня 1922 року писав: *«Чим більше число представників реакційного духівництва і реакційної буржуазії вдасться нам розстріляти, тим краще»*.

Природні катаклізми, що призвели до голоду, були використані владою і для боротьби з антирадянським повстанством. У другій половині 1921 р. повстанський рух пішов на спад. Радянські історики вбачали причину цього у зміні настроїв селянства, викликаних зміною ставлення селян до влади. Насправді, ніяких змін у цьому відношенні в 1921 р. не відбулося. Сучасні дослідники довели, що ослаблення повстанського руху викликане іншими причинами. На боці влади була величезна перевага. Крім того, активність повстанців стримувалася природним чинником – голодом, що насувався на Україну в 1921 р. Влада використала голод для боротьби зі своїми громадянами. Уперше в радянській історії державна влада застосувала терор голодом, який у боротьбі

з селянством виявився ефективнішим, ніж військовий терор. У другій половині 1921 р. більшість повстанських загонів зазнала поразки, так само, як і махновці. Сам Н. Махно разом з невеликою групою прибічників перейшов у вересні 1921 р. радянсько-румунський кордон.

4. Впровадження нової економічної політики

Економіка країни на початку 1920-х років перебувала в стані повної розрухи. Провідні галузі промисловості України – вугільна, металургійна і цукрова – дали в 1920 р. лише 2-4 % продукції порівняно з 1913 р. Якщо ж врахувати всі галузі промисловості, то цей відсоток становитиме 10.

Життя вимагало відмови від комуністичної утопії, прагнення реалізувати її нашттовхувалося на опір більшості населення, особливо селянства, і загрожувало існуванню більшовицького режиму.

На початку 1921 р. на своєму X з'їзді РКП (б) більшовики відмовилися від «воєнного комунізму» і пішли на впровадження *нової економічної політики (непу)*.

Першим кроком до впровадження непу був перехід від продовольчої розкладки (коли у селян забирали все, за винятком необхідного для виживання мінімуму) до *продовольчого податку*. Розмір продподатку був меншим від продрозкладки і визначався ще до врожаю. У селянина з'являвся матеріальний стимул вирощувати більше, адже залишками він міг розпоряджатися на свій розсуд, залишати їх «про запас», продавати, дарувати. Дозволялася приватна торгівля та приватне підприємництво, частина націоналізованих закладів здавалася в оренду приватнику. Тим самим створювалися умови для функціонування ринкового господарства. При цьому банки, залізниці, великі підприємства, зовнішня торгівля та інші сфери господарства, які називали «висотами економіки», залишалися в руках держави. Націоналізованим підприємствам також довелося працювати в умовах ринку. Споріднені заводи і фабрики об'єднувалися в трести, переходили на госпрозрахунок і діяли економічно самостійно. Найбільшими трестами станом на 1923 р. були: «Донвугілля», «Південсталь», Південнорудний трест; «Склосода», «Цукротрест», «Олійтрест» та ін. Загалом на підприємствах, охоплених трестами, працювало 220 тис. робітників.

Властиві «воєнному комунізму» трудові мобілізації, зрівнялівка в оплаті праці робітників і службовців відходила у минуле: замість неї впроваджувалася система відрядної оплати, що враховувала кількість та якість праці.

Неп більшовики вважали тимчасовим відступом від комуністичного курсу. Ленін говорив, що нова економічна політика вводилася «*всерйоз і надовго*», але «*не назавжди*».

Однак в українське село неп у 1921 р. так і не прийшов. Обсяги податків залишалися надзвичайно високими. Це була та сама розкладка, що вилучалася примусово, хоча й проводилася під виглядом збору продовольчого податку.

Радянський плакат. 1920-ті рр.

Як і раніше, для вилучення «продовольчого податку» застосовувалася збройна сила. Нормалізація почалася лише після закінчення голоду.

5. Відбудова народного господарства і початок індустріалізації

Важливою передумовою успішного впровадження непу і відбудови народного господарства була фінансова стабільність.

«Воєнний комунізм» довів фінансову систему до повної катастрофи. Радянські гроші – «радзнаки» – знецінилися і їх заміняв прямий товарообмін. Для нормалізації економічного життя вкрай необхідно було провести грошову реформу, що й зробили у 1922–1924 рр. «Радзнаки» у певній пропорції обмінювалися на нові, забезпечені золотом держави – червінці. У зв'язку з цим у 1923–1924 рр. дозволили вносити податок, який на початку непу мав суто натуральний характер (зерном, м'ясом, яйцями та ін.), продуктами і новими грошима, а в 1924–1925 рр. взагалі здійснили перехід до грошового податку, найбільш зручного для селян.

Неп сприяв нормалізації економічних відносин і створив умови для швидкої відбудови народного господарства.

Найважливішим показником успішного відновлення сільського господарства стало збільшення виробництва зернових. У 1926 р. в Україні зібрали 1057 млн пудів зерна. Це майже дорівнювало щорічним зборам зернових у 1911–1915 рр. Розширювалися посіви й зростали валові збори технічних культур, збільшувалося поголів'я худоби. У цілому в 1927 р. обсяг валової продукції сільського господарства УРСР перевищив рівень 1913 р. На внутрішньому

ринку стало вистачати дешевого зерна. Україна отримала можливість без шкоди для населення продавати його на зовнішньому ринку.

Успішно відбудовувалася і промисловість України. У середині 1920-х рр. вона вийшла на рівень 1913 р. Особливо швидко відроджувалася легка і харчова промисловість. Однак окремі галузі важкої промисловості – металургія і вугледобування – вийшли на довоєнний рівень лише наприкінці 1920-х рр.

У Європі й США 1920-ті рр. були періодом «процвітання». В Україні частина цього десятиліття – 1923–1928 рр. – також стала періодом відносного добробуту. Серед іншого, люди запам'ятали ці роки тим, що не було черг за товарами повсякденного попиту. Це було унікальне явище в умовах комуністичного правління. Суспільство завдячувало цьому досягненню головним чином приватним виробникам, які посідали міцні позиції в легкій і харчовій промисловості.

6. Суспільно-політичне життя. Ліквідація політичної опозиції

Відмова від «воєнно-комуністичної» політики обмежувалася сферою економічного життя. Відповідних політичних змін у суспільстві не відбувалося. Українська СРР залишалася цілком залежною від московського центру, її суверенітет був фіктивний. Політичні порядки в республіці змінилися мало. Тому авторитет рад, які за своєю суттю залишалися *советами, прикриттям комуністичної диктатури*, був незначним, участь населення у виборчих кампаніях – низькою. Підприємці, торговці, інші представники буржуазії, отримавши право легальної економічної діяльності, водночас позбавлялися політичних прав, їх суспільно-політична діяльність заганялася в підпілля.

В Україні фактично діяла одна політична партія – КП(б)У – обласна філія Російської комуністичної партії більшовиків. Представники інших партій перебували в підпіллі й жорстоко переслідувались. У травні 1921 р. відбувся гучний процес над керівниками партії українських есерів, котрі ще залишилися в Україні. Подібний процес над меншовицьким «Південним центром» відбувся у 1922 р. Вплив єдиної легальної опозиційної партії – Української комуністичної партії (УКП) – всіяко обмежувався. Укапісти відкрито говорили, що радянську владу в Україні установили *«червоні війська, прислані з Москви»*, внаслідок чого тут склався *окупаційний режим*, політика якого суперечить корінним інтересам українського народу. УКП пропонувала об'єднатися з КП(б)У і створити цілком самостійну партію, яка була б зв'язана з РКП(б) не безпосередньо, а через Комінтерн, як і компартії зарубіжних країн. Така партія, на їхню думку, була б здатною протистояти русифікаторському курсу, здійснюваному в Україні через КП(б)У, жорстоко підпорядковану ВКП(б). Ця ідея – перетворити КП(б)У на національно-комуністичну організацію – не зустріла підтримки серед більшовиків в Україні. Тиск на укапістів наростав, і в березні 1925 р. на своєму останньому з'їзді ця остання легальна опозиційна партія в УСРР оголосила про саморозпуск.

Що ж до правлячої більшовицької партії – РКП(б), то в ній посилювались централізаторські тенденції, нетерпимість до інакомислення. X з'їзд в 1921 р., схваливши рішення про неп, у той же час постановив розпустити всі фракції в партії й заборонив фракційну діяльність. Доля країни залежала від того, яке рішення прийме вузьке коло вищих керівників РКП(б).

Підсумки та узагальнення

У березні 1921 р. російські більшовики з ініціативи Леніна прийняли рішення про відмову від «воєнного комунізму» і про перехід до нової економічної політики. Це було вимушене рішення. Спроби продовжити «комуністичний штурм» у мирних умовах зустріли всенародний опір у всіх радянських республіках. Він вилився в масові антибільшовицькі повстання, заворушення серед робітників і Кронштадтське повстання на флоті. Відхід від «воєнного комунізму» став питанням життя й смерті більшовицької партії і створеної ними радянської держави. Першим і найважливішим кроком непу була заміна продрозкладки продподатком. Була легалізована приватна торгівля, підприємницька діяльність. Однак у 1921 р. неп так і не прийшов в українське село. Під виглядом продподатку влада продовжувала забирати останнє, не зупиняючись перед кривавими розправами з селянством. Становище ускладнювалося посухою, яка викликала голод і масову смертність на Півдні України. Лише після подолання його наслідків Україна почала швидко виходити з розрухи. У 1925/1926 господарському році Україна досягла довоєнного рівня 1913 р. Неп демонстрував свою життєздатність і економічну ефективність. Але для більшовиків неп був лише *тимчасовим «відступом», причому лише на «економічному фронті»*. І справді, економічна лібералізація супроводжувалася продовженням репресивного політичного курсу, арештами противників радянської влади, політичними судовими процесами над ними, розпуском останньої легальної опозиційної партії – Української комуністичної партії.

Що необхідно знати

1. Які реальні причини відмови більшовиків від «комуністичного штурму» і якою була офіційна версія переходу до непу?
2. Чим відрізнялося впровадження непу в Україні та Росії?
3. Що призвело до голоду 1921–1923 рр. на Півдні України? Як влада використовувала голод для боротьби зі своїми противниками?
4. Схарактеризуйте особливості відбудови сільського господарства і промисловості в Україні.
5. Чому в роки непу більшовики продовжували репресивний курс в Україні? Коли і чому було заборонено діяльність УКП?

Обговорюємо продовольчу політику більшовиків в Україні в умовах голоду початку 1920-х рр.

З наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету від 15 листопада 1921 р.

...Взять в каждой волости от 15 до 25 человек заложников из кулацкого и середняцкого населения. В случае если какое-либо село отказывается дать расписку о круговой ответственности или же, дав подписку о выполнении продналога в 48-часовой срок, и по истечении времени продналог не выполнен, такие села будут объявлены врагами советской власти. Половина заложников будет судима до применения высшей меры наказания – расстрела, после чего будет взята новая группа. Все наличие зерно-хлеба и зерно-фуража, не придерживаясь цифр причитающегося продналога, в хозяйствах, на коих будет распространена коллективная ответственность, будет конфисковано.

Голод 1921–1923 років в Україні.

Збірник документів і матеріалів. Київ, 1993. С. 51.

Запитання та завдання

1. Де географічно був розташований Вознесенський повіт? У якому стані перебував у листопаді 1921 р. Південь України?
2. Враховуючи, що наказ видано через вісім місяців після оголошення більшовиками непу, чи можна вважати, що з «воєнним комунізмом» в Україні було покінчено?
3. Напишіть есе на тему: «Як впроваджувався неп в Україні».

§ 26. «УКРАЇНІЗАЦІЯ» – «КОРЕНІЗАЦІЯ» В УСРР

Згадайте:

1. Як більшовицька партія ставилася до немарксистських ідеологічних течій і до їх прихильників-інтелігентів?
2. Як і чому в 1920 р. було оголошено про зміну ставлення більшовиків до української мови і української культури?

1. Політика більшовиків у галузі культури

Перевага більшовиків у боротьбі зі своїми противниками і перехід до нової економічної політики позначилися на змісті та напрямі розвитку культури в Україні в 1920-ті роки.

Поступившись рядом позицій в економічному житті, дозволивши приватну торгівлю і приватне підприємництво, більшовицька держава прагнула за всяку

ціну зберегти контроль над культурою, над усіма проявами духовного життя людей. Не гребуючи будь-якими методами, у тому числі й за допомогою каральних органів, вона обмежувала вплив на культуру тих верств інтелігенції, котрі не поділяли її позицій. У 1922 р. керівництво КП(б)У ухвалило директиви з національного питання, де в черговий раз висловлювалося безкомпромісне прагнення здійснювати всеосяжний контроль за розвитком культури в Україні.

Рішення керівництва КП(б)У були конкретизацією відповідних розпоряджень московського керівництва. Ленін став ініціатором нової кампанії репресій проти інтелігенції. За його розпорядженням за кордон вислали кілька сотень представників інтелектуальної еліти Росії. Відгомонам цієї кампанії стала висилка в жовтні 1922 р. з Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова в північні райони Росії та за кордон 70 учених, погляди яких розходилися з офіційною лінією влади. Репресії проти інтелігенції тривали в Україні й у наступні роки непу. Таким чином, більшовики України, не допускаючи інакомислення, фактично залишалися на позиціях громадянської війни в культурно-ідеологічній сфері.

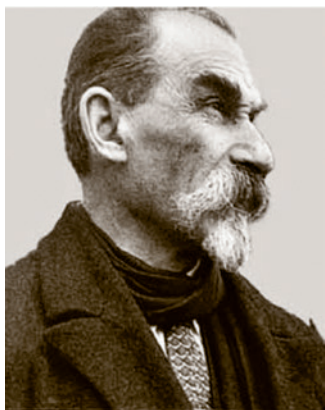
За таких умов держава надавала підтримку наскрізь політизованим, підпорядкованій ідеологічним установкам більшовицької партії культурі. Саме така «культура» в спотвореному світосприйманні вищого партійного керівництва оцінювалась як культура вищого рівня – соціалістична.

2. Курс на «українізацію»

Досвід Української революції свідчив, що без задоволення національних вимог українського народу доля більшовизму в республіці завжди буде під загрозою. Саме ця обставина лежала в основі політики «коренізації», яка після XII з'їзду РКП(б) (1923) впроваджувалася в усіх радянських республіках, а в Україні набула форми українізації. Українізація стала офіційною лінією більшовицької партії. Вона передбачала виховання кадрів із представників корінної

національності, впровадження в роботу партійного, радянського і господарського апаратів рідної для населення мови, розширення мережі шкіл та інших навчальних закладів із навчанням рідною мовою, розвиток національної культури.

Частина більшовиків України сприйняла курс на «українізацію» з величезним ентузіазмом. Важливе значення мала та обставина, що керували ключовим у справі українізації наркоматом освіти в 1920-ті рр. переконані прихильники національного відродження – М. Скрипник, Г. Гринько, О. Шумський. Найвпливовішим з них був Микола Скрипник – більшовик з дореволюційним стажем і високим рівнем

Микола Скрипник

Олександр Шумський

довіри в Кремлі. Ідеологічно усі вони стояли на засадах українського націонал-комунізму і виходили з того, що українізація в умовах збереження радянської влади має ліквідувати наслідки пригнобленого становища, в якому український народ перебував до революції.

Українізація з її лозунгами національного відродження сприяла залученню до культурного будівництва багатьох представників національної інтелігенції, які щиро прагнули служити народові, сприяти його соціально-економічному та духовному піднесенню. Не випадково перша половина 1920-х рр. відзначена поверненням в Україну ряду відомих діячів національної культури, котрі залишили батьківщину в роки громадянської

війни. Зокрема, для наукової роботи в республіці повернувся видатний український історик М. Грушевський. Частина представників західноукраїнської інтелігенції переїхала на Наддніпрянщину, щоб своєю працею сприяти національному відродженню.

«Українізація» супроводжувалася «коренізацією» національних груп неукраїнського населення. У місцях їх компактного проживання було утворено 12 національних районів і 538 сільських рад – болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських, чеських тощо. Працювали національні школи, видавалися газети і велося діловодство з використанням мов цих національних груп.

Чому ж все-таки більшовики ввели «українізацію»? Єдиної точки зору немає. Частина істориків вважає, що це було зроблено для того, щоб завоювати симпатії українців, багато яких вважало більшовицьку владу окупаційною. Інша частина розглядає «українізацію» в контексті стратегічної лінії більшовиків – формування з безлічі етносів країни «комуністичної» людини. Для цього всі національні культури необхідно було уніфікувати – перебудувати на ідеологічних принципах марксизму, зробити їх, використовуючи формулу більшовиків, «національними за формою, комуністичними за змістом».

3. Опір «українізації»

З перших же кроків «українізація» зіткнулася з опором партійного і державного апарату. Згідно з офіційними даними уряду УСРР на початку 1920-х рр. органи радянської влади в Україні в абсолютній більшості обслуговувалися російськими або російськомовними чиновниками. Багато з них не сприймали українізацію, вважаючи її політичним маневром, тимчасовою поступкою «петлюрівщині», і всіляко саботували.

У 1923 р. керівник ЦК КП(б)У Дмитро Лебідь виступив з «теорією боротьби двох культур», у якій доводив, що в Україні точиться боротьба російської – «пролетарської, передової», і української – селянської, «дрібнобуржуазної, відсталогої» культури. Більшовики в цій боротьбі, природно, повинні бути на боці російської культури. Хоча цю відверто шовіністичну лжетеорію засудили, великодержавницькі настрої серед більшовиків залишилися.

З великими труднощами в другій половині 1920-х рр. удалося перевести на діловодство українською мовою 75 % місцевих державних установ і організацій. Повільно піддавався українізації партійний апарат. Уся організаційно-партійна та масово-політична робота компартії України в першій половині 1920-х рр. проводилася російською мовою. Викладання в партшколах, видання партійних газет і журналів також здійснювалися переважно російською мовою. У другій половині 1920-х рр. ситуація дещо змінилась. Українізація почала поступово охоплювати найважливіші ланки партапарату. У 1927 р. в керівництві КП(б)У 42 % працівників володіли українською мовою. Повільний хід українізації керівних комуністичних структур визначив характер і темпи українізації в цілому.

4. Релігійне життя. Василь Липківський

Переважна більшість жителів України в 1920-ті рр. – віряни. Однак умови були несприятливими для задоволення їхніх релігійних потреб. Атеїстичне керівництво більшовицької партії оголосило релігію «пережитком» буржуазного суспільства, з яким слід боротися і який слід обов'язково «подолати». На

Митрополит Василь Липківський серед духовенства та вірян біля Софійського собору. 1923 р.

боротьбу з релігією і церквою мобілізували більшовицьку партію та підконтрольні їй структури, пресу й навіть репресивні органи.

У цих умовах серед православних священників і вірян України продовжувало наростати прагнення до створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) незалежної від Російської православної церкви (РПЦ). 14–30 жовтня 1921 р. з дозволу влади відбувся *Всеукраїнський православний собор* у Києві, який затвердив автокефалію та обрав *Василя Липківського* митрополитом УАПЦ. Собор визнав примусовий перехід Київської церкви під зверхність Московського патріархату 1686 р. аморальним та антиканонічним актом.

Служба в автокефальних храмах велася українською мовою замість малозрозумілої церковнослов'янської, якою користувалися священники РПЦ. Управління автокефальною церквою здійснювалося на демократичних принципах за активної участі вірян. Між РПЦ і УАПЦ точилася гостра боротьба за вплив на вірян. За автокефалістами пішло близько 7 мільйонів вірян. Це – 2800 парафій. Та більшість вірян у 1920-ті роки все ж залишилися в лоні РПЦ.

Дозвіл на існування УАПЦ був тимчасовою поступкою більшовицької влади національно-релігійним почуттям українського народу. Існування української автокефалії влада дозволяла доти, доки діяв курс на українізацію.

Підсумки й узагальнення

Зважившись на тимчасовий «відступ» в економічній галузі і дозволивши неп, більшовики відмовлялися поступатися в політико-ідеологічній сфері суспільного життя. Ідеологічні й політичні противники більшовизму залишалися об'єктом переслідувань. Їх заарештовували, судили та ізолювали в концтаборах. Однак була одна сфера, де влада змушена була йти на серйозні поступки. Мова йде про політику «коренізації», яка в Україні одержала форму «українізації». Вище державно-партійне керівництво дійшло висновку, що до місцевого населення слід звертатися рідною йому мовою. Сподівалися, що це посилить вплив більшовиків серед українців. Водночас державний апарат, шовіністичні кола в КП(б)У, частина русифікованого міського населення саботували політику «українізації». Однак, оскільки ця політика стала офіційним державним і партійним курсом, відкрито виступати проти неї вони не наважувалися. Національно-комуністичні елементи в КП(б)У стали активними провідниками українізації, сміливо викриваючи її відкритих і прихованих противників.

Результати «українізації» проявилися не лише в мовно-культурній сфері. «Українізація» створила своєрідну соціально-культурну атмосферу, яка стимулювала спалах національно-комуністичних настроїв в Україні. За сприятливих політичних умов вони могли втілитися в суверенну радянську державність в Україні. Але у першій половині 1930-х рр. українізацію було припинено.

Що необхідно знати

1. Чим були викликані репресії проти інтелігенції на початку 1920-х рр.?
2. Який зміст поняття «українізація»? Що мали на меті більшовики, оголошуючи курс на «українізацію»?
3. Хто з керівників УСРР зробив особливо великий внесок у розгортання «українізації»? Чи можна їх називати українськими «націонал-комуністами»?
4. Що викликало рееміграцію частини української інтелігенції в першій половині 1920-х рр. і яке її значення?
5. Які групи населення чинили опір «українізації»?
6. Як курс на «коренізацію» позначився на становищі національних меншин в Україні?
7. Як проявлявся курс на «українізацію» в релігійному житті України?

Приєднуємося до дискусії***З виступу Миколи Скрипника на XII з'їзді РКП(б) 1923 р.***

Великодержавные предрассудки, всосанные с молоком матери, стали инстинктом у многих товарищей. Припомните, какие недоуменные разговоры слышались среди товарищей о переименовании Российской Коммунистической партии в Коммунистическую партию СССР, как многие считали принципиально недопустимым само поднятие вопроса об том, чем-то оскорбительным..., как будто в том отстаивании названия партии не по территории, а именно по русской национальности нет своеобразного великодержавия.

Так почему же мы практически в национальном вопросе топчемся на месте и при правильном принципиальном его разрешении остаемся на деле бессильными?

...На деле с великодержавным шовинизмом у нас никакой борьбы не велось.

Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет.

Москва, 1968. С. 571–573.

Запитання та завдання

1. Дайте оцінку виступу М. Скрипника. Зверніть увагу, коли і де він відбувся.
2. Яка причина поширення в більшовицькій партії антиукраїнських настроїв?
3. Чи справді з великодержавним шовінізмом у компартійному середовищі СРСР не велася ніякої боротьби?

§ 27. ФОРСОВАНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ В СРСР ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Згадайте:

1. На якому етапі формування індустріального суспільства перебувала Україна на початку ХХ ст.?
2. Що таке «наздоганяюча» модернізація, як вона реалізувалася в Росії та які її особливості в Україні?

1. Україна і перехід до форсованої індустріалізації СРСР

Успішна відбудова народного господарства поставила питання про подальший розвиток Радянського Союзу, а у його складі й УРСР. У грудні 1925 р. відбувся XIV з'їзд ВКП(б), який ухвалив рішення про початок індустріалізації СРСР. Проголошувалося, що в *історично мінімальний термін* Радянський Союз перетвориться з *переважно аграрної країни на індустріальну*. Перша Всеукраїнська партконференція КП(б)У у жовтні 1926 р. схвалила курс XIV з'їзду ВКП(б) на індустріалізацію.

Таким чином, мова йшла про намір здійснити прискорену, *форсовану* індустріалізацію, яка б забезпечила виконання стратегічного завдання – наздогнати в економіці індустріально розвинені країни Заходу. На виконання цього завдання *максимально мобілізувалися* всі наявні матеріальні й людські ресурси країни. Народне господарство переводилося на планові засади. Плани складалися на кожні 5 років. Наприкінці 1927 р. ухвалили перший п'ятирічний план, який був розрахований до 1933 р.

В умовах прискореної індустріалізації не з його багатоукладною економікою і елементами ринкових відносин став відходити у минуле. Дрібне кустарно-ремісничє виробництво і приватна торгівля або у примусовому порядку кооперувалися, або під податковим тиском збідніли, а ремісники і дрібні торговці йшли на роботу в державну промисловість чи державну торгівлю. Що ж до державної промис-

Хлібна картка робітника
Дніпропетровського заводу
імені Петровського
за жовтень 1933 р.

ловості, то з початком форсованої індустріалізації всі елементи ринку усувалися і вона повністю переводилася на ручне управління чиновників, які керувалися не економічними законами, а партійними директивами. Наступила ера «директивної» економіки, яка багато в чому була схожою з економікою періоду «воєнного комунізму». Зокрема, важкій промисловості і *новобудовам надавалися максимально сприятливі умови для забезпечення усім необхідним*. Це негайно відчуло населення. Почалися дефіцити та з'явилися черги за товарами повсякденного попиту. 1928 р. введено карткову систему постачання робітників і службовців.

Індустріалізацію запроваджували в багатонаціональній країні, де до революції економічна політика спрямовувалася на задоволення потреб російського центру. Тож необхідно було визначитися ще з одним ключовим питанням: *чи залишиться старий, імперський розподіл праці між окремими територіями, чи ж більшовики сприятимуть становленню в союзних республіках цілісних національних економік, зорієнтованих на потреби місцевого населення?* У Москві була чітка відповідь на це питання: відбудова й індустріалізація здійснюватиметься на *«традиційному»* розподілі праці, який склався у попередні десятиліття. Для України це означало, що Росія постачатиме мануфактуру, взуття, складні машини і механізми, а Україна до Росії – метали, вугілля, хліб та іншу сировину і продовольство. Так, до речі, залишалося і в роки непу, коли три чверті промисловості Росії жилилися за рахунок українського вугілля, металів і напівфабрикатів. Таким чином, традиційна схема, коли *російська економіка розбудовувалася значною мірою завдяки сировині і визиску «країн»*, мала зберегтися і при більшовицькому режимі.

Про це яскраво свідчили показники першого п'ятирічного плану для України. Наголос робився на розвиток важкої промисловості, видобування вугілля і залізної руди, виробництво електроенергії, на хімічну промисловість, важке машинобудування, електроенергетику. Передбачалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, ряду інших електростанцій, спорудження багатьох шахт, заводів, фабрик. Легка промисловість і повсякденні потреби людей залишилися неперіоритетними.

У 1920-х рр. представники компартії України інколи протестували проти таких підходів центру. Зокрема, керівництво УСРР обережно виступило проти намірів Москви, згідно з якими з *кількох десятків великих заводів*, які мали спорудити в СРСР у роки першої п'ятирічки, *лише три* планувалося розмістити в Україні. До їх аргументів тоді змушені були прислухатися. Та після початку форсованої індустріалізації подібні кроки керівників з української столиці Харкова були неможливі. Протягом першої п'ятирічки важка промисловість повністю виводилася з-під контролю уряду України і переводилась під повне підпорядкування Москви. Як наслідок, у 1932 р. ліквідовано Вищу раду народного господарства УСРР, яка була у свій час центром економічного життя республіки,

і перетворено її на наркомат легкої промисловості УСРР. Центр сам визначав, де й що будувати в Україні, які ресурси вкладати в новобудови. При цьому капіталовкладення в українську промисловість поступово зменшувалися. У роки першої п'ятирічки обсяг від загальносоюзних капіталовкладень становив 20,6 %, у роки другої п'ятирічки (1933–1937) – знизився до 18,5 %, за три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938–1941) – 14,5 %.

2. Сталінський «стрибок» в індустріаліальне суспільство

**ВИКОНАЙМО
ВУГІЛЬНУ П'ЯТИРІЧКУ
ЗА ТРИ РОКИ**

Радянський плакат. 1931 р.

У перший рік першої п'ятирічки промисловість, яка ще працювала на засадах непу і в той же час відчувала додаткові фінансові вкладення, розвивалася досить швидко.

Успіхи першого року п'ятирічки на тлі жорстокої економічної кризи («Великої депресії»), що в 1929 р. охопила капіталістичний світ, створили ілюзію можливості швидко, «одним стрибком» вирватися з економічної відсталості, перейти в розряд економічно розвинених, індустріальних держав. Багато більшовиків, особливо працівники партійного і державно-господарського апарату, підтримували курс на максимальне напруження сил, *форсоване здійснення індустріалізації*. При цьому люди з їх реальними щоденними потребами до уваги не бралися. Стверджувалося, що це «тимчасові труднощі». Вважалося, що під час соціалістичного будівництва постане ідеальне суспільство, будуть розв'язані всі економічні й політичні проблеми.

Проте для цього, говорили більшовики, потрібна напружена, самовіддана праця, тимчасові самообмеження в усьому. У 1929 р. міста переводилися на карткову систему постачання хлібопродуктами. Що ж до масла та цукру, то для більшості робітників і службовців (за винятком усім забезпеченої партійно-радянської і господарської верхівки) вони ставали недосяжні.

Саме в цей час на листопадовому пленумі ЦК ВКП (б) 1929 р. було вирішено за будь-яку ціну прискорити розвиток машинобудування та інші галузі важкої промисловості. Сталін у статті «Рік великого перелому», опублікованій напередодні 12-ї річниці жовтневого перевороту 1917 р., оприлюднив запланований темп приросту другого року п'ятирічки – 32 %. Це було абсолютно нереальне завдання, не підкріплене жодними розрахунками і матеріальними

ресурсами. У липні наступного року, коли до закінчення господарського року ще залишалося кілька місяців і його підсумки не були відомі, відбувся XVI з'їзд ВКП (б), на якому Сталін виступив з пропозицією декретувати на 1930/1931 р. 45 % приросту промислової продукції.

Багато людей в Україні розуміло повну абсурдність цих заяв, але мовчало, спиймаючи слова Сталіна, сказані в 1930 р., як пряму загрозу: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами класових ворогів».

Економічне безумство, яке охопило всі рівні керівництва СРСР, тривало й у наступні роки. Нарком важкої промисловості Г. Орджонікідзе на XVII конференції ВКП(б) доповів про запланований на 1932 р. приріст промислової продукції – 36 %.

Будівництво Запоріжсталі. 1933 р.

Радянський плакат. 1926 р.

Ніяких матеріально-технічних підстав для такого феноменального зростання не було. Ця цифра була абсолютно нереальною. Як наслідок, підприємства перебували в стані постійної лихоманки. Зокрема, на Дніпропетровському металургійному заводі імені Петровського план капітального будівництва протягом року змінювався 13 разів, а на заводі імені Дзержинського в Дніпродзержинську – 10 разів, і зрештою десятий варіант збігся з першим.

Ось чому, коли настав час підбивати підсумки п'ятирічки, керівництво ВКП(б) своїм рішенням від 1 лютого 1933 р. заборонило всім відомствам друкувати будь-які конкретні цифрові дані з цього приводу. Населенню запропонували узагальнювальну версію, сформульовану Сталіним: за випуском

Дніпрогес. 1934 р.

валової продукції, обчисленої в карбованцях, промисловість за 4 роки і 3 місяці виконала п'ятирічний план, причому важка промисловість – на 108 %. Натуральних показників (у кілограмах, тоннах, метрах, штуках), як правило, не наводилося. Для довоєнних п'ятирічок була характерною поява нових виробництв, яких раніше не було. Це давало змогу з допомогою цін нарощувати вал. Крім того, в умовах інфляції відбувалося стрімке зростання вартості на всі види промислової продукції. «Лукаві цифри», які партія озвучувала у своїх

Буріння скель на будівництві Дніпрогесу. Запоріжжя, 1927 р.

переможних реляціях, індекс інфляції не враховували. Насправді досягти намічених рубежів не вдалося ні в першій, ні в наступних п'ятирічках. Проте з допомогою такої нехитрої фальсифікації створювалася картина безперервних успіхів і приховувався реальний стан речей.

3. Наслідки індустріалізації України

Хоча результати перших п'ятирічок фальсифікувалися, все ж у 1930-ті рр. Україна вийшла на якісно новий рівень промислового розвитку. Досягнуто це було переважно за рахунок чорної металургії й вугільної промисловості. За обсягом виплавки чавуну Україна посідала друге місце в Європі (після Німеччини), а за видобутком вугілля – четверте місце в світі. Швидко нарощувалися також потужності підприємств важкого машинобудування. В Україні з'явилися десятки великих заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них сім промислових гігантів-новобудов: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпровський алюмінієвий у Запоріжжі, Краматорський машинобудівний і Харківський тракторний заводи. На величезні підприємства перетворилися п'ять реконструйованих об'єктів – Луганський паровозобудівний завод, Макіївський, Дніпродзержинський, Дніпропетровський і Комунарський металургійні заводи. Вартість кожного з цих дванадцяти заводів за тогочасним обчисленням перевищувала 100 млн крб. Таких промислових гігантів у СРСР було близько трьох з половиною десятків.

Україна залишалася найбільшим у СРСР виробником чавуну і сталі, хоча її питома вага зменшилася з 72 % наприкінці 1920-х рр. до 52 % в 1937 р. Водночас у найважливішій галузі промисловості того часу – машинобудівній, де

Внутрішній вид зразкового житлового бараку імені газети «Пролетар» для робітників Дніпробуду. Запоріжжя, 1932 р.

зосереджувалася кваліфікована робоча сила і була найвища зарплата, прогрес в Україні був малопомітний. Усе нове в цій сфері (автомобільні заводи, виробництво дизелів, компресорів, верстатів-автоматів, шарикопідшипників, електрообладнання та ін.) з'являлося в Ленінградському, Московському та інших промислових районах Росії. Виняток становило сільськогосподарське машинобудування, яке з дореволюційних часів було достатньо розвинутим у південному регіоні України.

Будинок Державної промисловості – перший радянський хмарочос. Харків. 1930 р.

Диспропорції в економіці України посилювалися проблемами легкої і харчової промисловості. Ці галузі в умовах непу були значною мірою в руках приватника, який задовольняв попит населення. Після його усунення з економіки відповідної компенсації за рахунок державних підприємств в Україні не відбулося. Як наслідок, загальний обсяг продукції взуттєвої продукції, наприклад у 1930-ті рр., порівняно з непиським періодом навіть зменшився. Суцільні дефіцити і довгі черги стали невід'ємною рисою побуту радянських людей. Індустріальна потужність України, як і раніше, була зорієнтована на первинну переробку сировини і «виготовлення машин для виробництва машин», а не на задоволення повсякденних потреб українців.

Занедбаною залишалася соціально-культурна сфера. Домінував принцип: «Спочатку завод, потім – місто». Як наслідок, сотні тисяч людей змушені були жити в непристосованих приміщеннях чи в землянках.

Радянське керівництво постійно наголошувало на прагненні *ліквідувати фактичну економічну нерівність*, що склалась між центром і національними районами в імперські часи, сприяти гармонійному розвитку всіх радянських республік. Однак на практиці цього не відбувалося. Хронічна нестача всього

штовхала керівництво на пошук найменш затратних варіантів розміщення новобудов: споруджували там, де були кадри відповідного профілю і кваліфікації, де існували запаси сировини і корисних копалин. Як наслідок, у роки перших п'ятирічок мало що змінилось і в географії української промисловості. Нарощували потужності традиційні промислові центри – Донбас, Придніпров'я, а також Харків, Одеса, Київ і деякі інші великі міста. У результаті цього закріплювалася традиційна економічна структура, яка ще до революції прив'язувала народне господарство України до потреб імперії, а за нових умов продовжувала служити засобом підпорядкування республіки центру. Що ж до досягнень важкої промисловості України, про які тоді багато говорили, то в умовах, коли її продукцією розпоряджалися центральні відомства, народ республіки від них мало що одержав.

4. Створення військово-промислового комплексу

З 1917 р. більшовицьке керівництво Росії було переконане, що світ стоїть на порозі світової революції, у результаті якої у більшості індустріально розвинених країн світу встановиться радянська влада. Проте з часом ці ілюзії почали зникати. Радянський Союз змушений був існувати в капіталістичному оточенні. За цих умов одним з головних завдань індустріалізації ставилося створення сучасного озброєння для Червоної армії, щоб вести не лише оборонну війну, але за сприятливої міжнародної ситуації здійснити *експорт революції* в країни капіталістичної Європи.

Значна частина промислових підприємств України виробляла зброю та інші засоби ведення війни. Особливо швидко нарощувалося виробництво зброї в другій половині 1930-х рр. У цій сфері працювали кваліфіковані робітники й

Житло робітників Дніпрогесу

інженерно-технічні працівники, вони одержували кращу сировину і комплектувальні. Над посиленням воєнного потенціалу країни постійно працювали державні та наукові структури. Сукупність усіх цих структур пізніше стала називатися *військово-промисловим комплексом (ВПК)*.

ВПК у СРСР сформувався наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. Його вплив охоплював усю країну. Підготовка населення до війни була однією з важливих тем засобів масової інформації. Професія військового була в особливій пошані. Про необхідність готуватися до війни постійно говорили в школах, вищих навчальних закладах, на партійних, комсомольських і профспілкових зборах. Діяли добровільні самодіяльні організації сприяння армії, авіації і флоту. Десятки тисяч юнаків і дівчат вчилися стрибати з парашутами, влучно стріляти. Суспільство цілеспрямовано готувало до війни *«за визволення трудящих капіталістичних країн з-під ярма капіталу»*. З огляду на вигідне географічне положення України вона вважалася одним з важливих плацдармів для розгортання наступальних операцій в Центральну і Західну Європу.

Підсумки та узагальнення

Якщо роки нової економічної політики характеризувалися певним компромісом між потребами економічного і національного розвитку України, з одного боку, і прагненнями більшовицького керівництва СРСР – з іншого, то з кінця 1920-х рр. цьому компромісу було покладено край. У 1927–1929 рр. Сталін і його прибічники, у тому числі в Україні, взяли гору в боротьбі зі своїми противниками в партійно-державному керівництві. З непом і елементами ринкового господарства, які йому були властиві, було покинчено. Сталін повернувся до «воєнно-комуністичних» методів управління економікою і суспільно-політичним життям, до форсованої індустріалізації із застосуванням суто директивного управління господарством. Ціною величезних жертв і надзвичайних зусиль народу режим домігся кардинальних економічних змін. В Україні вони стосувалися традиційних промислових центрів – головним чином Донбасу і Придніпров'я, а також ще кількох великих міст республіки, де були побудовані потужні підприємства, шахти, електростанції. Географія української промисловості в роки перших п'ятирічок мало змінилася. Хоча радянське керівництво за інерцією продовжувало наголошувати на прагненні ліквідувати фактичну нерівність, що склалася між центром і національними регіонами дореволюційного періоду, однак на практиці цього не відбувалося. Продукція важкої промисловості, обсяги якої швидко нарощувалися в Україні, відправлялася здебільшого в Росію і на обслуговування військово-промислового комплексу.

Що необхідно знати

1. У чому полягав авантюризм сталінських директив щодо форсування індустріалізації?
2. Як радянське керівництво фабрикувало для суспільства «виконання і перевиконання» планів перших п'ятирічок? Чому воно це робило?
3. Як у роки першої п'ятирічки головні галузі промисловості України перейшли під управління Москви?
4. Чи ставилося в ході форсованої індустріалізації завдання ліквідації економічної нерівності союзних республік і як це позначилося на розвитку України?
5. Що таке військово-промисловий комплекс, для чого і як він формувався в довоєнні роки?

Працюємо з картою і робимо висновки:

Чи змінилася в роки перших п'ятирічок географія розташування промисловості в Україні порівняно з дореволюційним періодом? Зробіть висновок.

Умови життя робітників України

*Письменник Федір Гладков про харчування робітників,
що працювали на будівництві Дніпрогесу*

Я бывал на фабрике-кухне и меня тошило от одного вида того гнусного ядева. Я бывал на участках работ, куда пища привозилась в термосах. Это синяя болтушка смердит трупом и выгребной ямой. Рабочие предпочитают только хлеб с водой.

Цит. за: Платонов О. А. Русский труд. Москва, 1991. С. 241–242.

Журналіст про забезпеченість житловою площею металургів України порівняно з Уралом (на 1 душу, у % до підсумку, 1930 р.)

Регион	до 2 м кв.	2-3 м кв.	3-4 м кв.	4-6 м кв.	6-8 м кв.	8-12 м кв.	понад 12 м кв.	середній розмір на 1 робітн.
Україна	39,1	16,4	12,7	16,0	7,0	15,5	3,0	3,8
Урал	21,1	11,8	12,0	21,0	13,0	12,3	7,6	5,0

Гумилевский Н. Характеристика состава рабочей силы, занятой в металлургической промышленности. *Металлист*. 1930. № 2. С. 30.

Запитання

Як наведені вище факти характеризують матеріальне становище і добробут робітників України в роки довоєнних п'ятирічок?

§ 28. ЕКСПРОПРІАЦІЯ СЕЛЯНСТВА І ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ

Згадайте:

1. Коли в Україні виникли перші сільськогосподарські кооперативи і яку роль вони відігравали?
2. Як відбудовували сільське господарство України в роки непу?

1. Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. та її наслідки

У період непу селянство вело господарство в одноосібних господарствах. Цей час в Україні відзначений бурхливим розвитком кооперативного руху. Селяни охоче долучалися до молочних, буряківничих, насінницьких, машинно-тракторних та інших кооперативів. Однак на об'єднання своїх господарств у комуну й колгоспи з передачею туди землі, худоби і знарядь праці вони не йшли. До певного часу держава ставилася до цього нейтрально. Та відразу після завершення роботи XV з'їзду ВКП(б) (1925) почався перегляд намірів вести сільське господарство в рамках нової економічної політики. Приводом до цього стала хлібозаготівельна криза зими 1927–1928 рр. Урожай 1927 р. був невисокий. Ціни на хліб, установлені державою, не задовольняли селян, тому вони не погоджувалися везти зерно на заготівельні пункти. Подібна ситуація, яку

назвали *хлібозаготівельною кризою*, мала місце взимку 1925/1926 рр. Тоді для оздоровлення обстановки довелося підвищити закупівельні ціни і «заморозити» деякі новобудови.

Однак 1928 р. події розгорталися за іншим сценарієм. У січні Сталін виїхав до Сибіру, де у виступах перед місцевим партійно-радянським активом звинуватив заможні верстви селянства в саботажі хлібозаготівель і закликав працівників судів та прокуратури застосувати до них 107-му статтю Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію. Це був перший крок до згорання непу. Економічні методи хлібозаготівель змінювались адміністративно-судовими. По суті йшлося про повернення до продовольчої розкладки, хоча ці слова тоді не вживалися. Опонент Сталіна

Агітаційний плакат 1920-х рр.

Микола Бухарін, якого назвали «ревізіоністом», пояснював кризу хлібозаготівель 1927–1928 рр. недоліками в роботі державного апарату, його невмінням враховувати економічну кон'юнктуру. У дійсності так воно й було. Проте Сталін головну причину кризи вбачав у виступах проти радянської влади «класових ворогів», насамперед заможного селянства. М. Бухарін мав багато опонентів в Україні. Такі настрої секретар ЦК КП(б)У П. Постишев оголосив «небезпечними».

Після поїздки Сталіна до Сибіру по СРСР прокотилася хвиля арештів селян, яка охопила й Україну. Протягом 1928–1929 рр. у республіці «за спекуляцію» притягнули до суду 33 тис. селян. Заможні господарства були обкладені непосильним податком. 5 % селянських дворів оцінювались як заможні (куркульські), вони мали сплачувати 30–40 % усієї суми сільськогосподарського податку.

2. Перехід до суцільної колективізації

Колгоспи і комуни були зручною формою, з допомогою якої можна було легко викачувати ресурси села в державний бюджет. Саме цим вони привернули до себе увагу Сталіна, який на початку 1928 р., в умовах надзвичайних заходів з ліквідації «кризи хлібозаготівель», висунув лозунг суцільної колективізації. З самого початку колективізація розглядалася як *засіб для прискорення індустріалізації*, розв'язання хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства – головного ворога радянської влади.

1 березня 1928 р. секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов оголосив, що оцінка роботи місцевих парторганізацій буде прямо залежати *«від успіхів у розширенні посівів і колективізації селянських господарств»*. У 1929 р. в обстановці боротьби з «правою небезпекою», що її уособлювали противники прискорення колективізації, у партії визрівають настрої на користь суцільної колективізації, що означало експропріацію селянства. Переломним у цьому відношенні був листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). Серед ініціаторів форсування колективізації був генеральний секретар КП(б)У С. Косіор, який підтримав пропозицію Й. Сталіна, В. Молотова і Л. Кагановича завершити *суцільну колективізацію протягом року*.

В обстановці загального політичного психозу лунали і поодинокі тверезі голоси. Однак їх не слухали. У постанові ЦК ВКП(б) від 6 січня 1930 р. *«Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву»* Україну було віднесено до групи районів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова ЦК розглядала сільськогосподарську артіль (де передбачалася неповне усупільнення), як найпоширенішу, але перехідну до комуни форму колгоспів.

Селяни не бажали відмовлятися від своєї власності, нажитої багатьма поколіннями, та передавати її в колгоспи. Лише погрози, грубе насильство і облудні

*Збори селян під час колективізації сільського господарства.
Донецька обл. Початок 1930-х рр.*

обіцянки щасливого й заможного життя змушували їх вступати в колгоспи. Вишколений у дусі бездумного виконання рішень Москви, партійно-державний апарат України виступив з низкою власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. 24 лютого С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: *«Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р.»*. Таким чином, вузьке коло партійних намісників центру, яким належала вся повнота влади у республіці, скоротило строки колективізації на 1-1,5 року.

Ясна річ, досягти цього можна було лише грубим насильством, на що й націлювали місцевий актив. До колгоспу забирали все: реманент, велику рогату худобу, коней, птицю. Це викликало опір селянства. У 1930 р. в Україні було зафіксовано близько 4 тис. масових селянських виступів, у яких взяло участь понад 1 млн осіб. Але праведний гнів селянства падав не на ініціаторів експерименту з колгоспами, а на дрібних виконавців з місцевого партійного і радянського активу або уповноважених з міських центрів, яких наділяли надзвичайними повноваженнями й тисячами направляли схилити «малосвідоме» українське селянство до колгоспного «раю». Розрізнені та стихійні селянські виступи було придушено, зокрема й військовою силою. Поставлене в безвихідь селянство

почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. Село поринуло у вир самознищення. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено близько половини поголів'я худоби. На його відновлення потрібні були десятиліття.

Події набували таких загрозливих масштабів, що ігнорувати їх було неможливо. На початку березня 1930 р. Сталін виступив у газеті «Правда» зі статтею «Запаморочення від успіхів», у якій засуджував «перегини», ініційовані ним же. Та головна відповідальність за «*викривлення партлінії*» покладалася на місцеve керівництво. Тоді ж було опубліковано Примірний статут сільськогосподарської артілі, котрий давав колгоспникам право мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. 14 березня ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову, якою зажадав від парторганізацій негайно усунути допущені помилки.

Ці документи дещо заспокоїли селянство. Почався масовий його відплив з колгоспів. Лише наприкінці 1930 р. цей процес було зупинено.

3. «Розкуркулення» селянства

Під час колективізації постало питання про долю заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх як куркулів, лютих ворогів радянської влади, жорстоких експлуататорів. Насправді лише невелика їх частина використовувала найманих селян. Як правило, основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селянства мала найміцніший зв'язок із землею й не бажала з нею розлучатися. За даними статистики, в Україні 1927 р. заможні селянські господарства становили 3,8 % загальної кількості, або в абсолютному обчисленні 200 тис.

З 1927–1928 рр. у політиці держави щодо заможного селянства з'являються нові акценти. Було посилено оподаткування, обмежено оренду землі, заборонено використовувати найману працю, купувати машини, реманент, збільшено податки.

Ситуація поставила заможних власників перед необхідністю ділити землю між членами сім'ї, розпродавати майно й худобу та переїжджати до міста. Відбувалося вибіркове «розкуркулювання». Внаслідок цього кількість заможних господарств різко зменшилась і, за даними Центрального статуправління УСРР, у 1929 р. становила 72,8 тис.

*Розкуркулення селян,
с. Удачне, Донецька обл. 1930-ті рр.*

Розкуркулену родину виселяють зі свого будинку, с. Удачне, Донецька обл. 1930-ті рр.

У квітні 1929 р. листопадовий пленум ЦК ВКП(б) проголосив перехід до суцільної колективізації. Після цього Й. Сталін на конференції аграрників марксистів визначив нову стратегію – перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. Наприкінці січня 1930 р. опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Особливо інтенсивно експропріація заможних селян проводилась у перші місяці 1930 р. Під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, які не погоджувались йти в колгоспи. Їх оголошували «підкуркульниками». По суті, кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства. Загроза «розкуркулення» – повної експропріації – висіла над селянами й примушувала їх вступати у колгоспи.

Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств. Разом з усіма членами сімей це становило приблизно 1,2-1,4 млн осіб. Понад половину з них – близько 860 тис. осіб – виселили на Північ і до Сибіру. Ця безправна категорія населення називалася «спецпереселенцями» і зазнавала нелюдських страждань, використовувалася на найважчих роботах. Багато з них, особливо літніх, дітей, жінок, загинуло.

4. Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу

Одним із найжорстокіших злочинів комуністичного тоталітарного режиму в СРСР проти українського народу був організований ним Голодомор 1932–1933 рр. До нього держава штовхала село, яке відмовлялося прийняти колгоспну систему, з початку колективізації. Протягом січня – листопада 1930 р. в Україні було заготовлено 400 млн пудів хліба. За такий самий період 1931 р. державні заготівлі становили 380 млн пудів. Проте цього було досягнуто в результаті знекровлення села. У багатьох селян у 1931 р. вилучили все зерно, у тому числі посівний фонд. Узимку 1931–1932 рр. привид голоду вже стукав у двері селянських хат України. Фізично ослаблене селянство не могло ефективно провести весняну посівну кампанію 1932 р. Ускладнювали ситуацію і безгосподарність у

колгоспах, повна незацікавленість селян у продуктивній роботі в них. На 20 травня 1932 р. у республіці було засіяно дещо більше половини запланованих площ. Унаслідок неякісного обробітку частина посівів загинула. І все ж не природні чинники були причиною трагедії українського селянства. Врожай 1932 р. лише на 12 % був менший середнього врожаю за 1926–1930 рр. і міг би забезпечити населення України мінімумом продовольства. Однак цього не сталося.

Наближення катастрофи відчувалося вже в середині 1932 р. Угорський письменник, активний учасник громадянської війни на боці більшовиків Мате Залка, перебуваючи влітку 1932 р. в Україні, залишив такий запис у щоденнику, датований 11–13 червня: *«Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод... Це – трагедія»*. Саме в цей період на полях ночами почали з'являтися селяни – переважно жінки, які у такий спосіб пробували заготовляти хліб на зиму. Вони вже розуміли, що взимку нічим буде годувати дітей. Цих нещасних у чиновницьких кабінетах називали «перукарями»: вони ножицями зрізали колоски на тих полях, де ще рік-два тому працювали як повноправні господарі. Незабаром явище набуло масового характеру. У серпні селяни почули про реакцію на це Й. Сталіна, названого офіційною пропагандою «батьком колгоспників». 7 серпня 1932 р. він власноруч написав закон про охорону соціалістичної власності, який за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності передбачав розстріл з конфіскацією майна або позбавлення волі строком не менш як на 10 років з конфіскацією. Сучасники називали цей закон *«Законом про п'ять колосків»*.

Комсомолец охороняє колгоспний урожай. Полтавщина. 1932 р.

Незважаючи на небачену раніше жорстокість, забезпечити хлібозаготівлі в 1932 р. не вдалося. На 1 листопада заготовили лише 195 млн пудів. У деяких районах місцеве керівництво усвідомлювало масштаби трагедії, що насувається, і дозволило колгоспам залишати зерно для сівби та у страховий фонд. Саме так зробили керівники Орхівського району Дніпропетровської області. Довідавшись про це, Сталін наказав вчинити над ними показову розправу: одного засудили до розстрілу, дванадцять інших – до концтаборів на термін від 10 до 5 років.

Інформація про голод, що надходила з багатьох джерел, у деталях була відома вищому керівництву партії й держави.

Проте замість того, щоб рятувати селян, держава посилила тиск на них, прагнучи за будь-яку ціну виконати план хлібозаготівель. З Москви на місця направили надзвичайні комісії ЦК ВКП(б). В Україні хлібозаготівельну комісію очолював В. Молотов, який діяв особливо жорстоко. Колгоспи, які не виконували план, у районних центрах заносилися на так звані *чорні дошки*. У цих колгоспах конфісковувалися продовольчі фонди, припинялося постачання товарів, на місцевих керівників і колгоспників обрушувалися репресії. Наприкінці грудня 1932 р. в Україну прибув Л. Каганович, який привіз директиву Сталіна про здачу – в разі невиконання плану хлібозаготівель – насінневих фондів. Обласне керівництво одержало телеграму за підписом вищого керівництва УСРР з категоричною вимогою в найстисліші строки «ліквідувати саботаж».

Родина обідає без хліба.

с. Батурин, Чернігівщина. 2 квітня 1933 р.

У січні 1933 р. Сталін прислав в Україну з надзвичайними повноваженнями Павла Постишева. Він очолив кампанію репресій проти тих комуністів, які не знаходили в собі достатніх сил для ролі катів власного народу. Протягом року, починаючи із 1933 р., з партії виключили 100 тис. осіб. Більшість їх розстріляли або вислали. Верхівка КП(б)У й уряд УСРР, десятки тисяч місцевих партій-

них і радянських керівників, суд і прокуратура, органи ОДПУ стали сліпим знаряддям злочинної політики сталінського керівництва. На території власної республіки стосовно власного народу вони діяли так, як нечасто дозволяли собі діяти загарбники в окупованій країні. Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й картоплі, буряків, солінь, сала, м'яса та інших продовольчих запасів на зиму. Селян позбавляли всього їстівного. Цим партійно-державний апарат цілком свідомо прирікав їх на смерть.

Голод охопив величезну територію, райони найбільш інтенсивного сільського господарства: Україну, Північний Кавказ і Кубань, Поволжя, Північний Казахстан. Та найбільших масштабів голод набув саме в Україні. Голодомор 1932–1933 рр. спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і літніх людей. Селяни змушені були їсти собак, котів, щурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні випадки канібалізму. Села обезлюділи. Живі не мали сил ховати померлих. У деяких населених пунктах над сільрадами вивішували

*Голодні селяни йдуть у місто в пошуках їжі.
Харківщина. 1933 р.*

нучи врятувати хоча б дітей, батьки почали залишати їх у лікарнях, державних установах, у під'їздах будинків і просто на вулицях. Історики донині не встановили точну кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. Сталінське керівництво заборонило згадувати про нього в засобах інформації. У січні 1933 р., коли від голоду щоденно гинули десятки тисяч селян, Сталін на об'єднаному пленумі Центральної контрольної комісії ЦК ВКП(б) заявив, що матеріальне становище робітників і селян покращується рік у рік і що в цьому *можуть сумніватися лише затяті вороги радянської влади*.

Ще не розвіявся трупний сморід в опустілих українських селах, а з інших республік СРСР, особливо з Росії, вже прямували ешелони з переселенцями. До кінця 1933 р. у Донецьку, Дніпропетровську, Одеську і Харківську області переселилося 21,9 тис. господарств – близько 117,1 тис. осіб.

Жертви голоду на вулиці Харкова. 1933 р.

чорні прапори: це означало, що жителів тут уже немає. А в цей час на сусідніх залізничних станціях, в елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба.

Поставлені у безвихідь, селяни залишали домівки й пробували діставатися до міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли міліцейські кордони. У міста потрапляло порівняно мало людей. Однак порятунку не було й тут. Праг-

Голодомор 1932–1933 рр. належить до тих трагедій, наслідки яких відчуються багато десятиліть. Умирили від голоду здебільшого селяни-українці. Серед жертв Голодомору українці становили понад 90 %. Решта – росіяни, поляки, німці, євреї та представники інших національностей. Трагедія 1932–1933 рр. остаточно зламала опір селянства колгоспно-феодальній системі, суттєво підірвала сили

у відстоюванні споконвічних національних прав. Саме цього прагнув тоталітарний режим, саме про це цинічно говорили його ставленики в Україні. *«Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»*, – підбивав підсумки Голодомору секретар ЦК КП(б)У і секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Мендель Хатаевич.

І справді, опір селянства було зламано. Напередодні Другої світової війни у республіці існувало майже 30 тис. колгоспів, близько тисячі радгоспів. Селянство, яке фактично опинилося в становищі державних кріпаків, поступово звикло працювати в умовах колгоспної системи, яка до найменших дрібниць регламентувала виробництво, вказувала де, коли і що сіяти, як обробляти, коли і в який спосіб збирати врожай.

*Меморіал жертв Голодомору.
Київ. Сучасна світлина*

Наукові дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні почалися наприкінці 1980-х рр. Авторі називають різні цифри кількості жертв, які істотно різняться – від 3,9 до 7-8 млн. Голодомор, штучно створений сталінським керівництвом, був *геноцидом* (від слів *плем'я і убиваю*) – цілеспрямованими діями, з метою знищення українського народу. Юрист-міжнародник Рафал Лемкін, який запропонував термін *геноцид*, назвав Голодомор 1932–1933 рр. *«класичним прикладом радянського геноциду»*. Це була одна з найжахливіших за останні декілька століть трагедій українського народу. Верховна Рада незалежної України в 2006 р. визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

Кожну четверту суботу листопада в Україні відзначається День пам'яті жертв Голодоморів.

Підсумки та узагальнення

1929 р. у Радянському Союзі почалася насильницька колективізація селянства. У селян відбирали землю, реманент і худобу й під загрозою розправи «заганяли» в колгоспи. Україну планували колективізувати одну з перших у СРСР. З самого початку колективізацію розглядали як засіб для прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства –

головного ворога радянської влади. Колгоспи були зручною формою, з допомогою якої можна було легко викачувати ресурси села в державний бюджет. Це насамперед, хліб, який продавали за кордоном за демпінговими (заниженими, щоб «побити» конкурентів з інших країн) цінами, а за виручену валюту закуповували верстати та інше обладнання. У 1932 р. майже 50 % світового експорту машин і обладнання (!) йшло в СРСР. Без цих машин неможливо було сподіватися на виконання планів перетворення СРСР на індустріально розвинену державу, здатну мати сучасну промисловість, яка б забезпечила виробництво різноманітної продукції, передусім важкого наступального озброєння.

Українське селянство, як могло, протестувало проти насилля. Історики підрахували, що в активних формах протесту взяли участь понад мільйон селян. У відповідь влада, крім зброї, застосувала одну з найжорстокіших форм терору – терор голодом. У 2006 р. Верховна Рада України ухвалила рішення визнати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Голодомор зламав опір селянства. У колгоспах селяни опинилися на становищі державних кріпаків. На багато десятиліть у їх свідомості вкоренився страх перед владою. Покоління українців, які вирости після цього Голодомору, називають *постгеноцидними, постголодоморними* поколіннями.

Що необхідно знати

1. Що спонукало сталінське керівництво перейти до суцільної колективізації? Хлібозаготівельна криза 1932–1933 рр. спричинена суцільною колективізацією чи стала приводом до неї?
2. Як селянство боролось проти колективізації?
3. Чому влада пішла на «розкуркулення» і виселення заможних селян?
4. Що спричинило Голодомор 1932–1933 рр. в Україні?
5. У чому суть закону про «п'ять колосків»? Які наслідки він мав?
6. Які масштаби втрат в Україні від Голодомору 1932–1933 рр.?

Обговоримо питання: «Голодомор як геноцид українського народу»

Із Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»

Верховна Рада постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які є жертвами Голодомору та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно

заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиліть;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком якого стало знищення мільйонів, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні... приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

*Президент України Віктор Ющенко
28 листопада 2006 року*

Історик Тімоті Снайдер про демографічні зміни в Україні під час Голодомору

Порожні сільські хати займали переселенці з Росії, й перше, що їм довелося зробити – прибирати тіла попередніх мешканців. Нерідко зогнили трупи розпадалися просто в руках. Іноді прибульці вирішували повернутися додому, бо жодне фарбування і прибирання не могло зарадити смороду. Але іноді вони залишалися. Український «етнографічний матеріал», розповідав один з радянських посадовців італійському дипломату, змінився. Подібно ситуації в Казахстані, де сталися ще кардинальніші зміни, демографічний баланс в УРСР змінився на користь росіян.

*Снайдер Тімоті. Криваві землі: Європа
поміж Гітлером та Сталінім. Київ, 2011. С. 62.*

Запитання

1. Схарактеризуйте зміст Закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні». Яке значення має цей Закон для збереження історичної пам'яті народу?
2. Що мала на меті комуністична влада, прагнучи змінити етнічний склад населення України?
3. Який зміст вкладається в термін «постголодоморне, постгеноцидне суспільство»?

Обговоріть ці питання й напишіть есе: «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу».

§ 29. ТЕРОР І МАСОВІ РЕПРЕСІЇ В УКРАЇНІ

Згадайте:

Які характерні риси комуністичного тоталітаризму в СРСР і які етапи у своєму становленні він пройшов?

1. Формування культу особи Сталіна

Йосип Сталін

У середині 1920-х рр., в умовах внутріпартійної боротьби навколо питання про подальший розвиток СРСР, у більшовицькій верхівці посилюється вплив Йосипа Сталіна. На початку 1920-х рр. він обіймав посаду Наркома національностей Російської Федерації, пізніше – генерального секретаря ЦК РКП(б). Тоді ця посада означала керівництво апаратом партії, по суті – суто технічна робота. Визнаним вождем партії і держави був голова Раднаркому В. Ленін. Поступово, після смерті Леніна, відтісняючи своїх конкурентів, Сталін зосередив у своїх руках всю повноту влади. Більшовицька пропаганда створювала навколо його імені ореол непогрішимого вождя, геніального теоретика і практика соціалістичного будівництва. Ця оцінка особи Сталіна нав'язувалася суспільству засобами масової інформації, творами мистецтва і навіть державними постановами. Його ставили в один ряд з Марксом, Енгельсом і Леніним.

Це явище після XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу (1956 р.) одержало назву «культу особи Сталіна».

Саме з особою Сталіна пов'язується зміна політичного курсу партії, відмова від непу, від економічних (ринкових) механізмів господарювання, від оплати праці за її кількістю і якістю, перехід до форсованої індустріалізації та насильницької колективізації. Звичайним явищем стало порушення елементарних прав людини і демократичних свобод, необхідність дотримання яких називалася буржуазним обманом. Управління суспільством здійснювалося засобами репресій і терору, нагнітанням почуття страху, які поєднувалися з соціальною демагогією і популізмом, обіцянками світлого комуністичного майбутнього, для досягнення якого необхідно погодитися на «тимчасові труднощі» й окремі жертви. У «верхах» була популярна приказка: *«Рубають ліс, тріски летять»*.

Партійне й радянське керівництво України не знайшло в собі сил протистояти сталінізму. У 1920–1930-ті рр. на чолі вищих компартійних і державних

органів УСРР стояли особи, які з більшим чи меншим завзяттям виконували волю сталінського керівництва. Зокрема, ЦК КП(б)У в 1925–1928 рр. очолював Лазар Каганович, один з найпослідовніших сталіністів, рекомендований політбюро ЦК ВКП(б) для роботи в Україні. Він активно пропагував міф про мудрість Сталіна. Л. Кагановича замінив Станіслав Косіор, який у роки громадянської війни був одним з керівників більшовицьких організацій в Україні, а після її закінчення очолював крайову парторганізацію Сибіру, працював одним із секретарів ЦК ВКП(б). З липня 1928 по січень 1938 рр. ЦК КП(б)У очолював С. Косіор, потім – М. Хрущов, знов-таки присланий з Москви, де він був керівником московської парторганізації і кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б). М. Хрущов продовжив лінію своїх попередників в Україні.

Сталінські ставленики в Україні стали провідниками політики масового терору, який розгорнувся тут наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр.

2. Ідеологічне виправдання масових репресій

Тоталітарний режим прагнув ідеологічно виправдати масові репресії і терор. У маніакальній уяві Сталіна сформувався переконання, що в міру «просування до соціалізму» опір «класового ворога» зростатиме. Усі труднощі й проблеми в економіці та інших сферах суспільного життя ця лжетеорія списувала на прояви підступності противників радянської влади. А через те й подолання труднощів

соціально-економічного розвитку зводилося до боротьби із «внутрішнім ворогом».

Для союзних республік придумали доповнення до цієї теорії – про наявність тут «повзучих» націоналістичних ухилів. Партапарат України, прагнучи вислужитися перед Москвою, наголошував на своїй особливій ролі в розпалюванні Сталіним боротьби з «ворогами народу». Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, зокрема, так інтерпретував сталінську тезу щодо України: *«На Україні класова боротьба більш напружена, ніж в інших місцях, і ворог-куркуль, націоналіст – у нас більш досвідчений, лютіший, ніж де б то не було в інших республіках і областях Союзу».*

Подібні виступи були директивами, відповідно до яких діяла вся ідеоло-

ГЕТЬ ЗЛОДІВ З ШИРОКОГО ШЛЯХУ!

Робітнику! Кожен бандит—дезертир виграє з рук твоїх голодних дітей шматок хліба, руйнуючи залізницю і убиваючи харчпрацівників.

Радянський плакат. 1920 р.

гічна машина тоталітарної держави. Газетні шпальти, радіо, кінохроніка були переповнені сфабрикованими слідчими матеріалами про «злочинні дії ворогів народу», їх шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво на виробництві, в армії, наукових закладах, державних установах. Проводилися масові мітинги, організатори яких вимагали від промовців засудження виявлених «ворогів народу», схвалення смертних вироків тощо. В Україні нагніталася істерія страху і ненависті.

3. Політичні процеси кінця 1920 – початку 1930-х рр.

Транспортування звинувачених у «Шахтинській справі». Москва. 1928 р.

Наприкінці 1920-х рр., в умовах відходу від непу, переслідування реальних і уявних противників більшовиків в Україні посилювалося. На початку 1928 р. відбувся сфабрикований ДПУ судовий процес над «шкідниками», так звана *Шахтинська справа*, а по суті – суд над старими спеціалістами вугільної промисловості Донбасу. Не всі вони були прихильниками більшовицької влади. Проте на ті дії, які їм приписували («висаджували в повітря і затоплювали шахти, псували устаткування, підпалювали електростанції, свідомо зривали продовольче й

промтоварне постачання гірників»), ці здебільшого літні інтелігенти були не здатні ні фізично, ні морально. Із 49 засуджених 7 осіб розстріляли. Розглядаючи *Шахтинську справу* в контексті сталінського «Великого перелому», історики дійшли висновку, що вона була задумана та здійснена з єдиною метою: залякати дореволюційну інтелігенцію і змусити її працювати на новий режим.

Восени 1929 р. ДПУ оголосило про викриття іншої підпільної організації – «Спілки визволення України» (СВУ). Ретельно зрежисований процес над нею відбувся в квітні 1930 р. Підсудними були 45 видатних діячів української національної інтелігенції, у тому числі академік С. Єфремов, колишній голова уряду УНР В. Чехівський, відомі вчені А. Ніковський, Й. Гермайзе, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Їх звинувачували в намірах реставрувати в Україні буржуазно-поміщицький лад. У зв'язку зі справою СВУ по всій республіці заарештували близько 5 тис. студентів, учителів, лікарів тощо.

*Судовий процес над учасниками «Спілки визволення України».
Харків, 1930 р.*

У 1931 р. ДПУ було ініційовано справу «Українського національного центру», яка продовжувалася до лютого 1932 р. Звинувачувалися інтелігенти з Галичини, які з початком «українізації» повірили в щирість намірів більшовиків і переїхали для роботи в УСРР. Близько 50 осіб було засуджено, більшість з них загинула в таборах.

Було сфабриковано також справи «Українська військова організація», «Польська організація військова», «Білогвардійський терористичний центр у Києві», різні «шпигунсько-троцькістські організації».

Усі ці «точкові» репресії відбувалися на тлі масового насильства над селянством, яке принесла з собою колективізація, а у 1932–1933 рр. – організований більшовицькою владою Голодомор і геноцид українського народу.

Нова хвиля репресій розгорнулася після вбивства 1 грудня 1934 р. Сергія Кірова, члена політбюро ЦК ВКП(б), керівника ленинградської парторганізації, потенційного кандидата на місце Сталіна. Цим убивством, обставини якого залишаються нез'ясованими до сьогодні, сталінське керівництво скористалося для подальшого нагнітання істерії в країні, розправи над реальними й потенційними противниками режиму. Президія ЦВК СРСР з надзвичайною оперативністю 1 грудня 1934 р. ухвалила постанову про порядок розгляду звинувачень у підготовці чи здійсненні терористичних актів, яка відводила на слідство в цих справах не більш ніж 10 днів. Справи розглядалися без прокурора й адвоката. Оскарження чи помилування не допускалися. Слідчі надзвичайно широко трактували поняття «тероризм». Фактично в ньому міг бути звинувачений кожен, хто потрапив до рук каральних органів.

4. Згорання «українізації». Посилення русифікації

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. український народ ще продовжував користуватися плодами «українізації», яка розгорнулася в попередні роки. На початку 1930-х рр. українською мовою навчали 4/5 шкіл, 2/3 технікумів, 1/3 вищих навчальних закладів. Протягом 1928–1937 рр. у 2,6 раза збільшився обсяг книжкової продукції, що видавалася українською мовою. Представники національних меншостей в Україні до кінця 1930-х рр. усе ще мали можливість вивчати рідну мову, культуру, розвивати національні традиції. У 1938 р. працювало 6 театрів, які ставили вистави єврейською мовою, і по одному – молдавською, польською, німецькою, болгарською.

Проте вже з кінця 1920-х рр., розгортаючи масові репресії в Україні, сталінський режим почав швидко згортати коренізацію, повертаючись до великодержавницької асиміляторської політики, яку століттями проводила царська адміністрація. Посилаючись на постанову ЦВК СРСР 1929 р., відповідно до якої державні органи й підприємства союзного підпорядкування зобов'язувалися спілкуватися між собою і з центром мовою їх правліль (тобто російською), а з місцевими органами – національною мовою, чиновники взагалі відмовлялися вивчати українську мову. Особливо яскраво це проявлялося на підприємствах, очолюваних керівниками-росіянами, ставлениками Москви. Працівникам, які спілкувалися українською мовою, навішували ярлики «самостійників» і «націоналістів».

На початку 1930-х рр. Україною прокотилася нова хвиля боротьби з «націоналістичними ухилами». Інспірована Сталіним, вона спрямовувалася проти Миколи Скрипника, свого часу одного з керівників більшовицького перевороту в Петрограді, члена ЦК ВКП(б), члена Політбюро ЦК КП(б)У, заступника Голови уряду УСРР. Будучи палким прихильником політики «українізації», М. Скрипник одним із перших протестував проти утвердження деспотичного режиму Сталіна. Керівник з такими поглядами в той час був приречений на розправу. Органи ДПУ сфабрикували проти нього звинувачення в організації націоналістичної контрреволюційної організації. Члени політбюро ЦК КП(б)У, особливо генеральний секретар С. Косіор і присланий на початку 1933 р. з надзвичайними повноваженнями в Україну секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, вимагали від М. Скрипника каяття у злочинах, яких насправді не було. Не витримавши цькування, М. Скрипник після засідання політбюро ЦК КП(б)У 7 липня 1933 р. застрелився. Поступово «українізація» в республіці згорнулася, а сам цей процес уже розглядався як буржуазно-націоналістичний, з яким слід вести непримиренну боротьбу. *У 1938 р. в школах України було введено обов'язкове вивчення російської мови.*

Згорання українізації в Україні означало кінець коренізації взагалі і згубно позначилося на становищі національних меншин. У квітні 1938 р., коли першим

секретарем ЦК КП(б)У був М. Хрущов, ухвалено постанову, якою створення навчальних закладів для національних груп оголошувалося насадженням осередків буржуазно-націоналістичного впливу на дітей, а тому подальше їх існування визнавалося «недоцільним і шкідливим». Усі ці заклади закрили, а в 1939 р. ліквідували національні райони, національні сільські та містечкові ради.

Таким чином, сталінізм продовжував великодержавну русифікаторську політику царизму. Вістря його політики спрямовувалося і проти українців, і проти представників інших національних меншин. Виняток становили росіяни. У СРСР створювалася своєрідна ієрархія народів, коли на першому місці стояли росіяни – «старший брат», а українці задовольнялися становищем «молодшого брата». Далі йшли інші народи, ставлення до яких залежало від міжнародної ситуації: поляків і німців, зокрема, підозрювали в симпатіях до Польщі та Німеччини – ворогів Радянського Союзу. Якщо слово «українець» ототожнювалося з поняттям «буржуазний націоналіст, то «поляк» і «німець» сприймалися як «шпигун». Свою національність неросіяни прагнули приховувати. Сталінський режим нівелював національні особливості, укорінюючи в свідомості людей почуття меншовартості та національний нігілізм. Як і в дореволюційні роки, національні меншини, поділяючи долю українського народу, опинилися перед реальною загрозою насильницької асиміляції.

5. Конституція УРСР 1937 р.

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в СРСР у 1920–1930-ті рр., правляча більшовицька партія розглядала як процес соціалістичного будівництва – першої фази комунізму. 5 грудня 1936 р. ухвалено нову Конституцію СРСР, яка проголошувала «перемогу соціалізму в СРСР». На основі

Учні середньої школи с. Сорочинці Полтавської обл. вивчають Конституцію СРСР. 1938 р.

цієї Конституції СРСР були вироблені конституції союзних республік, зокрема й України, яку ухвалили 30 січня 1937 р.

Республіка тепер називалась Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Конституція УРСР була суто популістським документом. Вона декларувала добровільність об'єднання України з іншими республіками в Радянський Союз. Конституція скасувала всі поширювані на деякі категорії населення обмеження в правах. Вибори до Рад оголошувалися загальними, прямими й рівними при таємному голосуванні. Оголошувалася також недоторканність особи й житла, таємниця листування, свобода слова, друку, зборів.

Формально найвищим органом державної влади УРСР стала Верховна Рада. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади, як і раніше, була Рада Народних Комісарів (РНК).

Однак демократичні положення Основного закону УРСР в умовах комуністичної тоталітарної диктатури не мали ніякого відношення до реального життя. Конституція УРСР 1937 р., як і Конституція СРСР 1936 р., залишалася не підтвердженою практикою декларацією. Ради не мали ніякої влади і були прикриттям комуністичної диктатури. СРСР був жорстко централізованою, унітарною державою, а союзні республіки в ньому не мали ніякої автономії. З союзного центру – Москви – тягнулися нитки управління практично всіма сферами економічного, соціального й політичного життя України. Тоталітарний режим жорстко переслідував будь-які прояви незалежного від влади громадсько-політичного життя.

Пред'явлення ордера на арешт вчителю Удачнянської середньої школи №16 Постишевського району Донецької області. 1937 р.

6. «Великий терор» в Україні

Поки тривала підготовка нової Конституції СРСР, готувалася наступна хвиля репресій.

31 липня 1937 р. Сталін і НКВС розробили операцію і видали наказ про остаточну ліквідацію «антирадянських елементів». Мова йшла про знищення чи ізоляцію в концтаборах (ГУЛАГ) людей, які переслідувалися в недалекому минулому, але за новою Конституцією одержували громадянські права, у т. ч. право участі у виборах. Історики пишуть, що Сталін боявся загальних таємних виборів, які були передбачені Конституцією. Усім республікам і областям видавався план («ліміт») на розстріл і арешт «контрреволюціонерів»,

«шкідників», «диверсантів». На 1937–1938 рр. припав пік сталінських репресій, тому цей період характеризують як «Великий терор».

До так званих *шкідників* і *диверсантів* у роки перших п'ятирічок, коли в промисловість влилися мільйони малокваліфікованих робітників і масштабно впроваджувалася нова, складна техніка, за бажання, можна було зарахувати дуже багато осіб. Справи притягнених до відповідальності за політичними звинуваченнями з ініціативи секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича почали розглядати в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Слідчі вдавалися до жорстоких тортур. Ця практика була узаконена в 1937 р., коли Сталін особисто від імені ЦК ВКП(б) дав відповідну вказівку органам НКВС. У 1939 р. ця вказівка була підтверджена. Арештовані не витримували тортур, підписували протоколи з абсурдними звинуваченнями, зводили наклепи на колег, рідних, на всіх, ким цікавилися слідчі.

«Планові ліміти» на арешти і розстріли було швидко перевиконано. Місцеві органи НКВС і більшовицькі комітети почали просити додаткові «ліміти». Кілька разів операцію продовжували. Категорії арештованих були різні: куркулі, «шпигунсько-диверсійні контингенти» поляків, латишів, німців, греків, болгар, македонців, корейців та представників інших народів.

В Україні масові репресії охопили передусім селянство, але не оминули і представників партійного й державного апарату, військових, інтелігенцію, робітників, селянство. В Україні репресованими виявилися більшість керівників КП(б)У і РНК. Майже повністю було знищено обраний 1937 р. на XIII з'їзді КП(б)У Центральний комітет. З 62 членів звинувачено у ворожій діяльності та виключено з партії 55. Із 11 членів Політбюро, обраного на XIII з'їзді КП(б)У, загинуло 10, а з 5 кандидатів у члени Політбюро – 4. Кількісний склад КП(б)У з 1933 по 1938 р. зменшився на 266,3 тис. осіб – майже наполовину.

1938 р. в Україну з Москви прислали чергового сталінського сатрапа – Микиту Хрущова. Пізніше, на схилі років, він писав, що в момент його вступу на посаду керівника КП(б)У, унаслідок масових репресій, *«по Україні наче Мамай пройшов...»*. Люди чекали послаблення терору. Та того ж таки 1938 р. київський журнал «Комуніст України», офіційний орган ЦК КП(б)У, писав про нього: *«Нещадне викорчовування ворогів – троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані – розпочалося лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова»*. Читаючи ці рядки, люди розуміли, що ніяких змін на краще не відбудеться й репресії продовжуватимуться з новим розмахом.

Сталінське керівництво безжално віддавало на розправу НКВС не лише сотні тисяч незгодних з його політикою безпартійних, не лише всіх тих представників партійно-державного апарату, які могли скласти йому опозицію, а й багатьох сліпих виконавців репресивного курсу режиму. Тисячі керівників,

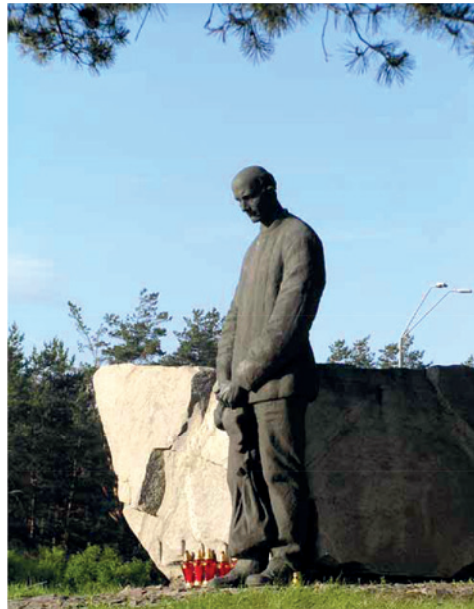
слідчих і оперуповноважених НКВС, що фабрикували численні справи «ворогів народу», з часом самі стали об'єктами репресій і, таким чином, зберегли таємницю розправ над своїми жертвами.

Репресовано й В. Затонського, одного з керівників боротьби за радянську владу в Україні в 1917–1920 рр., члена ЦК КП(б)У і радянського уряду України. На XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. В. Затонський очолював лічильну комісію. Він добре знав, що проти обрання Сталіна до складу ЦК ВКП(б) було подано 292 голоси делегатів з'їзду, а не 3, як повідомили. В. Затонського звинуватили в належності до неіснуючого «антирадянського українського національного центру» і стратили.

Унаслідок сталінських репресій у другій половині 1930-х рр. обезголовлено армію. Репресії, які розпочалися проти вищого командування, перекинулися на рівень військових округів. Й. Якіра, одного з талановитих воєначальників Червоної армії, командувача Київського військового округу, у 1937 р. звинуватили в підготовці замаху на Кліма Ворошилова й стратили. Повністю знищили весь штаб Київського військового округу, в якому працювали дібрані Й. Якіром військові спеціалісти, багато з них – активні учасники війни 1918–1920 рр. Подібна доля спіткала й Харківський військовий округ, його командний склад на чолі з командувачем округу І. Дубовим став жертвою розправ. Удари по командному складу спричинили гострий кадровий голод в армії. Це стало однією з головних причин поразок Червоної армії в 1941 р.

Звичайно, більшість жертв терору не були представниками партійного чи державного апарату. Це рядові робітники, селяни, службовці, інтелігенція. Арешт ставав трагедією не лише для них самих. Їхні близькі та рідні потрапляли до категорії людей, яка в офіційних документах мала назву «члени сімей ворогів народу». Частина з них також репресували, а решта поневірялась, не знаходячи житла й роботи, не маючи можливості здобути вищу освіту.

Точну кількість жертв сталінської сваволі в Україні не встановлено. Проте (не враховуючи Голодомор і депортації часів колективізації) їх було сотні тисяч. Частина з них загинула далеко від Батьківщини, інші – в Україні. Біля кожного великого міста облаштували місця для розстрілів. Назвемо лише деякі з них: уро-

*Монумент закатованим у Биківні.
Київська обл. Сучасна світлина*

чище Биківня біля Києва, у Харкові – П'ятихатки, у Львові – тюрма на Лонцького, у Луганську – Суча Балка, поблизу Івано-Франківська – Дем'янів Лаз, біля Донецька – урочище Рутченкове. Кати ретельно приховували сліди своїх злочинів. З цього приводу складено спеціальні інструкції. Та не випадково сказано: «Немає нічого таємного, що не стало б явним». У далекій Карелії (РФ) в урочищі *Сандармох* виявлено місце масових розстрілів представників усіх національностей СРСР. Серед них – 134 особи, які у розстрільних списках відзначені як «українські націоналісти». Серед них Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний і десятки інших представників блискучої плеяди «українського відродження». Кати вбивали їх з 27 жовтня по 4 листопада 1937 р., і свій злочин присвятили 20-річчю більшовицького перевороту в Петрограді.

У кожен третю неділю травня в Україні відзначається День пам'яті жертв політичних репресій, а жертв «Великого терору» вшановують 5 серпня. Поки ми пам'ятатимемо про ці злочини, вони не повторяться.

7. Антицерковна політика влади в Україні

Політичний курс правлячої більшовицької партії спрямований на формування в суспільстві атеїстичного світогляду. У цих умовах традиційна для України громадська інституція – православна церква, єдина легальна організація, діяльність якої суперечила офіційній ідеології, відчувала на собі дедалі більший тиск держави. 1 січня 1928 р. набув чинності Адміністративний кодекс УРСР, у

Радянський плакат. 1920-ті рр.

якому містився розділ «Правила про культу». З його ухваленням втратив чинність декрет уряду УРСР про свободу совісті. Слід зауважити, що роком пізніше подібний закон було прийнято в РРФСР. Таким чином, у справі відходу від демократичних норм державно-церковних відносин УРСР тримала сумнівну першість. На рубежі 1920–1930-х рр., в умовах різкої зміни політичної атмосфери в країні, ставлення до релігії й церкви стало зовсім нестерпним. Слова «піп», «куркуль», «петлюрівець» сприймалися як синоніми. Тисячі церков в Україні закривали, священників репресували. У 1929 р. органи ДПУ звинуватили в антирадянській діяльності Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), засновану в роки громадянської війни, а канонічно оформилася в 1921 р. Вона ви-

Підготовка антирелігійних гасел у комуні «Соцзмагання». Чугуїв, Харківська обл. 1931 р.

представників інших напрямів у християнстві, вірян інших релігій було не набагато кращим. Другу п'ятирічку оголосили «п'ятирічкою знищення релігії». У середині 1930-х рр. в Україні залишилося лише 9 % діючих молитовних будинків (порівнюючи з 1913 р.). Віряни України перестали бути рівноправними громадянами, перетворившись на людей нижчого ґатунку.

Панівний у СРСР державний атеїзм посилював вплив на населення більшовицької партії, але водночас спричиняв глибокі моральні деформації в суспільстві, ріст бездуховності й аморалізму.

нікла на українському національному ґрунті й, на відміну від Російської православної церкви (РПЦ), підтримувала прагнення народу до національного відродження. Це й визначило її долю. У 1930 р. УАПЦ змушена була саморозпуститися. Та це не врятувало її ієрархію: митрополитів, єпископів і понад 1100 священників заарештували і вислали в радянські концтабори.

Становище пред-

Церковне майно Володимирського собору в м. Києві. 1929 р.

Підсумки та узагальнення

Після оголошення Сталіним «великого перелому», початку форсованої індустріалізації і суцільної колективізації виявилось, що населення України не погоджується з політикою, яку нав'язував йому сталінський тоталітарний режим. У відповідь почався новий етап репресій. Головним їх об'єктом були селяни. Із загальної кількості 1,7 млн «куркулів», депортованих на Північ і Схід з усіх регіонів СРСР, близько 300 тис. були українцями.

У 1930-ті рр. репресії не припинялися жодного дня. Ухвалення нової Конституції 1937 р. з її демократичними деклараціями ніяк не вплинуло на репресивну політику влади. Навпаки, після її ухвалення з ініціативи Сталіна почався «Великий терор», який тривав 1937–1938 рр.

В Україні під час «Великого терору» масові репресії охопили всі категорії, але і на цей раз найтяжчих втрат зазнало українське селянство і національна інтелігенція. Гонінь за віру зазнало і духовенство, зокрема, священники УАПЦ. Майже всіх їх арештували та запроторили в радянські концтабори. На неозорих просторах СРСР налічувалось 476 концтаборів, де українці були чи не найбільшою категорією.

Репресії проти селянства та інтелігенції стали наслідком цілеспрямованої політики сталінського режиму, яка мала на меті ліквідацію наслідків «українізації», позбавлення українців історичної пам'яті, нейтралізацію їхніх устремлень до самостійного національно-державного і культурного життя. *«Це був терор не проти злочинців, а проти тих, хто, на думку каральних органів, мав дещо більшу ймовірність стати ними»*, – писав свідок цих трагічних часів в Україні, відомий російський письменник Василь Гроссман.

Що необхідно знати

1. Як ви розумієте поняття «культ особи Сталіна»?
2. Якими були особливості ідеологічного виправдання масових репресій в Україні?
3. Чим влада мотивувала згортання українізації і які були справжні причини цього явища?
4. Схарактеризуйте масштаби політичних репресій в Україні в 1920-х – на початку 1930-х рр.
5. Чи змінився терористичний режим в УРСР після ухвалення Конституції 1937 р.?
6. Які події називають «Великим терором»? Розкрийте особливості «Великого терору» в Україні.
7. Чим була викликана антицерковна політика влади і репресії проти духовенства і вірян у 1920–1930-х рр.?

Суть комуністичного тоталітаризму з різних точок зору

Сталінізм з точки зору філософа М. Бердяєва (1937 р.)

Сталинизм, т. е. коммунизм периода строительства (маються на увазі перші п'ятирічки. – *Авт.*) перерождается незаметно в своеобразный русский фашизм. Ему присущи особенности фашизма: тоталитарное государство, государственный капитализм, национализм, вождизм и, как базис – милитаризированная молодежь. Ленин не был еще диктатором в современном смысле слова. Сталин уже вождь-диктатор в современном, фашистском смысле. По объективному своему смыслу происходящий процесс есть процесс интеграции, собирания русского народа под знаменем коммунизма.

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва, 1990. С. 119–120.

Наскільки переконливе, на ваш погляд, твердження філософа про переродження в 1930-ті рр. сталінізму в російський фашизм. Відповідь обґрунтуйте. Порівняйте репресивну практику нацизму і комунізму.

Хрущов про необхідність русифікації української освіти

Товариші, тепер усі народи будуть вивчати російську мову, тому що російські робітники, в першу чергу Пітера, робітники Москви піднесли прапор повстання. Російські робітники показали приклад робітникам всього світу. Тому народи всіх країн вивчають і вивчатимуть російську мову, для того щоб краще опанувати вчення Леніна-Сталіна, навчитися перемагати своїх ворогів. Буржуазні націоналісти, польські, німецькі шпигуни, прекрасно розуміли силу впливу російської мови, російської культури, вплив учення Леніна–Сталіна. Вороги народу, буржуазні націоналісти, знали силу впливу російської мови, російської культури на уми українського народу. Ось чому вони витравлювали з шкіл російську мову.

Звітна Доповідь М.С. Хрущова XIV з'їздові КП(б)У. Більшовик України. XIII. 1938. С. 6–7.

Визначте і схарактеризуйте мотиви, якими керувалися більшовики, запроваджуючи обов'язкове вивчення в Україні російської мови.

§ 30. СТАН КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В 1921–1939 рр.

Згадайте:

1. Який зміст ви вкладаєте в поняття «культура»?
2. Які нові тенденції в культурно-освітній галузі виявилися в роки Української революції?
3. Яку мету ставила політика більшовиків в освітньо-культурній сфері в 1917–1921 рр.?

1. Більшовицька ідеологізація національно-культурного життя

Утвердження комуністичного тоталітарного режиму визначило зміст і напругу культурного процесу в Україні.

Усе, що відбувалося в сфері культури в 1920–1930-ті рр., у т. ч. оволодіння грамотою мільйонами, формування нової генерації інтелігенції, розвиток науки, літератури, мистецтва – більшовицька партія розглядала як складові частини так званої *культурної революції*, основним змістом якої вона вважала утвердження комуністичного світогляду, подолання впливу несумісних з ним ідеологій, виховання «нової людини». Арсеналом усіх доступних більшовикам методів, зокрема й допомогою каральних органів, вони обмежували вплив на культуру тих верств української інтелігенції, які не поділяли їх позицій і заохочував діяльність ідейних однодумців, незалежно від національності. В умовах України допускався розвиток, як тоді говорили, *національної за формою культури, але обов'язковою вимогою було надання їй комуністичного змісту, інтернаціональної (по суті, проросійської) спрямованості*. Більшовики прагнули за всяку ціну зберегти контроль над культурою, над усіма виявами духовного життя людей. Це і був один з найважливіших проявів комуністичного тоталітарного режиму. Монополізувавши право на істину, більшовики нав'язували суспільству надзвичайно убоге розуміння культури, звівши все багатство й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила негативний вплив на культурні процеси в Україні, спотворивши їх.

2. Загальноосвітня школа

У країні, де значна частина населення не вмiла читати і писати, успішний економічний розвиток, створення потужної промисловості, модернізація інших галузей народного господарства були неможливі без ліквідації неписьменності. Цей процес охопив усі верстви населення. У 1920–1930-ті рр. грамоті навчилися мільйони дорослих. Прагнучи продемонструвати «переваги» соціалізму в Україні, влада відносила до грамотних усіх тих, хто навчився розписуватися та вмів рахувати. Проте й за цих занижених критеріїв перепис населен-

*Виступ живої газети «Сталінець» у клубі.
Межева, Дніпропетровська обл., 1933 р.*

ня, який проводився в січні 1939, показав, що в УРСР неписьменними все ще залишаються 15 % дорослих людей.

Проголошений радянською владою курс на українізацію відчутно позначився на роботі загальноосвітньої школи. Чисельність шкільних закладів з українською мовою викладання зростала: якщо в 1926 р. їх було 79,1 %, то в 1930 р. – 85 %. В інших школах навчання також проводилося мовами народів, які проживають в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською тощо.

Група ромів навчається у школі лікнепу. Харків, 1934 р.

В Україні, як і в інших союзних республіках, проводилася масова кампанія під назвою «всенародний похід за загальне навчання (всеобуч)». 25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Цією постановою було започатковане обов'язкове чотирикласне навчання. У 1932/1932 навчальному році в Україні працювало майже 22 тис. шкіл, у яких налічувалося 4,5 млн учнів. Українські школи переважали, але разом з тим 400 тис. дітей навчалися в російських, єврейських, німецьких, болгарських, молдавських та інших національних школах. У сільській місцевості шкільна мережа розширювалася повільніше, ніж у місті. У 1933/1934 навчальному році в сільських школах УСРР навчалася на 170 тис. учнів менше, ніж у 1932–1933 р., на який припали Голодомор, масові міграції селян у міста, депортації «куркулів і підкуркульників» із членами їх сімей. У наступні роки становище вдалося нормалізувати, наприкінці другої п'ятирічки в Україні було в основному завершено перехід до обов'язкової початкової, а в містах – до загальної семирічної освіти. У 1937/1938 навчальному році в школах УРСР навчалася 5,5 млн, а в 1940/1941 н. р. – 6,7 млн учнів. Однак лише близько третини всіх учнів припадало на середні школи. Навіть у середніх школах відчувався дефіцит учителів із вищою освітою. Багато кваліфікованих педагогів стали жертвами сталінських репресій.

Припинення українізації супроводжувалося скороченням кількості українських шкіл; у 1938 р. стало обов'язковим вивчення російської мови, змінювалися українська абетка і граматика в напрямі наближення їх до російської. Ці зміни декретувалися вищим партійним керівництвом, не мали нічого спільного з об'єктивними тенденціями розвитку культури і були проявом русифікаторського курсу режиму.

З початку 1920-х рр. йшов процес підпорядкування школи ідеологічним установам більшовицької партії. Це здійснювалося різними способами, найголовнішими з яких була ідеологізація навчальних програм, а отже, всього навчального процесу, а також робота в школі комсомолу й піонерських організацій.

У 1936 р. ухвалили створити комсомольські організації в кожній середній школі, а загальношкільні піонерські організації існували вже з 1935 р. Ніякої самостійності ці організації не мали. Їхня діяльність спрямовувалась на встановлення ідеологічного контролю над школярами, підпорядкування диктату більшовицької партії. Усе це офіційна ідеологія характеризувала як формування «нової» людини.

3. Вища освіта

Новий суспільний лад вносив зміни в роботу вищих навчальних закладів. Доступ до них дітей дворян, священнослужителів, землевласників і підприємців, інших осіб, які розглядалися як «ворожі» радянській владі, був фактично закритий. Для того щоб звільнитися від тих з них, яким все-таки вдавалося всту-

пити до вишів, час від часу влаштовувалися чистки і перереєстрації студентів. Крім того, велася активна і цілеспрямована робота із «пролетаризації» складу студентства, розширювалася мережа «робітничих факультетів» (робітфаків). Набір на ці факультети проводився виключно за рекомендацією партійних, радянських і профспілкових організацій, військових частин.

Політика українізації сприяла впровадженню в навчальний процес вищої школи української мови. У 1923 р. уряд УРСР ухвалив декрет, в якому ставилося завдання поступово перевести виші на українську мову викладання. Навіть перед військовими навчальними закладами було поставлене завдання підготувати необхідну кількість командирів, які б володіли українською розмовною мовою і командним голосом.

Широкі масштаби господарського будівництва, необхідність прискореного розвитку народної освіти, охорони здоров'я потребували як максимального залучення до творчої роботи старих спеціалістів з їх величезними знаннями та досвідом, так і виховання нової генерації інтелігенції. Однак сталінський режим не довіряв старим спеціалістам, що керувалися здоровим глуздом і не підтримували економічно необґрунтовані, авантюрні проекти. У цій ситуації партійно-державне керівництво взяло курс на підготовку спеціалістів нової генерації. Мережа вишів в Україні швидко зростала. У 1933 р. відновлено діяльність університетів: Харківського, Одеського, Київського, Дніпропетровського. Розширилась мережа робітфаків. Вища школа формувалася через цілеспрямоване насичення її комуністами, комсомольцями, членами профспілок, демобілізованими червоноармійцями, які довели свою лояльність режимові. У цілому з 1921 р. по 1938 р. виші й технікуми України підготували близько 400 тис. спеціалістів. Це дало змогу в основному забезпечити кадрами спеціалістів усі галузі народного господарства, науку, культуру.

А втім, процес формування нової генерації інтелігенції супроводжувався не лише успіхами, а й великими втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Було остаточно порушено інтелектуальну й моральну спадкоємність нової та старої інтелігенції. Властиві демократичній більшості дореволюційної інтелігенції критичний дух, творче начало, гуманізм, милосердя і благородство в нових умовах не мали підґрунтя для розвитку. Тоталітарний режим не був зацікавлений у формуванні творчої особистості. Він потребував бездумного виконавця, «гвинтика», який не допускав і тіні сумніву в мудрості вождів, був глибоко переконаний, що створений у Радянському Союзі соціально-економічний і політичний лад – найкращий з усіх можливих. За таких умов серед інтелігенції поширювалися безпринципність, аморалізм, фабрикавання доносів, наклепницьких заяв тощо. Ті, хто прагнув зберегти свої політичні переконання й моральні принципи, підпадали під підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали свободу і навіть життя.

4. Стан науки

Найвищою державною науковою установою республіки Раднарком УСРР оголосив у 1921 р. Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН). У 1922 р. її очолив відомий український ботанік В. Липський, який перебував на цій посаді до 1928 р. Значний внесок у розвиток Академії зробив С. Єфремов, який тривалий час був віцепрезидентом ВУАН.

У системі ВУАН на середину 1920-х рр. працювало близько 40 науково-дослідних установ, що входили до трьох відділень: історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Протягом 1920-х рр. особливо плідно діяло історико-філологічне відділення Академії, де головну роль відігравав М. Грушевський. Відділення організувало випуск журналу «Україна», який став провідним періодичним виданням у галузі українських досліджень, опублікувало сотні наукових робіт. Учені активно працювали над забезпеченням потреб українізації. У 1921 р. засновано Інститут української наукової мови, зусиллями співробітників якого до 1932 р. було видано 49 термінологічних словників і заплановано ще 34. У фізико-математичній секції ВУАН працювали видатні учені, котрі своїми дослідженнями здобули міжнародне визнання.

У 1928 р. в Харкові відкрито Український фізико-технічний інститут (УФТІ), в якому сконцентровано потужний науковий потенціал. Там у 1931–1932 рр. працював І. Курчатова, а Л. Ландау написав класичну роботу з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. у цьому інституті група вчених уперше в Радянському Союзі здійснила штучне розщеплення атома літію.

Комісія для укладання словника живої української мови ВУАН.

Зліва направо 1-й ряд: П. Стебницький, академік ВУАН А. Кримський, М. Грінченко, академік ВУАН С. Єфремов; 2-й ряд – В. Дем'янчук, В. Ганцов, Г. Голоскевич, О. Андрієвська. Київ, 1922 р.

Юрій Кондратюк

На 1920–1930-ті рр. припадає наукова творчість талановитого вченого, винахідника Ю. Кондратюка. Його розробки з теорії космічних польотів уже в 1920-ті рр. використали спеціалісти радянського ракетобудування. На основі теоретичних пошуків Ю. Кондратюка здійснювалася підготовка польотів на Місяць у Сполучених Штатах.

У 1932 р. за ініціативи Є. Патона на базі електрозварювальної лабораторії засновано Інститут електрозварювання АН УСРР. Колектив інституту розробив ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці застосували на Магнітогорському металургійному комбінаті й Дніпробуді. В Україні плідно працювала група талановитих математиків – школа Д. Граве. В Інституті математики засновник наукової школи М. Крилов та його учень М. Боголюбов створили новий напрям – нелінійну математику.

Євген Патон

Важливе значення для розвитку галузей науки мали роботи біохіміка О. Палладіна, патологоанатома О. Богомольця, фізіолога Д. Воронцова, медиків В. Філатова, М. Стражеска, О. Корчак-Чепурківського, генетиків і селекціонерів М. Холодного, А. Сапегіна і В. Юр'єва. Як і інші категорії інтелігенції, вчені України, особливо ті, хто вів дослідницьку роботу ще з дореволюційних часів, зазнали жорстоких переслідувань. Крім арештованих у зв'язку з процесом СВУ, унаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки АН УСРР геолог Н. Світальський, генетик І. Агол, деякі інші вчені. Переслідування зазнав Л. Ландау, котрого врятувало лише заступництво видатного фізика П. Капіци, який особисто звернувся з листом до Сталіна, Молотова й Берії, доводячи абсурдність звинувачення єврея Ландау в шпигунстві на користь Німеччини, де антисемітизм був державною політикою.

Олександр Палладін

З 1934 р. обраний академіком АН УРСР авантюрист Т. Лисенко почав переслідувати своїх противників у науці. У 1930 р. ув'язнено Ю. Кондратюка, але він і в засланні продовжував наукову роботу. У 1937 р. заарештовано корифея української математики Ми-

хайла Кравчука. Влада не забула його відмову виступити в 1930 р. у ролі громадського обвинувачувана на процесі СВУ. Жертвами сталінських репресій у 1930-ті рр. стали тисячі працівників наукових закладів і вищої школи.

Михайло Кравчук

Важко доводилося суспільним наукам. Тут насаджувався догматизм, творчу активність учених сковували вульгарно-соціологічні схеми, найменше відхилення від яких вважалося відступом від марксизму і жорстоко переслідувалося. У 1929 р. під час дискусії з питань історичної науки об'єктом упередженої критики стали праці одного з найвідоміших істориків-марксистів 1920-х рр. академіка Матвія Яворського. Його погляди були оголошені немарксистськими і «націоналістичними». Вченого виключили з більшовицької партії, звільнили з усіх посад, позбавили членства в обох академіях, у 1932 р. заарештували, а в 1937 р. розстріляли в Сандармосі.

Як «немарксистські буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори найвидатнішого українського історика М. Грушевського, що у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, аби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодого української історичної науки. Через деякий час після повернення М. Грушевського обрали академіком ВУАН, а в 1929 р. – академіком АН СРСР. Та вже на початку 1930-х рр. становище вченого стало нестерпним. У 1931 р. його заарештували, але через деякий час звільнили й примусили переїхати до Москви. По суті, це було заслання. У 1934 р. М. Грушевський помер за загадкових обставин. Зазнали переслідувань і були страчені десятки талановитих вчених-гуманітаріїв.

5. Література

У 1919–1920 рр. з України емігрували видатні письменники М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, В. Самійленко та інші, які не визнали більшовицький режим. На зміну їм у літературу прийшло покоління молодих, котре, спираючись на демократичні традиції дожовтневої української літератури, прагнуло до оновлення мистецтва, написання художніх творів, співзвучних своєму розумінню нової епохи. Це О. Досвітній, М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, М. Рильський, О. Слісаренко, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, В. Яловий і багато інших. У 1920-ті рр. письменники ще мали можливість експериментувати, вибирати літературно-художні напрями, стилі, форми. Однак робити це можна було лише в рамках визнання радянської влади і більшовизму. Виникали і розпадалися численні літературно-художні об'єднання: «Гарт»,

Члени літературного об'єднання «Ланка». Зліва направо: Борис Антоненко-Давидович, Григорій Косинка, Марія Галич, Євген Плужник, Валер'ян Підмогильний, Тодось Осьмачка. 1925 р.

«Плуг», «Аспанфут», «Ланка», «Молодняк», «Авангард» та ін. Видавалися десятки журналів, літературно-художніх альманахів і збірників.

У центрі дискусій різних літературних течій другої половини 1920-х рр. був ідейний натхненник провідного літературного об'єднання України – Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) – М. Хвильовий, член більшовицької партії, учасник громадянської війни, один із засновників новітньої української літератури.

Микола Хвильовий – росіянин за походженням (його справжнє прізвище Фітільов) – щиро вірив, що більшовицька революція приведе до соціального і національного визволення українського народу, розвитку його культури, мистецтва. Водночас загострене чуття художника дало можливість йому одному з перших у радянській літературі відобразити в художніх творах назрівання в суспільстві небезпечних і трагічних змін. У літературній дискусії 1925–1928 рр. йшлося про шляхи розвитку української літератури, про необхідність широко використовувати досягнення європейського мистецтва, про хибність однобокої орієнтації на російську культуру. Без Європи, поза Європою М. Хвильовий не уявляв собі українського відродження. Він проголосив украї сміливе тоді гасло «Геть від Москви. Дайош Європу!», яке означало заклик подолати комплекс національної меншовартості. «Злою іронією звучать безграмотні поради орієнтуватися на московське мистецтво», – писав письменник у публіцистичних роздумах «Україна чи Малоросія». М. Хвильовий був націонал-комуністом, і його хвилювали питання відродження й розвитку української культури, можливості її виживання в умовах соціалістичного будівництва, в яке він у той час ще щиро вірив, а не відрив України від Радянської Росії. Проте червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. оцінив погляди письменника як прояв сепаратизму: «Такі гасла можуть бути прапором для української буржуазії, що зростає на

Сидять, зліва направо: Павло Тичина, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Олекса Слісаренко, Майк Йогансен, Гордій Коцюба, Петро Панч, Аркадій Любченко. Стоять, зліва направо: Михайло Майський, Григорій Епик, О. Коваленко, Іван Сенченко, Павло Іванов, Юрій Смолич, Олесь Досвітній, Іван Дніпровський. Харків. 1926 р.

грунті непу, бо вона під орієнтацією на Європу безперечно розуміє відмежування від фронту міжнародної революції столиці СРСР – Москви». Хвильового звинуватили в націоналізмі, ворожості до офіційного курсу партії, настанов більшовицького керівництва.

Більшість українських письменників із захопленням сприйняли статті М. Хвильового. «Враження від статей Хвильового подібне до того, ніби в кімнаті, де було так душно, що було важко дихати, відчинили вікна і легені раптом відчували свіже повітря», – писав один із сучасників Хвильового, письменник М. Могилянський.

1930-ті рр. стали найтрагічнішими в новітній історії української літератури й мистецтва. Це десятиліття пройшло під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури; їх незмінно зараховували до складу сфабрикованих каральними органами контрреволюційних організацій. Кілька десятків українських письменників стали жертвами репресій уже на рубежі десятиліть. Після ухвалення в квітні 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» було ліквідовано літературно-художні об'єднання й створено єдину спілку радянських письменників України, органі-

Микола Хвильовий

Микола Зеров

з'їзду, репресували 97. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні. Це – четверта частина всіх репресованих літераторів у СРСР у 1920–1950-ті рр. «Розстріляним відродженням» назвали дослідники репресованих українських літераторів. Жоден з тих, хто ще залишався на свободі, не був застрахований від розправи.

заційно оформлену в 1934 р. Відтоді літературний процес цілком контролювався партійними чиновниками. Усі письменники своєю творчістю мали сповідувати соціалістичний реалізм, що у практиці 1930-х рр. зводився до художнього коментування сталінських «теоретичних положень», прославлення радянської дійсності. Тих, хто не міг чи не бажав пристосовуватися, – репресували.

Весною 1933 р., у розпал голоду, почалася хвиля переслідувань українських письменників. Було арештовано талановитого поета, прозаїка й драматурга, члена більшовицької партії М. Ялового. Довідавшись про це, його друг М. Хвильовий зрозумів, що розгортається широка кампанія переслідувань діячів української культури. М. Хвильовий покінчив життя самогубством, залишивши передсмертну записку, в якій зазначив: «Кров'ю своєю можу засвідчити, що Яловий ні в чому не винен...».

За абсурдними звинуваченнями 1933 р. репресували О. Слісаренка, О. Досвітнього, Остапа Вишню. Наступного року розстріляли Г. Косинку, Д. Фальківського, К. Буревія, глухонімого поета О. Влизька. У 1935 р. потрапив за ґрати й загинув у таборах М. Зеров – один з найяскравіших письменників України післяжовтневого періоду. У 1937 р. розстріляли М. Семенка. Зі 193 членів та кандидатів у члени Спілки радянських письменників України, які ввійшли до неї під час першого письменницького

Письменники А.І. Копиленко та П.І. Панч (праворуч). Харків, 1933 р.

Незважаючи на величезний тиск репресивного апарату, українське художнє слово не вмерло. У деформованому, спотвореному вигляді література існувала й у 1930-ті рр. Більшовицький режим прагнув використати авторитет красного письменства для зміцнення своєї влади над Україною. Публікувалися твори письменників П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, А. Малишка, П. Панча, Ю. Яновського, Івана Ле, А. Головка, Н. Рибак, Ю. Смолича, І. Микитенка, О. Копиленка й багатьох інших. Але це була зовсім інша література. Жорстокі життєві реалії – насильницька колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., інші злочини тоталітарного режиму в Україні залишалися за межами художніх творів. Письменники мусили без найменшого натяку на критику зображувати минуле й сучасне, прославляти більшовицьку партію, Сталіна, його найближче оточення. У 1933 р., у розпал Голодомору, П. Тичина написав вірш «Партія веде», головна думка якого втілювалася в словах: *«О прекрасний час! Неповторний час!»*. У присвяченій Сталіну збірці «Сталь і ніжність» (1940 р.) П. Тичина писав: *«Корабль пливе річкою, що йому вир, любимо ми тебе, Сталіне, дужий богатир»*. Подібне, позбавлене найменшого поетичного смаку виславляння Сталіна трапляється в творчості М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, інших талановитих поетів тієї трагічної доби. Це була своєрідна данина тоталітарному режимові, яку змушені платити майстри красного слова за можливість жити й писати. Наслідком цього стала глибока корозія таланту, особисті драми. Коментуючи з-за кордону творче згасання поета «божою милістю» Павла Тичини, автора талановитої поетичної збірки часів Української революції «Сонячні кларнети», український поет-емігрант Євген Маланюк у вірші «Сучасникові» писав: *«Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась»*.

В умовах репресій українським письменникам нав'язувалось принизливе почуття «меншовартості», а літературний процес в Україні зображувався як «вторинний», «похідний» від літературного процесу в Росії. За цих надзвичайно складних соціально-політичних умов письменники республіки зберегли українське художнє слово, а отже, і можливості для відродження української літератури в майбутньому.

6. Образотворче мистецтво

З переходом до мирного будівництва значно зростає інтерес до образотворчого мистецтва, музичної та театральної творчості. Виникає ряд об'єднань художників, у тому числі «Асоціація художників Червоної України», члени якої С. Іжакевич, К. Трохименко, О. Кокель, Ф. Кричевський та інші проголосили своїм основним завданням правдиве відображення сучасності.

Тривала діяльність художників блискучої, оригінальної школи послідовників М. Бойчука (бойчукісти), у творчості яких у самотутньо поєднувалися елементи староукраїнського й візантійського живопису.

Михайло Бойчук

На театральних сценах республіки лунали голоси П. Саксаганського і М. Садовського, Н. Ужвій, А. Бучми, О. Борисоглібської, Ю. Шумського, В. Добровольського, оперних співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, О. Петрусенко, Б. Гмирі, З. Гайдай. Плідно працювали колективи, об'єднані в Першому державному драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві на чолі з О. Загаровим та державному драматичному театрі ім. І. Я. Франка під керівництвом Г. Юри. Нарешті, у 1922 р. у Києві засяяла зірка театру «Березіль», очолюваного одним з найвидатніших реформаторів українського театру за всі часи його існування – Лесем Курбасом. У 1920-ті рр. його творчість сягає вершин.

У 1920-ті рр. помітне місце в культурному житті посіло кіно. У середині 1920-х рр. у містах і селах України працювало понад 500 кінотеатрів. 1922 р. введено в експлуатацію Одеську кінофабрику, у 1927 р. розпочалося будівництво Київської кіностудії – на тоді найбільшої в Європі. У 1920-ті рр. зійшла зоря письменника, кіносценариста, одного з видатних майстрів українського і світового кіномистецтва – *Олександра Довженка*. У 1927 р. він поставив фільм «Звенигора», у 1929 р. – «Арсенал». Найвищим його досягненням був геніальний фільм «Земля», який вийшов на екрани в 1930 р. і приніс О. Довженку світову славу.

У музичному мистецтві на 1920-ті рр. припадає творчий злет композиторів Г. Верьовки, П. Козицького, Л. Ревуцького, К. Богуславського та ін. Далеко

*Михайло Бойчук.
Молочниця.
1921–1922 рр.*

*Іван Падалка.
Збирання помідорів.
1932 р.*

*Ірина Стешенко, Наталя Ужвій,
Олімпія Добровольська та ін.
1920-ті рр*

за межами республіки ширилася слава про хорову капелу «ДУМКА» на чолі з її беззмінним керівником М. Городовенком. Цей колектив об'їздив усю Україну, виступав на Дону, Кубані, у Грузії, Азербайджані, у Москві, а в 1929 р. мав гастролі у Франції.

Таким чином, 1920-ті рр. характеризувалися бурхливим розвитком літератури та образотворчого мистецтва. Українська творча інтелігенція включалася в практичну діяльність формування декретованої партією соціалістичної культури, вносячи в неї національну сутність. Творчий потенціал українського національного мистецтва виявився настільки потужним, що, попри всі перепони й обмеження ідеологічного характеру, кращі його представники досягли феноменальних висот.

Сталінізм згубно позначився на творчості багатьох із цих митців. Леся Курбаса звинуватили в націоналізмі, звільнили з роботи, а потім після арешту в 1933 р. відправили в табір, де він і загинув.

*Сцена з вистави за п'єсою М. Куліша «97».
Театр ім. І.Я. Франка. Харків. 1924 р.*

Сцена з фільму «Арсенал» О. Довженка. 1924 р.

підґрунтям національного мистецтва. 1930-ті рр. виявилися особливо трагічними для українського кобзарства й лірництва. Сталінські помічники в Україні взяли курс на репресії проти цієї групи традиційних народних співців, бо встановити контроль над їх творчістю, з огляду на особливості їхнього способу життя (не мали постійного місця проживання і прописки), було важко. У грудні 1933 р. кобзу та бандуру було оголошено «класово-ворожим» інструментом тільки за те, що вони «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики». Спроби з допомогою партійних агітаторів «зорієнтувати» народних співців на прославлення більшовицьких порядків в Україні виявилися марними. Кобзарі й лірники співали про те, про що думав кожен: про жахливу долю народу, про голодомор, насилля і жорстокість. А ще вони продовжували нагадувати своїм землякам про втрачену волю, про героїзм і романтику минулих козацьких часів.

Григорій Вер'овка

Потім настала черга самодіяльних і професійних творчих колективів – капел і ансамблів бандуристів. Залишились одиниці, «ідеологічні якості» котрих не викликали сумнівів. Сотні керівників груп і найвизначніших професіоналів та аматорів гри на бандурі репресували.

Та попри всю складність і суперечливість умов кінця 1920–1930-х рр., культурний процес в Україні не згас і тривав, зберігши українську літературу і мистецтво, забезпечуючи прогрес у народній освіті, підготовці кадрів, науці.

Кобзарі. 1920-ті рр.

Підсумки та узагальнення

Розвиток культури в Наддніпрянській Україні в 1920–1930-х рр. відбувався під впливом суперечливих чинників. З одного боку, більшовики прагнули встановити повний контроль над усіма проявами духовного життя людей. Було проголошено проведення культурної революції, що передбачало знищення національних культур і створення єдиної для всіх національностей спільної культури – соціалістичної за змістом, національної за формою. Ідеологічною основою нової культури вважався марксизм: матеріалізм у світогляді, диктатура в політиці, заперечення індивідуалізму і утвердження ідеї комуністичної солідарності («пролетарського інтернаціоналізму»). З допомогою соціалістичної культури передбачалося сформувати «нову людину» – монолітний, ворожий західному («буржуазному») способу життя людський масив, на який мала спиратися партія в реалізації планів будівництва комунізму всередині країни і здійснення революції за кордоном.

З іншого боку, більшовики змушені були враховувати той значний вплив, який справила на суспільство, особливо на інтелігенцію й селянство, Українська революція. Своєрідним свідченням цього стала «українізація», на яку більшовики в Україні мусили погодитися, щоб залишитися при владі, але яка відкривала певні можливості для розвитку української національної культури. У межах «українізації» в 1920 – на початку 1930-х рр. відбувався інтенсивний розвиток української культури, який одержав назву «українського відродження».

На початку 1930-х рр. цей процес штучно зупинили. Українська культура зазнала величезних втрат. 1930-ті рр. називають періодом «розстріляного відродження». Було ліквідовано незалежну українську літературу, мистецтво, мовознавство, науку, освіту та всі інші прояви українського культурного процесу.

Проте, попри жорстокий комуністичний терор, культурний процес в Україні не зупинився, зберігши у спотвореній формі українську літературу і мистецтво, забезпечуючи прогрес у народній освіті, підготовці кадрів, науці.

Що необхідно знати

1. З якою метою більшовики здійснювали комуністичну політизацію культурного життя? Які особливості цієї політизації спостерігалися в Україні?
2. Як формувалося й у чому проявлялося почуття меншовартості, вторинності (щодо російської культури) в творчості діячів української культури?
3. Як курс на всеобуч пов'язаний із процесами сталінської модернізації? З якою метою політизувався навчальний процес у школі?
4. Розкрийте особливості формування нової генерації інтелігенції в УРСР у 1920–1930-ті рр. Яким, з точки зору комуністичного режиму, повинен бути український радянський інтелігент?
5. Назвіть найвідоміших українських учених 1920–1930-х рр. та схарактеризуйте їхні досягнення.
6. Як під впливом тоталітарного режиму деформувався в 1920–1930-ті рр. літературний процес в Україні?
7. Які зміни відбувалися в українському образотворчому мистецтві в 1920–1930-ті рр.?

Письменник про літературний процес в Україні в 1920-ті рр.

З праці Миколи Хвильового «Думки проти течії»

На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс?

У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень... Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати... Російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування... Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі.

Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, його стиль, його прийоми.

...Досить «фільствувати» – «дайош» – свій власний розум! Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства.

Цит. за.: Майстренко І.
Історія Комуністичної партії України. 1979. С. 120–121.

Ці слова були сказані в 1920-ті рр. Наскільки вони актуальні для того часу і зараз? Чи стосуються лише української літератури чи й інших галузей культури? *Напишіть есе і обговоріть.*

§ 31. КОМУНІСТИЧНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ І ПЕРСПЕКТИВА ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (Практичне заняття)

Радимо спочатку повернутися до попереднього практичного заняття «Чи зазнала поразки Українська революція 1917–1921 рр.» і згадати:

а) як ви сформулювали свої відповіді на питання: «Чи можна вважати згоду більшовиків на утворення Української СРР успіхом Української революції? Чи справді в ході Української революції 1917–1921 рр. відбувалося формування модерної української нації?»;

б) як ви прокоментували слова зарубіжного українського дослідника І. Лисяка-Рудницького: «Було б помилкою говорити про поразку Української революції. Вона не досягла остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила модерну українську націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя».

Тепер сформулюємо проблему

Чи можна стверджувати, що в умовах тоталітарного режиму в СРСР в 1930-ті рр. *знищувалися* передумови здобуття Україною незалежності?

Гіпотези

а) *знищувалися*;

б) *знищувалися*, але не всі;

в) деякі *знищувалися*, але одночасно формувалися нові.

Шукаючи підтвердження своєї гіпотези, згадайте про становище України у складі СРСР в 1930-ті рр.

Політичне становище

У новій Конституції УРСР, ухваленій 1937 р., йшлося про «визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії». Гарантувалися демократичні свободи. Говорилося навіть про державний суверенітет України і про право її виходу із СРСР. На найвищому рівні визнавалось існування української соціалістичної нації, яка оголошувалася якісно новою, вищою формою розвитку нації. Комуністичне вчення передбачало *визнання за українською нацією спільність території, економічного життя, мови, культури, історичної пам'яті*.

А втім нагадаємо, що було насправді. Конституція ухвалювалася у розпал «Великого терору», коли ніякі права не діяли і будь-кого будь-коли могли арештувати, ув'язнити та розстріляти. У минулому була насильницька колективізація, Голодомор 1932–1933 рр., «розстріляне відродження», масові репресії

реальних і уявних противників комуністичного режиму. Мільйони людей померли або чекали смерті в концтаборах. Теза про конституційний суверенітет України була пустою формальністю, про яку навіть боялися вголос згадувати. В Україні панував тоталітарний комуністичний режим імперського зразка.

Економічні наслідки форсованої індустріалізації в СРСР для України

Не маючи політичного суверенітету, Україна не могла самостійно розвивати свою економіку. Промисловість України (за винятком місцевої) перейшла в повне розпорядження московських відомств. У централізований розподіл потрапляла і продукція колгоспно-радгоспного сектору. Ринкові механізми регулювання економічного життя знищені. Все управлялося через вказівки зверху. У Москві вирішували, що і де будувати в Україні. При цьому виходили з міркувань загальносоюзної доцільності, не беручи до уваги потреби республіки, зацікавленої у створенні гармонійної економіки, яка б задовольняла основні потреби населення за рахунок власного, дешевшого виробництва, а не привізного, дорожчого.

Такий підхід призвів до того, що індустріалізація України звелася головним чином до нарощування обсягів виробництва важкої промисловості – металургійної і вугільної, які були розвинуті ще до революції і працювали здебільшого на загальноросійську економіку. Це означало, що, як і до революції, в Україні у все більших обсягах видобували залізну і марганцеву руду, яку переплавляли на українському ж вугіллі, а потім метал везли для подальшої переробки за межі республіки. При цьому, як і до революції, нові машинобудівні підприємства будувалися, як правило, за межами України, а нові вугільні й залізрудні шахти – в Україні. Таким чином, посилювалася економічна взаємозалежність різних республік СРСР. Робилося все так, щоб економічно одна республіка СРСР не могла обійтися без іншої.

Як і у дореволюційні часи, в умовах сталінської індустріалізації в Україні відставала легка промисловість, що мала покликана забезпечувати населення України товарами широкого вжитку. Багато предметів повсякденного попиту, виробництво яких можна було організувати в Україні, ввозилися з-за її меж. Потреби населення України штучно «прив'язували» до виробників з іншої республіки. Звичайно, за привізну продукцію жителям України доводилося переплачувати.

Усі ці «перекоси» не були випадковими: це було наслідком цілеспрямованої політики сталінського керівництва, яке, з одного боку, викачувало з України додаткові фінансові ресурси, а з іншого – зміцнювало контроль над нею. З точки зору економічної доцільності й інтересів України це було нераціонально, але відповідало політичній лінії московського центру, бо сприяло централізації СРСР.

Чи дають наведені вище факти підстави для остаточного висновку, що за часів тоталітарного режиму передумови здобуття Україною незалежності знищувалися?

Радимо не поспішати з висновком і звернутися до думки дослідників.***Точка зору історика А. Каппелера***

Політика коренізації та ліберальна мовна політика, які протривали ще до середини 1930-х років, ...істотно прискорили творення націй... У 1920-х рр. сконсолідувалися як нація українці: українська мова майже повністю запанувала в школах та установах, уперше утворилася численна україномовна еліта, з'явилися україномовні міське населення й промислові робітники.

Ця консолідація націй і поширення національних ідеологій суперечили очікуванням центру, який своїми заходами хотів добитися ліквідації національних елементів і зміцнити єдність радянської держави. Ставало щораз ясніше, що нові національні еліти не вдовольнятимуться формальною рівністю, а висуватимуть також і політичні вимоги. Націонал-комуністи домагалися розширення повноважень своїх республік і ставили за мету ширшу їх участь у політичному житті.

Поворот від прагматично-гнучкої національної політики до репресивної, який розпочався наприкінці 1920-х рр., не можна інтерпретувати як просту зміну курсу. Політиці «коренізації» було дано відбій.

Сталінська політика сили частково відкинула творення націй, яке відбувалося в 1920-х рр.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, 2005. С. 285, 227, 288.

А. Каппелер веде мову про націотворення як основу державотворення. Він стверджує, що процес націотворення в другій половині 1930-х рр. був «частково відкинутий». Проте чи не зупинився повністю в умовах кривавого сталінського терору цей процес?

Для відповіді на це питання радимо ще раз згадати, які зміни відбувалися в соціальній структурі України.

Ті соціальні групи, які визначали технічний прогрес в Україні (*робітничий клас, інженерно-технічний і менеджерський персонал, освіта, наука та ін.*) і які до революції формували в основному за рахунок неукраїнського населення, тепер почали поповнюватися головним чином за рахунок місцевих селян. Спочатку цей процес поширився на новобудови, у вугільну промисловість Донбасу, на рудники Кривбасу та інші галузі господарства, де була гостра потреба у важкій і малокваліфікованій праці. З часом, одержавши відповідну підготовку, вихідці з українського села потрапляли і на ділянки виробництва, які потребували вищої кваліфікації. Змінився і національний склад працівників освіти, науки та культури: у 1939 р. українці становили в цій галузі 71,3 %, росіяни –

12,7 %, євреї – 10,8 %. Як наслідок, міста в ці роки почали зростати переважно за рахунок українського населення. У 1920 р. українців серед міських жителів Української РСР була лише третина, у 1939 р. – понад 58 %.

Роки індустріалізації й колективізації позначені інтенсивним соціальним рухом по «вертикалі» – з «низів» соціальної піраміди до її вищих щаблів. Більшовицька партія сприяла висуванню рядових робітників і селян на керівні посади, відкривала перед ними двері вищих та середніх навчальних закладів, вважаючи їх надійною соціальною опорою режиму. В органи державного управління, господарський, партійний апарат, в офіцерський корпус Червоної армії, органи державної безпеки, міліцію, до керівництва колгоспами, радгоспами, торговельними підприємствами прийшли десятки тисяч здібних робітників і селян.

Таким чином, у ході модернізації зазнала істотних змін соціальна структура українського населення. З українців-селян формувалися робітники, інженери і менеджери різних рівнів, партійні працівники та державні службовці, військові та інші керівники. І хоча вони виховувалися в умовах комуністичного тоталітаризму, зазнавали жорсткої русифікації та змушені постійно славити Сталіна і більшовицьку партію, більшість з них пам'ятала, хоча й у спотвореній формі, про Українську революцію, про колективізацію і Голодомор 1932–1933 рр., пам'ятала мову батьків і зберігала відчуття своєї національності.

Ми пам'ятаємо, що однією з причин поразки Української революції була слабка її соціальна база – недостатня кількість робітників-українців і спеціалістів, здатних опанувати різні сфери суспільної діяльності, відсутність українського за складом населення міста і «середнього» класу. Тепер у результаті радянської модернізації цей недолік поступово, але неухильно усувався.

Ще раз повторюємо питання: чи продовжувався в 1930-ті рр. процес націотворення і чи формувалися в 1930-ті рр. передумови незалежності України?

Якщо ви даєте позитивну відповідь на це питання, то чи не означає це, що природним плином історії, всупереч волі сталінського режиму, в ході модернізації Україна *ставала вже більше і більше підготовленою до незалежного державного життя?*

Але які ще, крім названих вище об'єктивних умов, необхідні для одержання незалежності?

Згадаймо, що Радянський Союз формально був федерацією, а фактично – унітарною державою. По суті, це була імперія. Усі імперії під впливом внутрішніх суперечностей (у тому числі національно-визвольної боротьби) і міжнародних конфліктів рано чи пізніше розпадаються. ХХ століття – епоха краху імперій. Радянський Союз не був винятком. У 1917 р. зазнала краху його попе-

редниця – Російська імперія. Тоді український народ виявився не готовим до самостійного державного життя. У результаті модернізації 1930-х рр. він наблизився до можливості стати незалежною державою.

Проблема в тому, коли радянська імперія вступить в стадію свого краху і український народ одержить ще один історичний шанс.

Для закріплення матеріалу дайте розгорнуті відповіді на питання:

1. До яких несподіваних для московського центру наслідків привела в Україні модернізація?
2. Чи продовжувався в 1920–1930-ті рр. в Україні процес націотворення?
3. Чи згодні ви з тезою, що в результаті модернізації 1930-х рр. Україна наблизилася до можливості стати незалежною державою?

РОЗДІЛ 5.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

В 1921–1939 рр.

§32. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ

Згадайте:

1. У складі яких адміністративно-територіальних одиниць Австро-Угорщини перебували західноукраїнські землі до Першої світової війни?
2. Коли була створена й скільки проіснувала Західноукраїнська Народна Республіка?

1. Статус західноукраїнських земель і національна політика влади

Жителі України не змогли у ході визвольної боротьби 1917–1920 рр. відстояти державну незалежність, тож були приречені на другорядну роль у складі інших держав. При цьому західні українці не мали навіть того суто формального й цілком залежного від московського центру адміністративного витвору більшовиків, яким була Українська РСР.

Загальна чисельність жителів Західної України становила на початку 1920-х рр. близько 7 млн осіб. Найбільше їх проживало в Польщі (до 6 млн), значно менше в Румунії (790 тис. осіб) і Чехословаччині (455 тис. осіб).

Майбутнє українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, розглядалася на Паризькій конференції 1919 р. у контексті планів формування з новостворених держав, зокрема, Польщі, Чехословаччини і Румунії, міцного «санітарного кордону» проти більшовизму. Це збіглося з намаганням польської, чехословацької і румунської делегацій приєднати до складу своїх країн якнайбільше сусідніх територій. Зокрема, на Північну Буковину претендувала Румунія – країна, що воювала на боці Антанти, на Східну Галичину – новостворена Польська держава, а на Закарпаття – Чехословаччина.

Румунія окупувала Буковину ще до початку Паризької конференції і прагнула «узаконити» окупацію. Претензії Румунії підтримала Франція. За Сан-Жерменським мирним договором 1919 року Буковина залишалась у складі Румунського королівства, але була поставлена умова: підписати положення

 Територія Української Соціалістичної Радянської Республіки у квітні 1921 р.

 Кордони сучасної України

1 – Східна Галичина, 2 – Закарпаття, 3 – Північна Буковина

Україна в 1921 р.

про національні меншини, надавши їм відповідні права. Румунська делегація відмовилася це зробити. Позиція румунського делегата пояснювалася політичною лінією післявоєнної Румунії, яка взяла курс на створення моноетнічної держави й асиміляцію національних меншин. Урешті, входження Буковини до складу Румунії визнали і без згоди на забезпечення прав українців.

З перших днів окупації корінне українське населення в Румунії зазнавало національних утисків. Румунська влада не сприймала українців як окрему націю, а спиралася на те, що на Буковині, як і на придунайських українських землях, проживають *«зовсім не українці, а лише слов'янізовані румуни, що забули свою мову»*. Як наслідок, румунську мову на окупованих українських землях оголосили державною. У лютому 1919 р. був виданий закон, за яким на роботу в державні установи приймалися ті, хто знав румунську мову. 1920 р. були видані закони про заборону української мови в усіх державних і муніципальних установах. Декретом румунського уряду від 21 липня 1919 р. було перейменовано українські назви міст і сіл на румунські.

У Сен-Жерменському мирному договорі з Австрією, яким Закарпатська Україна (у договорі вона називалася Підкарпатською Руссю) передавалася до складу Чехословаччини, мова йшла й про майбутній статус цієї території. У статті 10 Договору було зазначено: «Чехословаччина зобов'язується уконституювати Підкарпатську Русь як автономну одиницю в рамках Чехословаччини із найвищим ступенем самоврядування, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави». Чехословаччина погодилася надати автономію українцям Закарпаття. Перехід Закарпатської України до складу Чехословаччини було зафіксовано і у Тріанонському мирному договорі з Угорщиною 1920 року.

Проте ніякої автономії Закарпаття до 1939 р. не одержало. І хоча відкритої дискримінації українців у краї не було (вона проявлялася у прихованих формах), за рішенням найвищого адміністративного суду Чехословаччини від 28 червня 1925 р. українську мову було визнано «чужою» для населення Закарпаття.

Незалежна Польща в планах Антанти, особливо Франції, посідала особливе місце. Після перемоги більшовицької революції в Росії вона розглядалася як головна ланка в «санітарному кордоні» між російським більшовизмом і Європою. Тому в українсько-польській війні 1919 р. Франція відкрито стала на бік Польщі, всіляко допомагаючи їй. Сформована з поляків армія генерала Галлера, перекинута з Франції в Східну Галичину, забезпечила перемогу Польщі у війні із ЗУНР. У 1921 р. входження Західної України до складу Польщі було закріплено Ризьким миром – спеціальним договором між Радянською Росією і Польщею. За цим актом Росія визнала право Польщі на Західну Україну, а Польща – право Росії на контроль над Наддніпрянською Україною. Цей договір інколи називають *поділом України* між Польщею і більшовицькою Росією.

Проте для Польщі у справі контролю над Західною Україною було важливо також заручитися повною підтримкою Антанти. Щоб домогтися цього, Польща була змушена гарантувати виконання умови Ліги Націй про захист прав національних меншин і 1921 р. внесла до своєї конституції відповідні статті. Хоча конституція встановлювала домінування поляків і католицької церкви, вона все ж передбачала рівноправність націй і вільний розвиток їх культур і віросповідання. 1922 р. польський Сейм ухвалив відповідні закони. Ці поступки зняли останні застереження з боку Антанти. 14 березня 1923 р. включення Східної Галичини до Польщі було остаточно визнано рішенням Ради послів Антанти.

Польський уряд прагнув до насильної асиміляції українців, створення однорідної польської національної держави. У березні 1920 р. для колишньої Східної Галичини офіційно запропоновано нову назву – Східна Малопольща. Українські імена та прізвища змінювалися на польські. Українці штучно поділялися на лемків, бойків, гуцулів, поліщуків, волинян, русинів, старорусинів та

ін. Закони про права національних меншин, ухвалені на вимогу Антанти в 1922 р., так і не запрацювали. У 1924 р. у Польщі фактично заборонили українську мову в усіх державних і муніципальних установах.

Таким чином, Антанта охоче пішла на підтримку Польщі й Чехословаччини, які проголосили свою незалежність від Австрії. Вона вітала також появу незалежних Естонії, Латвії та Литви, про існування яких в Європі мало хто знав. Однак визнати незалежність України і надати їй допомогу в боротьбі за її відстоювання Антанта відмовилася.

2. Економічне і соціальне становище.

Господарська самоорганізація українців

У 1920-ті рр. Польщі, Румунії та Чехословаччині вдалося подолати руйнівні економічні наслідки Першої світової війни. Відбудові та поживленню економіки сприяло приєднання нових територій, використання їх як аграрно-сировинних додатків, ринків збуту й джерел сировини та дешевої робочої сили.

Польський уряд поділив країну на дві території – Польщу «А» і Польщу «Б». До першої входили корінні польські землі, до другої – переважно західноукраїнські та західнобілоруські. Сприяючи розвитку промисловості в Польщі «А», уряд у той же час свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б». Наприклад, у Польщі «Б» видача дозволу на відкриття промислових підприємств була зведена до мінімуму, а встановлені урядом високі залізничні тарифи обмежували її зв'язки з ринками Польщі «А». Внаслідок такої політики в Польщі «А» концентрувалося понад 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна й цукру. Тут були зосереджені найбільша кількість водопроводів, густіша мережа залізничних і трамвайних колій, понад 80 % друкарень, культурних і лікувальних закладів.

Про відсталість галицьких земель красномовно свідчила структура промисловості. 85 % підприємств були дрібними, на кожному з них працювало менш як 20 осіб. Господарства розвивалися відповідно до інтересів польської економіки. Тут переважали ті галузі, що забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень, а саме: нафтодобувна, деревообробна, харчова, промисловість з переробки мінеральної сировини. Про відсталий характер промисловості у краї свідчить значне збереження ремесла.

На становищі відсталих країн залишалися українські землі в Румунії. Буковинська промисловість залишалася напівкустарною. Найбільшу питому вагу в економіці краю становила харчова промисловість. Зусилля підприємств придунайських земель спрямовувалися на розвиток дрібної та домашньої промисловості: обробки шкір, варки мила та олії, виробництва тканини і суконь.

Більшість населення західноукраїнських земель становили сільські про-

летарі й безземельні селяни-орендарі, що породжувало масовий селянський рух, який загрожував перерости в повстання. Це розуміли в правлячих колах, і чим ширше розгорталася селянська боротьба, тим більше вони давали обіцянок розв'язати аграрне питання. У вересні 1919 р. в Румунії підготовлено проект закону про здійснення аграрної реформи на Буковині, у березні 1920 р. – у Бессарабії. У квітні 1919 р. опублікували аграрний закон у Чехословаччині. У липні 1919 р. польський сейм схвалив «Основи земельної реформи», а 15 липня 1920 р., коли над Польщею нависла смертельна загроза більшовицької окупації, ухвалено закон про земельну реформу. Однак в умовах спаду селянського руху уряди цих країн урізали поступки на користь селян.

Особливістю Східної Галичини було те, що українці прагнули створити тут власні противаги іноземному економічному тиску. Сформувалася розгалужена мережа українських кооперативів, котра включала кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки, координовані «Центросоюзом», молочні кооперативи, об'єднані спілкою «Маслосоюз».

Центральний офіс і крамниця «Маслосоюзу». Львів. 1921–1939 рр.

Вплив «Маслосоюзу», наприклад, поширювався далеко за межі Польщі. Це кооперативне об'єднання експортувало масло до Австрії, Данії, Чехословаччини, Швеції й Палестини. Міську торгівлю представляла спілка «Народна торгівля». Кількість українських кооперативів у Східній Галичині зростає з 580 у 1921 р. до майже 4 тис. перед початком Другої світової війни. Вони об'єднували до 700 тис. членів.

Польська влада штучно стримувала розвиток української кооперації. Вона надавала пільги польським кооперативам, обмежуючи діяльність українських другорядними господарськими сферами.

3. Іноземна колонізація та українська еміграція

Політика урядів Польщі, Чехословаччини та Румунії передбачала інтенсивне заселення західноукраїнських земель поляками, румунами, чехами і словаками.

За міжвоєнний період на окупованих українських територіях Польщі осіло близько 300 тис. поляків – 200 тис. в селах і 100 тис. в містах. Під переселенців («осадників») виділяли великі масиви землі. У міста і селища Закарпаття переїхало 25 тис. службовців із Чехії та Словаччини. У ці роки зростала чисельність румунського населення в Бессарабії і на Буковині. Після захоплення Закарпаття Угорщиною посилювалося переселення туди угорців.

Аграрні реформи на українських землях проводилися в такий спосіб, щоб при розподілі поміщицьких земель колоністи мали перед українцями істотні переваги. Зокрема, колонізаційним фондам Східної Галичини, Волині та Полісся виділено 445 тис. га землі, на Закарпатті – 19 тис., Буковині – 5 тис. га. На ці землі оселялися родини, завданням яких було не лише влаштувати своє життя, а й зміцнювати політичний вплив своєї метрополії на східних землях. Особливо яскраво ця лінія проглядалася в колонізаційній політиці Польщі. Вже наприкінці 1920 р., невдовзі після польсько-радянської війни, в якій поляки й українці були союзниками, ухвалено закон про воєнну колонізацію східних земель (так званих «східних кресів»), тобто земель Волині, Полісся і Східної Галичини. Тодішньому польському міністру Скульському приписують слова, що в результаті польської колонізації «за 50 літ навіть зі свічкою не знайдете в Польщі українця і білоруса». Дівав таємний наказ, який забороняв продава-

Ковельчани емігрують закордон. 1937 р.

ти українським селянам більше, ніж 5 % поміщицьких земель, що за умовами аграрної реформи підлягали викупу. Керувалися принципом: *«Землю польсько-го поміщика повинен одержати польський селянин»*.

Для надання допомоги *«осадникам»* – так називали польських колоністів, було організовано «Державний земельний банк», який мав завдання фінансувати польських переселенців. Осадникам надавали найкращі землі на кожне господарство і субсидії на будівництво житлових і господарських приміщень. І вже з 1921 р. на Полісся, Волинь і Галичину потягнулися тисячі озброєних *«осадників»* – колишні офіцери, унтер-офіцери і легіонери. Звичайно, це розпалювало польсько-українську ворожнечу в краї: українські селяни *«осадників»* зустрічали як ворогів, оскільки вважали землі, які їм передавалися, своїми.

Наслідком колонізації та еміграції стало збільшення питомої ваги неукраїнців серед населення краю. У Східній Галичині, наприклад, частка поляків зростала за 1921–1931 рр. з 25,6 % до 28,5 %. Особливо швидкими темпами зростала чисельність неукраїнського населення в містах. У найбільшому місті Західної України – Львові – українців у 1939 р. було лише 16,2 %, тоді як частка поляків становила 50,8 %, євреїв – 31,9 %.

Не маючи порятунку від злиденного та напівголодного животіння, люди виїздили до інших країн. За 1919–1939 рр. загальний еміграційний вплив українців з українських земель, які входили до складу Польщі, становив близько 175 тис. осіб. Це були переважно жителі Галичини. Чисельність емігрантів із Західної Волині й Західного Полісся сягала приблизно 50 тис. осіб. Єврейська еміграція із Західної України за цей час також була велика й становила 85 тис. осіб. Як виняток, за кордон виїжджали й поляки. Проте, як радили з Варшави львівському воєводі, *«Благо Польської держави вимагає, щоб направляли на еміграцію, з одного боку, єврейське населення і, з іншого – руське і українське населення, а польське населення лише в межах потреб і щоб така еміграція була контрольована владою»*.

Подібний підхід до еміграційного питання реалізувався на українських землях і урядами Румунії та Чехословаччини.

4. Соціальні протести. «Пацифікація»

Соціальне і національне приниження викликало природний опір західноукраїнського населення. У 1920–1921 рр. робітники Чернівців, Ужгорода, Львова, Станіслава та інших міст неодноразово виступили з вимогами підвищити заробітну плату, припинити переслідування робітничих активістів, забезпечити демократичні свободи.

Великого розмаху набрав селянський рух, змістом якого стала збройна партизанська боротьба. У 1921–1923 рр. партизанські загони діяли на Тернопільщині, Волині, у гірських районах Прикарпаття і Буковини. Гостра боротьба в

Парад польського війська. Львів. 1930 р.

наступні роки велася в придунайських українських повітах. Тут у ніч на 16 вересня 1924 р. спалахнуло Татарбунарське повстання, кероване комуністами. Окупаційна влада порівняно легко його придушила. У наступні роки селяни не припиняли боротьби: захоплювали поміщицьку землю, відмовлялися сплачувати податки, вимагали поглиблення аграрної реформи. Особливо запеклою була боротьба на західноукраїнських землях з «осадництвом». Селяни вважали, що у них відбирають прабатьківську землю, і протести проти цієї несправедливості набирали різноманітних форм. Вони почали загострюватися наприкінці 1920-х років.

Улітку–восени 1930 р. конфлікти між українськими селянами і польськими «осадниками» в Галичині загострилися до краю. Ситуацією скористалися підпільні українські радикальні групи, які почали підбурювати селян до виступів – як тоді говорили – «актів саботажу». Таких актів налічувалося близько 2200. За офіційною інформацією польської влади, було спалено 62 житлові й 78 господарських споруд, 112 скірт збіжжя і 87 stodol. Метою цих актів було примусити «осадників» покинути Галичину. Влада не стала з'ясовувати причини народного гніву й встановлювати конкретних виконавців підпалів, а вдалася до репресивних акцій проти всієї української спільноти. Було застосовано протиправний метод колективної відповідальності, який засуджується в цивілізованому світі. Ця акція, ініціатором якої був глава «санацийного» режиму Юзеф Пілсудський, одержала назву «пацифікації» (умиротворення). До каральної операції було залучено великі сили поліції і військової кавалерії, місцевих польських активістів. Заарештували близько 2 тис. українців, насампе-

*Зруйнована читальня «Просвіти»,
с. Княгиничі, Станіславівське
воєводство (тепер Івано-Франківська
область). 1930 р.*

ред керівників українських політичних партій, активістів українських організацій, вчителів, студентів, школярів-старшокласників, кооператорів, селян. Підставою для підозри могли стати передплата українських газет, навчання дітей в українських школах, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою і навіть носіння сорочок-«вишиванок». Під час каральних операцій відбувалася ліквідація багатьох українських самодіяльних організацій – «Пласт», «Сокіл», «Луг», філій «Просвіти», українських кооперативів. Було закрито три українські гімназії, проведено понад 5 тис. обшуків («ревізій»). З селянських громад стягували контрибуції у вигляді продовольства та фуражу. Фізичні розправи і знущання над селянами, вчителями, священниками

часто супроводжувалися моральними приниженнями. Репресії охопили понад 30 повітів з населенням понад 5 млн осіб.

Про польську «пацифікацію» і методи її проведення стало відомо у всій Європі. Ліга Націй засудила уряд Польщі. Однак репресивна політика «санаційного» режиму не припинилася. У 1934 р. на Поліссі в місті Береза Картузька було створено концентраційний табір, більшість в'язнів якого становили незадоволені польською владою, зокрема учасники українського визвольного руху. Однак це не залякало українців. Не припинилися й акції проти польських колоністів. Єдиним реальним наслідком цього стало посилення серед українців ненависті до Польської держави, загострення українсько-польських відносин.

Підсумки й узагальнення

Після Першої світової війни західноукраїнські землі перебували у складі трьох центральноевропейських держав – Польщі, Румунії і Чехословаччини. Жодна з цих держав не надала українцям автономії, хоча це передбачалося міжнародними угодами. Ці території використовувалися як сировинні придатки і ринки збуту промисловості центральних регіонів. Промисловість не розвивалася або розвивалася вкрай слабо. Порівняно з метрополіями рівень

життя тут був помітно нижчий. Національна політика Польщі, Румунії та Чехословаччини передбачала ставлення до українців як до громадян «нижчого ґатунку». Українська мова витіснялася з школи, державних і комунальних установ. Відбувалася полонізація, румунізація та чехізація українців. Відчувався адміністративний тиск на всі прояви українського життя. Реалізувалися державні програми переселення поляків, чехів і румунів на українські землі. У відповідь українці самоорганізовувалися і, як могли, захищали свої права. Форми захисту були різноманітні. Влада відповідала репресіями. Тож розрізнені виступи придушувалися. Десятки тисяч українців змушені були емігрувати, шукаючи кращої долі за кордоном, головним чином в Америці.

Усе це викликало наростання антипольських настроїв у краї, загострення міжнаціональних відносин. Почастішали напади на садиби осадників. Відповіддю була кампанія «пацифікації» 1930 р., яка перетворилася в брутальну розправу польської влади над українством. У 1934 р. утворено концтабір Береза Картузька, більшість в'язнів якого були українцями. Та розправа не досягла мети: український рух посилювався.

Така сама тенденція спостерігалася на підконтрольних Румунії землях і, в менших масштабах, у Закарпатті, яке належало Чехословаччині.

Проте, незважаючи на всі утиски і переслідування, західноукраїнське населення не зазнало тих втрат і неймовірних страждань, що випали на долю їх наддніпрянських братів, які опинилися у складі Радянського Союзу.

Що необхідно знати

1. Які факти свідчать, що на західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, Румунії і Чехословаччини, мало місце національне гноблення?
2. Які форми протистояння дискримінаційній національній політиці виробили жителі Західної України?
3. Яка роль у економічному розвитку метрополій відводилася західноукраїнським землям?
4. Що таке «осадництво» та що мав на меті польський уряд, переселяючи з Польщі на західноукраїнські землі колоністів? Які масштаби мало це явище?
5. Схарактеризуйте соціально-економічне становище західноукраїнського населення.
6. Чим була викликана «пацифікація» в Східній Галичині та які наслідки вона мала?
7. Яких масштабів набула масова еміграція з Західної України і чим вона була викликана? Які наслідки вона мала?

Що необхідно вміти

1. Порівнювати політичний статус українських земель у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини.
2. Порівнювати соціально-економічне і політичне становище населення Західної і Наддніпрянської України в 1920-ті рр.

Погляд науковців і свідчення учасників подій***Сучасні польські дослідники про національну політику II Речі Посполитої***

Поляки... зайняли найгіршу з можливих позицію щодо громадян іншої, ніж польська, національності. Вони загалом визнали, що єдиним повноправним господарем відродженої польської держави є польський народ (його розуміли як етнічно-культурну спільноту), натомість усі інші становлять радше загрозу, ніж дають підтримку для II Речі Посполитої. Результатом такої позиції стало те, що на державних посадах, у війську, поліції, на пошті, залізниці могли працювати майже виключно поляки, натомість усі форми політичної, суспільної, культурної чи господарської активності меншин розглядалися у категоріях потенційної загрози для держави.

Польща. Нарис історії / за ред. В. Меджецького. Варшава, 2015. С. 249.

Прокоментуйте висновок польських істориків. Наскільки справедливо в документі розкрито політику польської влади?

Очевидець про чехізацію освіти Закарпаття

Одним із дуже зручних засобів чехізації Закарпаття були чеські школи, які поставали, немов гриби по дощі. Щоб заложити чеську школу в селі, вистачило пару дітей чеського жандарма, чи урядовця, декілька єврейських дітей, а решту дітей, що складалася з місцевих українських дітей, заманювали в школу всякими вигодами та обіцянками. Якщо в селі не було своєї школи, місцеве українське населення не мало іншого вибору, як посилати своїх дітей до чеської школи.

Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. С. 41.

Порівняйте чеську політику в шкільній справі з відповідною політикою Польщі та Румунії. Зробіть висновки.

Очевидець про колонізацію поляками Волині

...Панську землю інколи парцелювали, та не для нас, а для осадників з центральної Польщі, переважно, легіонерів, що то в 1919 р. «пшелевали кров за поврут польського Волиня до Мацежи»¹. «Культурні» завойовники, які вчора стріляли в нас, забирали сьогодні з-під носа прабатьківську землю, ще й вимагали лояльного відношення до польської держави. Отож до початку 1923 р. влада на Волині дала їм 3548 ділянок від 15 до 25, а то й по 50 гектарів, для 95 % безплатно та ще й з добрими грішми на господарювання.

Сивіцький М. Записки старого волиняка. Львів, 1996. С. 128.

1. Чого було більше в колонізації польськими «осадниками» західноукраїнських земель – економіки чи політики? Відповідь обґрунтуйте.
2. Яку історичну концепцію використовували поляки для виправдання колонізації західноукраїнських земель? Дайте оцінку цій концепції.

§ 33. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ І ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1930-ті рр. ТА ЇХ РАДИКАЛІЗАЦІЯ

Згадайте:

1. Які українські політичні партії існували у Східній Галичині і Північній Буковині до Першої світової війни?
2. Якою була їх стратегічна мета?

1. Діяльність українських громадських об'єднань

На відміну від Наддніпрянської України, де в 1920–1930-ті рр. панував більшовицький тоталітарний режим, були відсутні демократичні свободи і вільна преса, а політичні опоненти влади фізично знищувалися чи заганялися в концтабори, населення західноукраїнських земель Чехословаччини і Польщі мало певні можливості висловлювати свою думку, об'єднуватися в незалежні від влади політичні партії, професійні, кооперативні, просвітні, жіночі, релігійні, молодіжні організації.

Серед самодіяльних громадських організацій Галичини, які не мали партійного статусу, вирізнялися: «Просвіта», філії якої працювали в усіх куточках краю, об'єднання вчителів «Рідна школа», молодіжні та дитячі організації – фізкультурно-спортивні товариства «Пласт», «Сокіл», «Луг», «Січ», інші самодіяльні організації.

¹ «Проливали кров за повернення польської Волині до Матері».

Помітний авторитет у суспільстві мав «Союз українок», що налічував десятки тисяч членів. Він діяв під керівництвом відомої громадської діячки, письменниці, докторки філософії, депутатки польського сейму Мілени Рудницької. Деякі з цих громадських організацій функціонували в Закарпатті і, частково, в Буковині. Зокрема, у Закарпатті плідно працювали Асоціація українських вчителів, «Прогрес», товариства «Січ», «Сокіл» та інші громадські організації.

Великий вплив у Галичині мала Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. І хоча в 1925 р. УГКЦ домоглася офіційного рівноправ'я з католицькою церквою, однак у реальному житті продовжувала зазнавати утисків. Ще в більш упослідженому становищі перебували православні віряни Волині та Холмщини. Було багато випадків брутального ставлення до священників, закриття православних храмів, перетворення їх на костьоли. Постійно лунали протести православних.

Усі ці організації створювали щільну мережу зв'язків, об'єднаних українською ідеєю – спільним баченням минулого свого краю як невід'ємної частини України, яка з часом обов'язково стане Самостійною, Соборною Державою. Це означало, що в Західній Україні у складних умовах іноземної держави формувалося громадянське суспільство, яке було відпорною силою боротьби з денаціоналізацією населення, важливим чинником національного виховання. На вістрі боротьби за майбутнє перебували національні політичні партії, які порушували питання про зміну державного статусу України й у своїй діяльності опиралися на широкий громадський актив. У Західній Україні склалася багатопартійна система, причому за вплив на місцеве населення боролися як регіональні українські національні партії, так і загальнодержавні. Останні прагнули заручитися підтримкою українців на виборах і мусили у той чи інший спосіб реагувати на їх запити.

Загалом у Західній Україні ще з 1920-х рр. виокремилися три політичні течії з різним баченням майбутнього України й різними методами його досягнення: національно-ліберальна, національно-радикальна і комуністична. Найбільш яскраво вони проявилися в Східній Галичині.

2. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)

У Галичині ще з дореволюційних часів впливовою політичною течією українського визвольного руху були націонал-ліберали – прибічники парламент-

Мілена Рудницька

Дмитро Левицький

ської демократії. Ця традиція збереглася і в 1920–1930-ті рр. Типовим представником цієї течії було міжпартійне *Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)* під керівництвом Дмитра Левицького, яке виникло в 1925 р. і діяло цілком легально в рамках польських законів. УНДО орієнтувалося на автономію у складі Польщі та здобуття в майбутньому Україною незалежності, спираючись на власні сили, не вдаючись при цьому до терористичних методів, орієнтуючись на демократичний розвиток польської держави. Зокрема, вони засудили кампанію «саботажу» польських «осадників» 1930 р., яка призвела до антиукраїнської «пацифікації». У складі УНДО було багато відомих представників західноукраїнської

інтелігенції, у тому числі літераторів, журналістів, вчителів, діячів кооперації, священників, адвокатів. Це була партія інтелектуальної еліти краю. Не випадково більшість українських депутатів у польському сеймі були представниками саме УНДО, яке на виборах набирало до 600 тис. голосів.

Оголосивши акції «саботажу» безцільними і позбавленими політичного сенсу, УНДО шукало зближення з польськими правлячими колами. Зі свого боку, польський уряд, продовжуючи репресії, згадав про федеративно-національну програму Ю. Пілсудського. Суть цієї програми полягала у звільненні (у майбутньому, при сприятливій нагоді) українського і білоруського народів з-під російського більшовизму і об'єднання їх із Польщею в єдиній державі на федеративних засадах. А для демонстрації серйозності намірів допускалося викладання української мови в школах і гімназіях, оголошувалося про припинення переслідування православного духовенства; українським банкам і кооперативам охочіше надавалися грошові кредити. За таких обставин між польським урядом і УНДО було укладено угоду, відому під назвою «нормалізації». УНДО відмовлялося від антиурядової боротьби, а польський уряд пообіцяв припинити переслідування українських організацій. Збільшувалось українське представництво в польському сеймі, а один із лідерів УНДО – В. Мудрий – був обраний віце-маршалком.

Однак ця політика зустріла опір польських правих сил і через деякий час про неї забули.

3. Організація українських націоналістів (ОУН)

В українському суспільстві наростало переконання, що УНДО та інші представники національно-ліберальної течії українського визвольного руху з їх

орієнтацією на компромісні й легальні методи боротьби в умовах післявоєнної західноукраїнської діяльності і при тодішній системі міжнародних відносин у Європі не мали шансів домогтися утворення незалежної соборної України. Втрачалася надія парламентськими методами, з допомогою Західних країн, досягти самостійності. Посилювалося нетерпіння, схильність до безкомпромисних революційних методів боротьби з використанням нелегальних, підпільних форм. Критично оцінювався невдалий досвід боротьби за незалежність України в 1917–1921 рр. Причини вбачалися в захопленні українських політиків ідеями соціалізму й лібералізму. Ці настрої теоретично узагальнив Дмитро Донцов, який у 1920-ті рр. висунув концепцію «інтегрального» (інші визначення: «вольового», «дієвого», «чинного») націоналізму. Нація оголошувалася абсолютно цінністю, інтереси якої вище інтересів особистості і будь-якої соціальної групи. Збереження нації вимагає незалежності держави. Заради досягнення цієї мети політичні партії зобов'язані об'єднатися в організацію з твердою дисципліною. Це – повторюючи Д. Донцова, «ініціативна меншість», яка, здійснюючи «творче насилля», веде справу до національної революції і створення Самостійної Соборної Української держави. Соціалістичні та ліберальні ідеї Д. Донцов відкидав.

Дмитро Донцов

У 1929 р. у Відні на з'їзді офіцерського об'єднання – Української військової організації, яка існувала ще з 1920 р., і радикальних студентських груп було створено *Організацію українських націоналістів* (ОУН). Керував ОУН лідер Української військової організації Євген Коновалець, у роки Української революції командир корпусу Січових Стрільців на східноукраїнських землях.

Ідеологічні засади ОУН мали тоталітарну спрямованість. У 1930-ті роки авторитарні, антидемократичні тенденції домінували в політичному житті Європи й окремі групи українських патріотів не могли не підпасти під їх вплив. Проте, на відміну від європейських тоталітарних ідеологій (націонал-соціалізму, фашизму і комунізму), український «інтегральний націоналізм» виник у середовищі пригнобленої нації, яка століттями боролася за самозбереження і вістря своєї боротьби спрямовувала на здобуття незалежності, не зазіхаючи на свободу, самобутність і самостійність інших націй.

Членами ОУН негайно стала велика частина українських студентів, старшокласників з Галичини, інших районів Західної України, зарубіжжя. Осередки ОУН існували майже в усіх навчальних закладах Польщі та інших європейських країн, де навчалися українці. Оунівцями були талановиті українські

Перший Конгрес Українських Націоналістів. Відень, 1929 р.

поети-емігранти Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Богдан Кравців. Напередодні 1939 р. ОУН налічувала близько 20 тис. членів і мала численні групи прихильників.

Метою діяльності ОУН ставила утворення самостійної української держави на основі приватної власності в обмежених розмірах, багатоукладної (як приватної, так і кооперативної) економіки. Керівні ланки ОУН були на нелегальному становищі, але члени ОУН працювали в усіх органах і організаціях, проникали в різні сфери життя. Під контролем ОУН діяв ряд студентських, молодіжних, освітніх та інших громадських організацій, видавалися газети, журнали, брошури. ОУН використовувала різноманітні методи боротьби: демонстрації, студентські страйки, бойкоти. Серед цих методів були і терористичні акти, акти експропріації та саботажу. Оунівці брали участь в організації боротьби з осадництвом, результатом чого вважають «пацифікацію» 1930 р. Було організовано десятки замахів, жертвами яких стали, зокрема, комісар польської поліції у Львові Е. Чехівський, чиновник радянського консульства у Львові О. Майлов та ін. Жертвами нападів були й українці, яких ОУН вважало пособниками правлячого режиму.

Терор викликав посилення репресій з боку польської влади. Зокрема, після вбивства в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, якого вважали головним винуватцем кривавої пацифікації 1930 р., поліція розгромила крайовий провід ОУН у Галичині й арештувала організаторів замаху, у т. ч. Степана Бандеру та Миколу Лебеда. У концтабір Береза Картузька було ув'язнено сотні рядових членів ОУН.

4. Компартія Західної України (КПЗУ)

Після закінчення громадянської війни частина західноукраїнського суспільства схилилася до возз'єднання з радянською Україною і перебудови життя на більшовицьких засадах. Найактивніше за це виступали комуністи, які в Галичині були об'єднані в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), засновану ще 1919 р. У 1923 р. КПЗУ увійшла до складу Комуністичної партії Польщі як автономна її частина. Оскільки в Польщі комуністична діяльність була заборонена, КПЗУ перебувала на нелегальному становищі. Легальним прикриттям комуністичної діяльності в Західній Україні стало Українське селянсько-робітничє об'єднання («Сельроб»), деякі інші організації. Їх вплив і авторитет у суспільстві віддзеркалював ставлення західноукраїнського населення до процесів, які відбувалися на терені радянської України. Нова економічна політика та українізація викликали симпатії як до ідеї возз'єднання з УСРР, так і до комуністів України. Однак навіть за цих умов загальна чисельність членів «Сельроба» не перевищувала 10 тис. осіб. Пізніше, з наростанням в Україні тоталітарних антиукраїнських тенденцій, ставлення західних українців до комуністів та ідеї об'єднання з радянською частиною України змінилося на різко негативне. Це допомогло польській владі без особливих ускладнень розпустити в 1932 р. «Сельроб».

Звуження впливу комуністів супроводжувалося визріванням кризи всередині КПЗУ. Спочатку цілком залежна від ВКП(б), вона з часом почала проявляти самостійність. Зокрема, КПЗУ оголосила про незгоду з політикою національних утисків в УСРР і протестувала проти згортання українізації. Незгодних з політикою Москви викликали по нелегальних каналах у Радянський Союз і заарештували. Більшість було знищено. Врешті, у 1938 р. Комуністичний інтернаціонал за вказівкою керівництва ВКП(б) ухвалив рішення про розпуск компартії Польщі, а разом і КПЗУ як складової частини КПП.

5. Політичні процеси на окупованих Румунією землях України

На тлі досить розвинутого політичного життя Галичини на окупованих Румунією землях України склалися менш сприятливі умови для діяльності партій і громадських об'єднань. З 1918 р. по 1928 р. діяв воєнний стан, легальна політична діяльність була заборонена. У підпіллі перебували нечисленні комуністичні групи, які ввійшли до складу компартії Румунії. Антирумунське Татарбунарське повстання 1924 р. змусило владу дещо послабити адміністративний тиск. Почали відновлюватися культосвітні товариства, преса, студентські об'єднання. З 1928 р. по 1938 р. в Румунії був період відносно ліберального правління, що сприяло легалізації політичних партій.

У 1929 р. на Буковині розгорнула легальну діяльність прокомуністична організація «Визволення», яка виступила з програмою одержавлення економіки,

аграрних перетворень і приєднання до радянської України. Однак масової підтримки населення «Визволення» та інші організації подібного спрямування не домоглися.

Політичні кола, зорієнтовані на відстоювання національних інтересів, у 1927 р. організували *Українську національну партію (УНП)*, засновником і керівником якої став відомий політичний і культурний діяч Буковини Володимир-Сергій Залозецький-Сас. Це було ліберальне об'єднання, члени якого схилилися до компромісів із владою, до виключно легальних методів діяльності.

Як і в Галичині, ця політична лінія зустріла сильну опозицію з боку молодих і енергійних учасників національного руху, які відкидали поміркованість і обережність членів УНП. У середині 1930-х рр. почали формуватися радикальні націоналістичні групи на принципах, багато в чому подібних оунівським. Одним з їх керівників був адвокат і публіцист Олександр Забачинський. Ці організації були впливовими в молодіжних, студентських і спортивних колах. Коли в 1938 р. до влади в Румунії прийшли військові й діяльність політичних партій заборонили, добре законспіровані націоналісти зуміли витримати репресії уряду і зберегли свою організацію. У той же час УНП та інші легальні українські об'єднання припинили існування.

6. Особливості політичної боротьби в Закарпатті

У Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини, суто української партії, яка б діяла цілком самостійно, довгий час не було. Нечисленні політичні групи Закарпаття змушені були зв'язуватися з близькими їм чехословацькими партіями і діяти під їх «дахом». Усі значні чехословацькі партії, зокрема найвпливовіші – Аграрна, Комуністична, Людова, Соціал-демократична – мали свої організації в Закарпатті, які відбивали настрої та соціально-економічні інтереси різних груп місцевого населення. Водночас кожна з них схилилася до певних національно-культурних традицій, що історично склалися в Закарпатті.

Одна з цих традицій пов'язана з *русофільством*, яке походило від *москвофілів* XIX ст.

Русофільство ґрунтувалося на переконанні, що русини-карпатоукраїнці – це, власне, частина російського народу, зденационалізованого під впливом історичних обставин. Русофільські настрої поширилися серед частин греко-католицького духовенства, інших верств інтелігенції краю. Вони заснували низку організацій, зокрема просвітянське товариство ім. Духновича. Русофільські настрої мали підтримку чехословацьких аграрної, народно-соціалістичної, народно-демократичної партій, деяких інших партій та організацій. Русофільство також підтримували Угорщина й Польща, не зацікавлені в консолідації закарпатських українців. Однак ґрунтовної підтримки в населення русофільство не мало: надто очевидно була відмінність між росіянами й карпатоукраїнцями.

Століття ізоляції від інших українських земель сприяли появі на Закарпатті *русинства* (*русинофільства*), прихильники якого, абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення тут перетворилося на окрему націю русинів, відмінну від українців. Помітної підтримки серед населення русинство не мало.

Найвпливовішою серед населення Закарпаття була українофільська течія, підтримувана більшістю представників національної інтелігенції краю. Виявляли свою схильність до українофільства й різні політичні партії. Для одних з них, у тому числі комуністичної та соціалістичної, це було тактичним прийомом, що давав змогу під час виборів одержати додаткову кількість голосів виборців. Після виборів вони забували про свої обіцянки й жодного кроку в боротьбі з русофільством не робили.

Найпослідовнішу українофільську позицію мала *Християнсько-народна партія* під керівництвом Августина Волошина і братів М. і Ю. Брайщиків, яка під час виборів виступала у складі Чехословацької трудової партії. ХНП свої зусилля спрямувала на нейтралізацію впливу русофілів. Засноване ХНП товариство «Просвіта» зуміло витіснити русофільське товариство ім. Духновича. Партія завоювала провідні позиції в Асоціації українських учителів, котра об'єднувала дві третини педагогів краю. Християнсько-народна партія помітний вплив справляла на студентство та учнівську молодь.

Августин Волошин

7. Проголошення Карпатської України незалежною

У 1938 р. характер політичних процесів у Закарпатті круто змінився. Унаслідок Мюнхенської угоди західних держав з Гітлером почалося розчленування Чехословаччини. Влада центрального уряду Праги стала номінальною. Словаччина здобула автономію в рамках Чехословаччини. З'явилася можливість домогтися самоврядування й Закарпаттю, з чим уряд республіки зволікав 20 років. 23 жовтня 1938 р. Закарпаття, урешті, одержало автономію.

До складу Карпатської України включили не все Закарпаття. 2 листопада 1938 р. відбувся так званий Віденський арбітраж з участю Німеччини й Італії. За його результатами до складу Угорщини були передані території Словаччини і Закарпаття, населені переважно угорцями. Це південні райони краю з його головними адміністративними і культурними центрами – Ужгородом і Мукачевим.

Автономний уряд краю, призначений Прагою 11 жовтня, спочатку очолили русофіли, але виявилось, що один з міністрів шпигував на користь Польщі,

Агітаційний плакат
Карпатської України. 1938 р.

інший – на користь Угорщини. Новий уряд доручили формувати лідеру українофілів Августину Волошину. Почалася розбудова в Закарпатті автономної української держави. З ініціативи А. Волошина в січні 1939 р. утворено політичну організацію закарпатського населення, яка стояла на платформі творення суверенної держави – *Українське національне об'єднання (УНО)*. На 13 лютого 1939 р. призначено вибори до парламенту – Сейму Карпатської України. Вибори завершилися перемогою прихильників суверенітету Закарпаття: за них віддали голоси 92 % всіх виборців, які брали участь у голосуванні. 15 березня 1939 р. на засіданні Сейму за ініціативи УНО було проголошено *самостійність Карпатської України*.

Президентом Карпатської України став Августин Волошин. Це рішення ух-

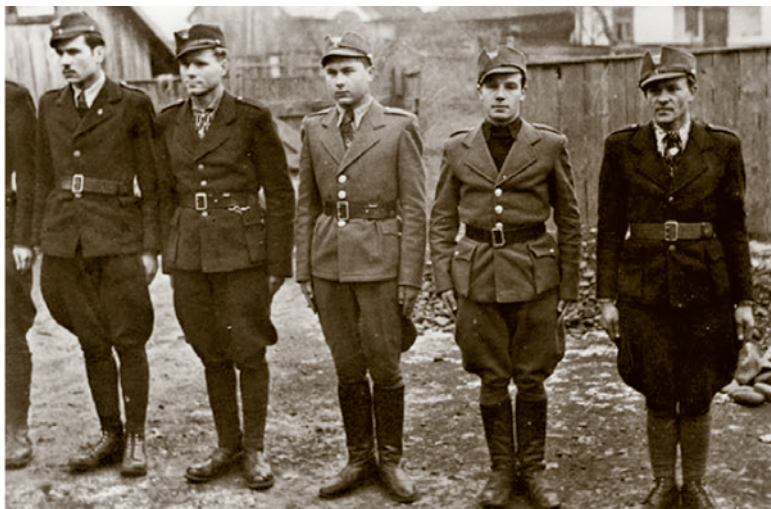
валювалося під гуркіт гармат: 14 березня угорські війська вторглися в Закарпаття. Уряд Карпатської України оголосив загальну мобілізацію. Воєнізована організація, створена для оборони краю, – *Карпатська Січ*, чисельність якої в березні 1939 р. становила 5 тис. бійців, чинила героїчний опір. Проте сили були нерівні й зупинити агресорів не змогли.

До того ж Карпатська Україна опинилася в міжнародній ізоляції. Звернення до Франції по допомогу залишилося без відповіді.

Польська влада побоювалася впливу визвольної боротьби в Закарпатті на українців Галичини і чекала, коли ця боротьба закінчиться поразкою. У перемовинах із представниками Німеччини Польща заявила, що в її інтересах було б мати з Угорщиною спільний кордон. Німеччина запропонувала Словаччині вибір: або вона приєднується до Угорщини, або обирає незалежність. Звичайно, словаки обрали незалежність, хоча розуміли, що вона буде дуже обмежена. Уряду Волошина такого вибору не запропонували.

Герб Карпатської України

*Члени Карпатської Січі в строю.
Хуст, березень 1939 р.*

Зрештою Карпатську Україну окупувала Угорщина. Партизанська боротьба в горах тривала ще три тижні. Загальні втрати українців становили 5 тис. бійців.

Відносно всього населення краю це було майже 1 %, а якщо врахувати лише українців – 1,4 %.

Спочатку в урядових колах Угорщини не було єдиної точки зору на майбутнє окупованого краю. Обговорювався навіть проект надання Карпатській Україні автономії, але до його реалізації не дійшло. Замість обмеженого суверенітету закарпатське населення одержало кривавий терор, переслідування українства. Хоча тотальної мадяризації населення влада не проводила, замість

*Угорські танкетки на вулицях Хусту – столиці
окупованої Карпатської України. Березень 1939 р.*

неї був обраний *русинофільський варіант*, в основі якого була версія, що місцеve населення нібито є окремим русинським народом, який історично тісно пов'язаний з угорцями. Провідниками цієї ідеї в краї було змадяризоване греко-католицьке духовенство.

Незважаючи на морок іноземної окупації, який знову опустився над Закарпаттям, проголошення незалежної держави мало велике історичне значення. Воно продемонструвало непереборне прагнення українського народу до створення власної держави, його готовність до жертв заради досягнення цієї світової мети.

Підсумки та узагальнення

На західноукраїнських землях Чехословаччини, Польщі, і частково, Румунії в 1930-ті рр. існували можливості для легальної громадсько-політичної діяльності. Цими можливостями українці скористалися, створивши щільну мережу самодіяльних громадських організацій, згуртувавшись у політичні партії, деякі з яких існували легально, а інші діяли в підпіллі. Працюючи в цих організаціях і політичних партіях, західноукраїнці чітко усвідомлювали ненормальність становища, у якому опинився їх край після Першої світової війни. Українські політичні партії і загалом жителі Західної України не визнавали тих міжнародно-правових актів, згідно з якими країна була розшматована сусідами, і своїм ідеалом бачили *Соборну Самостійну Державу*.

У 1920–1930-ті рр. у краї точилися гострі дискусії навколо питання, якими методами досягти цієї мети. Політики національно-ліберальної орієнтації, зокрема об'єднані в Українське національно-демократичне об'єднання, стояли за мирні, парламентські методи здобуття незалежності, сподіваючись на добру волю демократичних країн Заходу. Іншої точки зору дотримувалися члени Організації Українських Націоналістів – національно-радикальної організації, яка виникла в 1929 р. і вважала неможливим у конкретних умовах 1930-х рр. реалізацію задумів націонал-лібералів. Вони виступали за радикальні методи боротьби з окупаційним режимом, не зупинялися перед терором як методом захисту.

Що необхідно знати

1. Яку роль у житті населення Західної України відігравали в 1930-ті рр. громадські непартійні організації?
2. Назвіть основні політичні течії, які існували в Західній Україні в 1930-ті рр.
3. Якою була тактика діяльності УНДО в 1930-ті рр.?
4. У яких умовах формувалася ОУН і які методи боротьби вона використовувала?
5. У чому особливості політичної боротьби в Закарпатті в 1930-ті рр.?

6. Що вам відомо про особливості політичних процесів у Закарпатті в 1920–1930-ті рр.?
7. Коли було проголошено незалежну державу Карпатська Україна і як довго вона проіснувала?

Що необхідно вміти

1. Порівняйте обсяг і зміст політичних прав українців радянської Наддніпрянщини і Західної України.
2. Схарактеризуйте діяльність Августина Волошина.
3. Окресліть діяльність Мілени Рудницької і Євгена Коновальця.

Офіційні документи

З програми УНДО, ухваленої в 1926 р.

I. Політичні справи

1. Політичною метою Українського Національно-Демократичного Об'єднання є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Держави, і тому партія обстоює політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях.

2. Українське Національно-Демократичне Об'єднання не визнає ніяких міжнародних актів, що сталися проти волі української нації і допустили до поділу живого організму українського народу та його території між поодинокі чужо-національні держави й ніколи не признають правовірності чужинного панування на тих землях.

3. Українське Національно-Демократичне Об'єднання бореться за суверенні права українського народу і обстоює конституційно-парламентський устрій та загальне рівне, пряме і пропорціональне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ.

4. Українське Національно-Демократичне Об'єднання обстоює рівність всіх громадян перед законом без різниці пола, народності і віри..., свободу слова, друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, ...незайманість домівки, право на приватну власність і таємницю листування, незалежність судів.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. 1983. Т. 2. С. 172–173.

Прочитайте фрагмент політичної програми УНДО. Її зміст у різних формах пропагувався серед українців. Яке значення для виховання їх національної свідомості мала ця програма?

Фрагменти з програми Організації Українських Націоналістів (1929)**А. Загальні означення**

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.

13. Для Української Нації у стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

Б. Державний устрій

2. В часи визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Що лиш після відновлення державності настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з узгодженням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. ...Кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.
Документи і матеріали. 1983. Т. 2. С. 327–329.*

Прочитайте фрагмент програми ОУН. Чи є підстави вважати політичний лад, який планувала утвердити ОУН, тоталітарним? Порівняйте його з радянським ладом у СРСР і національно-соціалістичним у Німеччині.

§ 34. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ

Згадайте:

1. Кого з відомих діячів культури української Галичини, Північної Буковини і Закарпаття XIX ст. ви знаєте?
2. Яким був стан освіти в Західній Україні на початку XX ст.?

1. Освіта

Побоюючись зростання національної свідомості українського населення, польський і румунський уряди всіляко гальмували розвиток народної освіти. 31 липня 1924 р. у Польщі затверджено так званий кресовий закон, відповідно до якого основним типом школи навчання ставала двомовна, яка по суті була польською, бо в ній, крім обов'язкового вивчення польської мови, цією самою мовою викладалась польська історія й наука про Польщу. До того ж вчителями у двомовних школах були переважно поляки, які часто навіть не знали української мови. Якщо в 1911/1912 навчальному році в Східній Галичині працювало 3622 українські початкові (народні) школи, то в 1930-х рр. – усього кілька сотень.

Ще в гіршому становищі була середня освіта. Із 138 дореволюційних загальноосвітніх середніх шкіл, що фінансувалися державою, у 1939 р. працювало лише 5 українських державних, в яких навчалось 2050 учнів та 18 приватних із 3571 учнем. До 1939 р. в Західній Україні було чотири вищі навчальні заклади: університет, політехнічний інститут, ветеринарна академія та академія зовнішньої торгівлі. Проте для українців можливість навчатися в середніх і вищих

Учениці «Рідної школи» ім. Б. Грінченка у Львові після причастя. 1932 р.

навчальних закладах була мізерною через надмірно високу плату. Крім того, діяла відсоткова норма прийому до вишів молоді української національності, яка становила, наприклад, у Львівському університеті близько п'яти. Українці чинили опір дискримінаційній політиці польської влади в освітній справі. Ще 1920 р. у Львові виник *Таємний університет*, який працював до 1925 р. На західноукраїнських землях діяло просвітянське товариство «Рідна школа».

Тривала активна діяльність осередків товариства «Просвіта», вплив яких на збереження і розвиток національної культури Західної України важко переоцінити. Нарешті, продовжувало плідну діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, в якому працювали видатні вчені С. Смаль-Стоцький, В. Гнатюк, К. Студинський, О. Дністрянський, І. Горбачевський, М. Возняк, Ф. Колеса, В. Щурат та інші. У Північній Буковині до її загарбання королівською Румунією було 218 українських початкових шкіл. У 1919–1920 рр. їх кількість зменшилася до 157, а в 1926/1927 навчальному році не залишилося жодної. Були закриті всі гімназії та професійні школи з українською мовою навчання, культурно-освітні товариства, накладено заборону на ввіз українських книжок і музичних товарів.

У Закарпатті становище української школи після довгих віків мадяризації дещо поліпшилось, а її мережа почала розширюватись. Та після рішення найвищого адміністративного суду Чехословаччини від 28 червня 1925 р., коли українську мову було визнано «чужою» для населення Закарпаття, посилився тиск на українське шкільництво. Це спричинило поступове звуження викладання української мови й розширення чеської. Особливо посилився процес згортання української освіти після окупації 1939 р. краю Угорщиною. Тут не залишилося жодної української школи.

Закарпатські діти у школі с. Богдан. 1937 р.

Для прискорення колонізації західноукраїнських земель сюди присилали урядовців з корінних польських, румунських і чеських територій. Уже в 1926 р. замість українських учителів на Буковині та Придунайських землях призначалися румунські, яким платили заробітну плату на 50 % вищу. Подібні процеси відбувались у Східній Галичині та Волині. За короткий час 1500 учителів-українців переселили до центральних районів Польщі, а 2500 – звільнили з роботи.

Така політика польського, румунського, чехословацького урядів негативно позначилася на становищі українського населення: 60 % дорослих громадян Закарпаття, 70 % – польських територій Західної України, 80 % – Буковини та Придунайських українських земель були неписьменними або малописьменними.

2. Література і мистецтво в Західній Україні

Пошуки шляхів дальшої боротьби за визволення, які охопили західноукраїнське суспільство після поразки в польсько-українській війні 1918–1919 рр., справили значний вплив на культурне життя, розвиток літератури і мистецтва в краї. Короткий період української державності та її втрата, окупаційний режим і боротьба з ним, посилення націоналістичного руху в Західній Україні і українізація в Наддніпрянщині, надії на справжню незалежність – усе це зумовило формування світогляду західноукраїнських письменників. Письменники й митці шукали нові стилі та прийоми, які б повніше розкривали їх настрої і почуття сучасників. Існували різні літературні групи і художні напрями. Частина письменників орієнтувалася, особливо в 1920-ті рр., на кращі зразки літературної творчості в Наддніпрянській Україні доби українізації. Особливо сильно вплинув на них символізм П. Тичини, зокрема його збірка віршів «Сонячні кларнети».

Проте з часом «українізація» в УСРР була згорнута і взірцем стала творчість молодих українських письменників-емігрантів з Наддніпрянщини, зокрема Євгена Маланюка, Юрія Липи, Олександра Ольжича, Олени Теліги, Юрія Клена та ін. Вони групувалися навколо журналу «Літературно-науковий вісник» (з 1933 р. – «Вісник»), який редагував визначний теоретик національного руху, публіцист і критик Дмитро Донцов. У їх творчості минуле України, її героїчне і трагічне переплітається з сучасним. Твори цих письменників закликали до героїчних вчинків і жертв в ім'я Батьківщини. Під впливом цієї генерації поетів сформувалося молоде покоління борців за волю України 1930–1940-х рр.

Юрій Клен

Серед художників цього періоду вирізняються Іван Труш, Олекса Новаківський і Петро Холодний. Відомими композиторами міжвоєнної доби були Станіслав Людкевич, Василь Барвінський і Філарет Колеса. У музичному житті Львова брали участь видатні виконавці з числа українців, які проживали за кордоном, але час від часу приїжджали до Львова, виступаючи тут перед

О. Новаківський. Юр. Поема світової війни. 1916–1922 рр.

А. Ерделі. Осінь. Ужгородський замок. 1930-ті рр.

*Володимир Блавацький у ролі
Максима в інсценізації
«Земля» В. Стефаніка.
Театр «Заграва», 1933 р.*

місцевою публікою. Серед них – Соломія Крушельницька, Модест Дідур, Марія Сокол та ін.

Театральне життя в міжвоєнний період відзначене діяльністю видатних драматургів Олександра Загарова, Володимира Блавацького і Йосипа Стадника. О. Загаров, актор київських і московських сцен, прибув до Львова в 1921 р. і став головним режисером Українського Незалежного Театру. Він зібрав ансамбль талановитих акторів, перебудував театр на началах модернізму. У 1922 р. О. Загаров переїхав у Закарпаття, де очолив Театр товариства «Просвіти», у 1925 р. повернувся на Велику Україну. Тут пропрацював до 1930 р., потім заарештований і висланий до Сибіру.

3. Українська еміграція та її політичне життя

Поразка Української революції викликала масову політичну еміграцію. Це були, головним чином, військові, урядовці УНР, Української Держави, ЗУНР, діячі політичних партій і організацій, журналісти, митці. У Польщу в 1920 р. перейшла 40-тисячна Армія УНР на чолі з Симоном Петлюрою. На території Чехословаччини знайшли притулок 10 тис. вояків Української Галицької Армії. За кордоном опинилися основні діячі Української революції – М. Грушевський (повернувся в СРСР 1924 р.), В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, Є. Петрушевич та ін. З часом українські емігранти роз'їхалися по всьому світу. Зокрема, частина їх знайшли притулок у США і Канаді. Станом на 1921 р. їх кількість у європейських країнах становила близько 100 тис. осіб. У країнах перебування емігранти користувалися правом політичного притулку. Головними політичними і культурними осередками української еміграції були Прага, Варшава і Відень.

Еміграція прагнула зберегти у вигнанні свої політичні центри, партії і громадські об'єднання. Зокрема, у листопаді 1920 р. було створено Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) як представницький орган українського народу в його боротьбі за вольності та державну самостійність Соборної України. Центр діяв до 22 січня 1922 р., коли передав свої повноваження Президенту незалежної України Леоніду Кравчуку. Десятиліттями за кордоном функціонували емігрантські організації, пов'язані з гетьманом Скоропадським.

Емігранти із ЗУНР перед від'їздом з Австрії до Чехословаччини. 1920 р.

Українська політична еміграція прагнула підтримувати зв'язки з антирадянським національним підпіллям в Україні, звертала увагу західної громадськості на становище в УРСР, викриваючи антиукраїнську політику більшовиків.

4. Культурне життя української еміграції

З усіх форм культурного процесу українська еміграція найбільш успішно проявила себе в сфері організації вищої освіти. Центром української вищої школи була Чехословаччина – демократична держава в Центральній Європі, яка надавала допомогу українській еміграції.

*О. Грищенко. Парусне судно.
Тулун. 1932 р.*

*С. Зарицька.
Розбіжності думок*

Першим українським вищим навчальним закладом за кордоном був Український Вільний Університет, який почав працювати на початку 1921 р. у Відні, а в листопаді 1921 р. переїхав до Праги і там діяв до 1939 р. Університет мав три факультети: філософський, правничий і природничо-математичний. У чеському місті Подебради 1922 р. було засновано Українську господарську академію. З 1932 р. на її місці постав Український техніко-господарський інститут. Це були навчальні заклади політехнічного типу. Спочатку в Подебрадах навчалися емігранти та їхні діти, а в з другої половини 1920-х рр. сюди все частіше приїжджала молодь із Західної України. У 1923–1933 рр. у Празі працював Український високий педагогічний інститут ім. Драгоманова, який готував вчителів різних рівнів – від учителів початкових шкіл до викладачів гімназій і організаторів шкільної освіти. Випускники цих навчальних закладів здобували освіту європейського рівня і працювали в різних країнах світу, здебільшого в Європі та Північній Америці.

В еміграції виникла ціла мережа наукових установ, які зосереджувалися на вивченні історії, етнографії, мовознавства, релігієзнавства та інших гуманітарних дисциплін. Найвідомішими з них був Український науковий інститут у Берліні і Український науковий інститут у Варшаві. Ці емігрантські науково-дослідницькі установи досліджували ті наукові проблеми, вивчення яких було заборонено в УСРР. Вони налагоджували зв'язки з науковцями зарубіжжя і стимулювали інтерес у світі до України й української проблематики, підтримували молодих українських науковців. Усі головні політичні діячі української еміграції написали мемуари, де описуються події Української революції.

О. Архипенко. Гондольєр

В еміграції в міжвоєнний період опинилася і частина українських художників. Своїми досягненнями відома паризька школа. Своїми морськими краєвидами уславився її представник, відомий модерніст *Олекса Грищенко*. З 1920 р. він постійно жив у Франції і пройшов шлях від імпресіонізму до кубізму. Його праці виставлялися в найбільших містах Західної Європи. До паризької школи належали й відомі художники *Микола Глущенко*, *Софія Зарицька*, *Микола Кричевський* та ін.

Найбільшої загальносвітової слави серед митців українського зарубіжжя зажив скульптор *Олександр Архипенко*. Він став творцем модерністського напрямку в скульптурі з власним спрямуванням і оригінальним стилем. У 1920–1923 рр. він мав індивідуальні виставки в

Німеччині, Франції і Англії. З 1924 р. жив у Нью-Йорку. Його твори має багато відомих музеїв світу.

Для підтримки молодих українських митців у Празі з ініціативи відомого українського мистецтвознавця проф. Дм. Антоновича 1923 р. було створено навчальний заклад – Українські Студії Пластичного Мистецтва, де за 4-літніми програмами аналогічних закладів Заходу йшла підготовка з класів графіки, рисунку, малярства, скульптури, прикладного мистецтва і архітектури. Згодом з цієї школи вийшло немало відомих митців.

Підсумки і узагальнення

Розчленування українських земель, які в результаті поразки Української революції опинилися у складі Радянського Союзу, Польщі, Румунії і Чехословаччині, ускладнило і розвиток національної культури, хоча й не зупинило його. У радянській Наддніпрянщині і Західній Україні культурний процес відбувався по-різному. В УСРР у роки українізації відбувся бурхливий її розвиток, але в 1930-ті рр. це закінчилося трагедією – «розстріляним відродженням». Західні українці також змушені були жити під гнітом, зазнавати утисків у культурній, особливо в освітній сфері, але умови для розвитку культури у них були все ж сприятливіші. Не маючи підтримки держави, вони пішли шляхом національно-культурної самоорганізації, спираючись при цьому на наявні економічні позиції і матеріальні ресурси (кооперативи, українське купецтво, сільське господарство тощо), а також на мережу громадських організацій і національних партій, Українську греко-католицьку церкву).

Центром національно-культурного опору в Західній Україні (як і політичного опору іноземній окупації) була Галичина, а Львів став головним осередком літературно-мистецького життя Галичини.

Численна українська еміграція, яка виникла після поразки Української революції, головним своїм завданням вважала продовження політичної боротьби за незалежність і соборність України, а невід'ємною частиною цієї боротьби була культурна робота. Тимчасом як у радянській Україні культура перебувала під тотальним контролем більшовицького режиму, який перетворював її на знаряддя радянзації і русифікації, українська еміграція продовжувала розвивати українську національну освіту, науку, літературу й мистецтво і досягла на цій ниві помітних успіхів.

Що необхідно знати

1. Які особливості розвитку і досягнення української культури на західноукраїнських землях у міжвоєнний період?
2. Як формувалася українська політична еміграція після Української революції?

3. Які навчальні заклади для підготовки митців діяли в еміграції?
4. У чому полягає політичне значення культурної діяльності української еміграції?
5. Кого з українських митців світового рівня, які сформувалися в еміграції, ви знаєте?

Що необхідно вміти

1. Порівняйте умови розвитку української культури в період радянського тоталітарного режиму та іноземної окупації в Західній Україні.
2. Схарактеризуйте Львів як центр літературно-мистецького життя Західної України.
3. Визначте основні політичні напрямки в українській міжвоєнній еміграції.

Газетне повідомлення

«Правда» про румунізацію населення Бессарабії

Румунською шкільною інспекцією звільнені всі вчителі вищих і початкових шкіл у Бессарабії, які не знають румунської мови. На місце звільнених призначені румуни. У всіх урядових установах і школах... скасована російська мова, яку замінили на румунську. Румунізація проводиться найенергійнішим чином аж до перейменування міст і вулиць.

Газ. «Правда» (Москва). 1919. 12 жовтня.

Чому більшовицька газета «Правда» була стурбована «скасуванням російської мови» і нічого не говорила про українську мову? Згадайте, яким було ставлення більшовиків до української мови після встановлення в Україні 1919 р. комуністичного режиму?

Очима дослідника

Про самоорганізацію українців в економіці й національно-культурній сфері

Не дивлячись на всі обставини життя під Польщею, яка поводитися з українцями, як з громадянами другого чи третього класу, а їх права старалася обмежувати, утруднювати та контролювати різними драконівськими законами, галицькі українці не відставали у своїй праці. Навпаки, тверда дійсність, у якій приходилося жити, заставляла їх до самооборони шляхом самоорганізації економічних основ, а в парі з цим до розбудови національно-культурних вартостей. Це був фронт боротьби, якого кожен відтинок був важкий і його треба було вдержати. Це був виклик вороже наставленому польському державному апаратові. А втім, і польському місцевому суспільству.

І хоча серед галицьких українців існували ідейно-політичні, партійні та інші

розбіжності, хоч існувала конкуренція на економічному ґрунті, то все-таки вони за весь той час виразно зааніфікували національний солідаризм, організували свої національні вартості, розбудовуючи різні ділянки культурного і економічного життя.

...Економічні організації творили базу під розвиток українських національно-культурних інституцій і стимулювали загально-культурний процес, що проявляв себе в різних формах.

Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. Київ, 1993. С. 485–486.

Чому, на ваш погляд, галицьким українцям, на відміну від жителів радянської України, в умовах іноземного панування вдалося зберегти свої національно-культурні установи і забезпечити національно-культурний процес?

§ 35. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА, УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА НА ОБОРОНІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

(Практичне заняття)

Сформулюємо проблему:

Чи були спільні риси в історії Карпатської України, УНР і ЗУНР (державних символах, міжнародних і внутріполітичних обставинах проголошення, у діяльності, причинах поразки й історичному значенні).

Обираємо гіпотезу:

- а) схожість суто зовнішня, спільного мало;
- б) схожість глибока, принципова;
- в) є стільки ж схожого, скільки й відмінного.

Для підтвердження чи спростування вашої гіпотези радимо ознайомитися з документами, свідченнями очевидців і учасників подій.

З протоколу 3-го засідання Сейму Карпатської України в Хусті, відбутого в середу 3.III.39.

Д-р Стебельський (читає):

Закон Ч. 1.

Сейм Карпатської України ухвалив цей закон:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним сеймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі і чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна.»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

(Буря оплесків).

Росоха Ст. Сойм Карпатської України. – Львів, 1991. – С. 80-81.

Згадайте, які державні символи були затверджені в УНР і ЗУНР. Чим пояснюється їх схожість з аналогічними символами в Карпатській Україні?

Учасник подій про збройний опір «Карпатської Січі» угорським військам

Німецький консул, пропонуючи урядові Карпатської України припинити боротьбу з мадярами, забув, що він має справу з відважними борцями за волю і правду поневоленого й всіма обдуреного народу, включно з Німеччиною Гітлера. Була це найтрагічніша хвилина в історії Карпатської України, але разом й найбільш достойна. Стотисячна добре озброєна мадярська армія виступала проти горстки Січовиків, яким рівночасно стріляли у спину втікаючі чеські боягузи. Та новітні герої Карпатської України порішили добровільно не здаватися у двадцять разів більшій силі Мадярщини, а по-спартанськи боротися до кінця.

Геройський і несподівано успішний спротив карпатських Січовиків мадярським окупаційним ордам імпував усім чесним людям. Так, [кореспондент] «Меркуріюш Польскі», ч.15 за 1939 р. писав з надзвичайним для українців признанням: «На шпальтах Меркуріюша ми виступали з цілою безоглядністю проти Закарпатської України. Мусимо одначе чесно сказати, що в обличчі останніх подій маємо більшу повагу до українців, ніж до чехів і словаків. Які б там не були оті «січовики», але все-таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але боролися в найтяжчих політичних і стратегічних обставинах. Якщо б я стояв на чолі сотні мадярської піхоти, я на власну відповідальність наказав би віддати почесний салют над трупами полеглих українців.

Химинець Юліан. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. С. 103.

Що нового дає цей фрагмент:

а) для розуміння міжнародної ситуації, в якій будувалася держава Карпатська Україна?

б) для розуміння ставлення українського населення Закарпаття до своєї держави?

Чи можна на підставі цієї інформації провести паралелі в міжнародній ситуації, у якій відбувалося державотворення, в УНР, ЗУНР і Карпатській Україні?

Про героїчну боротьбу проти угорської окупації

Коли взяти до уваги, що чехи без жодного пострілу віддали свою державу німецьким напасникам і без жодного спротиву покійно зігнули шию в ярмо неволі, що восени того ж 1939 р. модерно озброєна Польща впала й розсипалася під напором німецької армії впродовж 18 днів, – тоді двотижнева героїська боротьба майже незброєної Карпатської Січі проти закутого в сталь нападника – це героїство, що заслуговує на подив і найвищу похвалу, а вояки карпато-української армії – це справжні легендарні лицарі, які не лякалися смерті і які перед усім культурним світом заманіфестували волю свого народу жити на волі та свою кров'ю вписали ім'я Карпатської України в метричну книгу Соборної України.

Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія, 1956. С. 53.

Чи можна дати подібну характеристику боротьби армії УНР і Української галицької армії зі своїми ворогами?

Сучасний історик про значення збройного опору Карпатської Січі

... Блискавична капітуляція Чехословаччини без жодного пострілу відкрила шлях до переможного походу німецької армії через всю Європу. З усіх областей колишньої Чехословаччини тільки Карпатська Україна вчинила збройний опір загарбнику. Невідомо, чи фашистська Німеччина змогла б у найближчі роки досягти таких приголомшливих успіхів, якби чудово вишколена і прекрасно оснащена чеська армія виявила хоча б частину того бойового духу, яким відзначилася Карпатська Січ навесні 1939 р.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. К., 1996. С. 203.

Якого значення набуває збройний опір Карпатської Січі, якщо його розглянути на тлі подій в Європі, які розгорнулися напередодні і на початку Другої світової війни?

Головний писар «Карпатської Січі» Іван Рогач про історичне значення проголошення незалежності Карпатської України

Закарпаття гідно сповнило свою місію на шляху визвольних змагань цілої української нації, за що йому належить почесне місце в майбутній Соборній Українській Державі. Карпатська Україна, проголошуючи незалежність, увійшла в цілість українських визвольних змагань. Мадярська окупація країни не зможе стерти цих фактів і права українського народу до цієї землі.

*Рогач І. Під прапором Державності.
Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939. С. 112.*

Ці слова були написані 1939 р. в еміграції. Чи згодні ви з ними сьогодні? Свою думку обґрунтуйте.

Якою була ваша гіпотеза? Чи підтвердилася вона?

РОЗДІЛ 6.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1945 рр.)

§ 36. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Згадайте:

1. Яким був міжнародно-правовий статус західноукраїнських земель у 1920–1930-ті рр.?
2. Чи були в українців Західної України підстави для незадоволення своїм становищем?

1. Радянсько-німецький пакт про ненапад і Україна

Друга половина 1930-х рр. була відзначена загостренням міжнародних відносин і наростанням загрози нової війни. Як і напередодні Першої світової війни, навколо України існував тугий вузол нерозв'язаних суперечностей. Це відчували у світі. «Україна: найбільша проблема Європи», – так назвав свою доповідь, виголошену 1 лютого 1939 р., відомий британський вчений і громадський діяч Ланселот Лавтон. Розв'язання цієї проблеми політик вбачав в об'єднанні українських земель, розділених між чотирма державами (СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією), і створенні такого європейського порядку, коли *«малі нації могли жити як незалежні побіч старих і сильних націй»*.

Проте наприкінці 1930-х рр. події розвивалися у протилежному напрямі. У березні 1938 р. нацистська Німеччина захопила Австрію, а через рік – розчленувала Чехословаччину. Карпатська Україна опинилася в руках Угорщини. Навесні 1939 р. Німеччина анулювала німецько-польський пакт про мирне розв'язання всіх спірних питань. Це відкрило шлях до війни з Польщею.

Наростаюча агресивність Німеччини викликала тривогу в Європі. У березні 1939 р. правлячі кола демократичних країн Заходу почали переговори з СРСР із метою укладення договору про взаємодопомогу. Однак ніякого спільного рішення про стримування нацистської агресії не ухвалили.

Українська РСР у передвоєнних міжнародних переговорах не брала участі: вона не вела самостійної зовнішньої політики, а її доля залежала від волі ста-

Й. Сталін, Й. Ріббентрон (стоять другий і третій праворуч) і В. Молотов (сидить) під час підписання Договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом. Москва. 1939 р.

лінського керівництва СРСР. Жодного впливу не мала вона й на зміну зовнішньополітичного курсу радянського керівництва, коли СРСР несподівано пішов на зближення з нацистською Німеччиною. 23 серпня 1939 р. був укладений радянсько-німецький пакт про ненапад, розрахований на десять років («Пакт Молотова-Ріббентропа» – за прізвищами керівників зовнішньополітичних відомств СРСР і Німеччини).

Цей пакт напряду стосувався майбутнього України й інших країн Східної Європи. Додатково до цього договору було підписано таємний протокол, яким «розмежували-

Карта поділу Польщі з підписами Й. Сталіна і Й. Ріббентропа

ся сфери інтересів» сторін. Це «розмежування» разом із підписаним 28 вересня 1939 р. «Договором про дружбу та державний кордон» означало згоду уряду Німеччини на приєднання до Радянського Союзу польської частини Західної України, Західної Білорусії, Литви, Латвії і Естонії. Зі свого боку, Німеччина дістала повну свободу дій в Європі, забезпечила собі постачання з Радянського Союзу воєнно-стратегічних матеріалів (у тому числі дефіцитних у Німеччині) і продовольства.

Таємна угода між тоталітарними режимами Німеччини і Радянського Союзу розкрила імперіалістичну суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин.

Радянсько-німецький договір розв'язав А. Гітлеру руки для агресії в Європі. 1 вересня 1939 р. нацистські війська вторглися в межі Польщі. Почалася німецько-польська війна. Своєю чергою Англія і Франція, пов'язані з Польщею союзними договорами, оголосили Німеччині війну. Ці події поклали початок Другій світовій війні.

2. Вступ СРСР у війну і окупація Західної України Радянським Союзом

Польське командування не зуміло організувати ефективної відсічі агресорам. Англія і Франція також не поспішали допомагати своєму польському союзнику. Незважаючи на впертий опір деяких частин польської армії, у складі якої були тисячі етнічних українців, фронт швидко відкочувався на Схід. Певні надії в умовах назріваючої катастрофи поклалися на західноукраїнські й західнобілоруські землі. Спираючись на їхні матеріальні та людські ресурси, польський уряд сподівався продовжити боротьбу з агресором.

Проте 17 вересня ці надії розвіялися: за погодженням із німецьким керівництвом польсько-радянський кордон перейшла Червона армія. Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею поділ світу. У Галичині та на Волині наступали війська Українського фронту (війська Київського Особливого військового округу) під командуванням С. Тимошенка, у Західній Білорусії – війська Білоруського фронту (війська Білоруського Особливого військового округу) під командуванням М. Ковальова. Перевага радянських частин була величезною. Через добу, вночі 18 вересня, польський уряд і головне командування Війська Польського переїхали до Румунії, наказавши фронтовим командирам, не «вступаючи з більшовиками в бій», відходити до румунського кордону. 22 вересня Червона армія увійшла у Львів. Лише за дванадцять днів радянські війська зайняли Західну Україну, вийшли на Західний Буг і Сян, де відповідно до таємної радянсько-німецької угоди і зупинилися. Таким чином, населена переважно українцями територія Лемківщини, Холмщини і Підляшшя залишилася під контролем нацистської Німеччини. Тут

Червона армія у Львові. Вересень 1939 р.

було встановлено окупаційну адміністрацію, яка почала кривавими методами утверджувати «новий порядок».

У Бресті і деяких інших містах фактичні союзники провели спільні радянсько-німецькі паради «переможців».

У радянський полон потрапило багато полонених польських військовослужбовців. Серед них були українці, які служили в польській армії з 1 вересня 1939 р. Доля багатьох полонених поляків склалася трагічно. У квітні–травні 1940 р. у Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше – під Харковом та в інших місцях було розстріляно понад 15 тисяч польських офіцерів – від молодших командирів до генералів.

Західноукраїнське населення з надією на краще зустрічало Червону армію. Цьому сприяла радянська офіційна пропаганда, яка пояснювала перехід поль-

Радянсько-німецький парад. На трибуні — німецький генерал Хайнц Гудеріан і радянський комбриг Семен Кривошеїн. Берестя, 22 вересня 1939 р.

**Подать руку помощи братским народам
Западной Украины и Западной Белоруссии –
наша священная обязанность!**

Радянський плакат. 1939 р.

були переконані, що на той час можливості боротьби польської держави з нацистами ще не були вичерпані.

Для узаконення радянського режиму у Львові 22 жовтня під пильним контролем нової влади було проведено вибори до Народних зборів. Хоча формально вибори відбувалися на засадах загального прямого виборчого права, але провадилися за офіційним безальтернативним списком кандидатів. Наприкінці жовтня Народні збори ухвалили Декларацію про возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі СРСР. У листопаді відбулися сесії Верховної Ради СРСР і Української РСР, які ухвалили закони про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Українською РСР.

Згідно з таємним додатком до пакту Молотова–Ріббентропа, до СРСР передбачалося приєднати Північну Буковину і Бессарабію. У червні 1940 р. уряд СРСР зажадав від Румунії вивести війська з Бессарабії, а також з тієї частини Північної Буковини, де проживало переважно українське населення. Не маючи підтримки від Німеччини, уряд Румунії віддав своїм частинам наказ залишити вказані в ультиматумі території. Там був встановлений комуністичний режим. Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія були включені до складу УРСР.

сько-радянського кордону прагненням запобігти окупації краю нацистами і як «возз'єднання українського народу». До того ж поляки, відступаючи під тиском німецьких і радянських військ, часто зганяли свою злість на цивільному українському населенні.

В умовах, коли населення нічого не знало про таємні угоди між СРСР і Німеччиною, радянська пропаганда мала певний психологічний ефект. Значну роль у формуванні образу радянського солдата як визволителя відіграло й тривале польсько-українське протистояння на західноукраїнських землях. Частиною жителів Західної України радянська окупація була сприйнята як «золотий вересень». Що ж до польського населення Галичини та Волині, то воно вороже зустріло прихід Червоної армії, розцінивши його як «удар у спину». Поляки

Делегація Західної України на III позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. Київ. 1939 р.

Законодавче закріплення нових територій у складі Радянського Союзу відбулося через створення нової союзної республіки – Молдавської РСР і поділ території Бессарабії між Молдавською та Українською РСР. До складу Молдавії увійшла також частина українських історичних земель Придністров'я, де ще в 1924 р. у складі радянської України була утворена Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

3. Початок радянізації Західної України

Включивши західноукраїнські землі до складу СРСР, сталінське керівництво розгорнуло політику їх радянізації, тобто запровадження тут комуністичних порядків. У Західній Україні в 1939–1941 рр. повторювалося те, чого Наддніпрянина зазнала в перші роки більшовицького режиму. Була ліквідована стара система управління і впроваджувалася нова, радянська. Поляків-чиновників заступили новоприбулі службовці. Це були відряджені з Наддніпрянської України й Росії працівники партійного, державного чи господарського апарату, здебільшого малоосвічені, малокваліфіковані виконавці, які часто-густо не знали української мови, звичаїв місцевого населення. До участі в керівних органах допускалися й поодинокі члени розпущеної згідно з рішенням радянського керівництва ще в 1930-ті рр. компартії Західної України.

Деякі заходи нової влади дістали у краї схвалення. Національна інтелігенція вітала розширення мережі українських шкіл, українізацію вищої освіти. Львівський університет ім. Яна Казимира було перейменовано на ім. Івана Франка. Львівський оперний театр був українізований і перейменований на Театр опери і балету ім. Івана Франка. Відкривалися нові українські газети. Вводилося безплатне медичне обслуговування. Це особливо імпонувало сільському населенню, яке здебільшого взагалі не знало, що таке стаціонарна медична допомога. Симпатії до нової влади збереглися навіть попри її наміри здійснити

докорінну ломку старих, заснованих на приватній власності й ринкових відносинах економічних структур. Річ у тому, що спершу перетворення в економіці мало торкатися інтересів українського населення, бо промисловість, торгівля і велике землеволодіння перебували в основному в руках поляків чи євреїв. Однак після націоналізації близько 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, різко знизилась їхня ефективність, що негативно позначилося на становищі більшості населення.

Подібні процеси відбувалися і на селі. Поміщиків і заможних селян позбавляли землі, реманенту, худоби. Попервах було оголошено, що все це перейде найбіднішим селянам – переважно українцям, проте з часом у краї розгорнулася примусова колективізація, яка позбавляла селян не лише наділеного радянською владою, а й нажитого батьками та дідами.

Нова влада принесла в Західну Україну жорстокий політичний терор. Органами НКВС були розгромлені всі політичні партії та громадські об'єднання, у тому числі особливо шановані населенням «Просвіти». Їхніх керівників та значну кількість членів оголосили «ворогами народу» й ув'язнили. Арештовували власників фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновників, священників, відставних офіцерів, великих, а часто й середніх землевласників й усіх тих, кого режим вважав «куркулями». Серед ув'язнених було багато студентів, учнів-старшокласників, учителів, представників інших категорій місцевої інтелігенції. Без пред'явлення звинувачень, без слідства й суду їх тримали в переповнених в'язницях, а потім вагонами для худоби разом із членами сімей переправляли до східних районів СРСР.

Інколи розправам надавали видимість законності. Робилося це переважно для того, щоб залякати населення, зламати його опір. Наприклад, у січні 1941 р. у Львові НКВС організував гучний процес над 59 членами ОУН («Процес 59»). Підсудними на цьому процесі були в основному студенти та учні, наймолодша серед яких – 15-літня дівчина. Лише один із підсудних не витримав тортур і дав свідчення проти товаришів. Після триденного процесу 42 особи, у тому числі 11 дівчат, були засуджені до смертної кари, інші – до десятилітнього ув'язнення.

Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939–1941 рр. депортували 800 тис. осіб – до 10 % населення краю. Найчастіше жертвами розправ ставали поляки, але подібна доля спіткала й сотні тисяч українців.

От тоді вислів *«золотий вересень»* став набувати трагічного відтінку. «Цей вересень, – писав історик Юрій Шаповал, – був коричнево-червоного кольору, а СРСР був відверто на нацистському боці».

Водночас об'єднання всіх українських земель у складі УРСР мало велике позитивне значення. Політична географія України змінилася: якщо до 1939 р. українські землі були у складі чотирьох держав – Радянського Союзу, Польщі, Румунії, Чехословаччини, то в 1939–1940 рр. більшість їх була об'єднана з Українською РСР і опинилася у складі СРСР. Уперше за кілька століть своєї історії українці опинилися в межах однієї держави. Державні кордони, які багато століть розділяли українські землі, ізолювали одну частину України від іншої, зникли. Як наслідок, створювалися сприятливіші умови для розширення контактів між українцями Сходу і Заходу, обміну господарським і культурним досвідом між ними. Попри все, інтенсифікувався процес націотворення і, врешті-решт, формувалися умови для створення власної незалежної держави.

Проте слід пам'ятати, що з'явився кордон, який ізолював всю Україну від Європи. Можливості виїзду в інші країни (на заробітки, до родичів, у трудову чи політичну еміграцію) зникли. Переміщення людей, як правило, контролюване владою, відбувалося лише в межах СРСР. Комуністичний режим тримав під своїм контролем кожен крок людини.

4. Розкол Організації українських націоналістів

Радянсько-німецький пакт про ненапад і окупація Радянським Союзом Західної України поставили перед українськими політичними партіями питання про свою політику в нових умовах, зокрема, з ким доведеться боротися і на чю допомогу можна сподіватися. Єдності з цього питання не було. Найвпливовіша політична структура того часу – Організація українських націоналістів – певні надії поклала на Німеччину. На чолі її стояв *Андрій Мельник*, котрий заступив місце керівника ОУН Євгена Коновальця, вбитого 1938 р. агентом Москви в Голландії. Оунівці виходили з того, що більшовизм є спільним ворогом як для ОУН, так і для очолюваних Гітлером націонал-соціалістів, а отже, проти нього вони можуть діяти спільно.

Більшість членів ОУН була невдоволена курсом А. Мельника на зближенні з нацистами. Цю частину очолив з 1933 р. голова проводу ОУН на західноукраїнських землях С. Бандера. У вересні 1939 р. після вторгнення Німеччини в Польщу він вийшов з польської тюрми, куди був ув'язнений ще в 1935 р. С. Бандера не відкидав можливості співпраці з німцями, але виступав за створення власної армії і розгортання активної боротьби за незалежність України, спираючись переважно на сили і можливості українського народу.

Андрій Мельник

Таким чином, Організація українських націоналістів напередодні радянсько-німецької війни розкололася на дві фракції: прибічників С. Бандери – ОУН (б) (бандерівців), і прибічників А. Мельника – ОУН (м) (мельниківців). ОУН (б) інколи називали ОУН (революційна), або скорочено – ОУН (р)). Між фракціями склалися напружені стосунки, які нерідко виливалися в жорстоку міжусобну війну.

Нацистське керівництво Німеччини, відкидаючи ідею української державності, водночас погоджувалося на співпрацю з ОУН, сподіваючись використати її в боротьбі з Червоною армією. Зокрема, воно погодилося на комплектування з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» Легіону українських націоналістів, особовий склад якого планувалося використати при проведенні диверсійних операцій на радянських територіях. Зі свого боку, оунівці, пам'ятаючи історію Українських січових стрільців, у цих військових частинах вбачали ядро майбутньої української армії.

Степан Бандера

Підсумки й узагальнення

Для українського народу Друга світова війна почалася 17 вересня 1939 р., коли радянські війська перейшли польсько-радянський кордон. Відповідно до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. і, зокрема, «Таємного додаткового протоколу» Західна Україна переходила під контроль Радянського Союзу.

До возз'єднання зі своїми східними братами західні українці прагнули століттями. Та вони ніяк не могли збагнути, чому наслідком «звільнення» має бути масовий, небачений раніше терор, арешти і висилки до Сибіру сотень тисяч односельців. Як свого часу Перша світова війна, початок Другої світової війни підказував українцям, що справжнє їхнє визволення можливе лише в результаті створення власної незалежної держави, а не внаслідок зміни країни-покровителя. Проте залишалося питання: хто в цій війні союзник, а хто ворог? Єдиної відповіді не було. Це привело до розколу ОУН на дві частини, одна з них йшла за Андрієм Мельником, інша – за Степаном Бандерою.

Що необхідно знати

1. Яку долю було визначено Україні радянсько-німецьким договором 1939 р.?
2. Що вам відомо про трагедію польських офіцерів, захоплених 1939 р. в полон радянськими військами?
3. Схарактеризуйте економічні та соціальні перетворення в Західній Україні, які здійснювала радянська влада. Про що свідчать методи, якими вони здійснювалися?
4. Які категорії населення і чому стали жертвами радянських репресій у Західній Україні?
5. Чим, на ваш погляд, була викликана репресивна політика СРСР у Західній Україні?

Що необхідно вміти

1. Покажіть на карті територіальні зміни в Україні напередодні Другої світової війни. Поясніть, чому і як вони відбувалися.
2. Схарактеризуйте спільний радянсько-німецький парад у Бресті.

Офіційний документ

Витяг із Таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом

23 серпня 1939 р.

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия,

Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. [...]

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана. [...]

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях...

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

По уполномочию правительства СССР В. Молотов

За правительство Германии И. Риббентроп.

Международная жизнь. 1989. № 9. С. 91–92.

Схарактеризуйте зміст Таємного додаткового протоколу і дайте відповідь на питання, чому він не був опублікований у радянській пресі аж до 1989 р.

Свідчення польських науковців

Під час війни з Німеччиною у вересні 1939 р. у Війська Польського служило багато солдатів української національності. Особливою мужністю відзначався дипломований підполковник Павло Шандрук, який 23 вересня 1939 р., під час другої битви під Томашовом-Люблінським, завдяки чудовому маневрові у безнадійній, як видавалося, ситуації, зумів врятувати від знищення 29 Бригаду піхоти, якою командував. За цей подвиг 1965 р. він був відзначений ген. Владиславом Андерсом орденом *Veturi Militari*.

Польща – нарис історії / за ред В. Меджецького.

Варшава, 2015. С. 261.

Як можна оцінити участь українців у війні на боці Польщі в той час, коли Німеччина була фактичним союзником Радянського Союзу?

§ 37. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Згадайте:

1. Яким був зміст радянсько-німецького пакту про ненапад і Таємного додаткового протоколу до нього?
2. Як змінилися кордони СРСР у 1939–1940 рр.?

1. Політичне та соціально-економічне становище в Україні напередодні німецько-радянської війни

Керівництво СРСР розуміло, що радянсько-німецький пакт про ненапад недовговічний і війна з Німеччиною неминуча. Робилося все, щоб використати матеріальні і людські ресурси величезного Радянського Союзу, у тому числі і його складової частини – Української РСР, для підготовки війни.

26 червня 1940 р. у СРСР замість семигодинного встановлювався восьмигодинний робочий день, замість шестиденного – семиденний робочий тиждень (вихідний за змінним графіком). Самовільне залишення робочого місця каралося ув'язненням від двох до чотирьох місяців, прогул без поважної причини – засудженням до виправно-трудових робіт за місцем роботи на строк до 6 місяців з утриманням 25 % зарплати. Влада одержала повноваження перекидати з місця на місце робітників і службовців без їх згоди. Усе це пояснювалося потребами зміцнення оборони. Щоб не опинитися за ґратами, зберегти своїх дітей і власне життя, люди мусили дотримуватися драконівських новацій тоталітарного режиму та демонструвати йому свою лояльність. Після Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій 1930-х рр. населення було деморалізоване. Як і раніше, ніхто не був убезпечений від розправи каральних органів. Арештувати могли будь-коли і будь-кого. *Прагнення зберегти життя (стратегія виживання) спонукало людей сприймати все, на що йшла комуністична влада.*

Зосередження матеріальних і людських ресурсів на форсованому розвитку важкої промисловості дало змогу створити потужну військову промисловість. Напередодні війни СРСР мав набагато більше танків, бойових літаків і гармат, ніж Німеччина. Водночас концентрація зусиль на військовій промисловості прирікала відставання легкої і харчової промисловості, які мали працювати на безпосереднє задоволення щоденних потреб населення, загострювали дефіцит продуктів харчування й товарів масового споживання, породжувало незадоволення населення.

Постголодоморне українське село залишалося донором промисловості. Мільйони селян змушені були покинути рідні домівки і шукати порятунку на новобудовах. Влада робила все, щоб примусити селян, які залишилися в колгоспах, працювати більше, причому майже вся продукція забиралася державою.

З колгоспу «Червоний шлях» везуть зерно на приймальний пункт.
Чернігівщина. 1940 р.

Розміри присадибних ділянок зменшувалися, податки на них зростали. Кожний колгоспник і колгоспниця мали *обов'язковий мінімум трудоднів* на рік, невиконання якого було підставою до репресій, аж до арештів. Матеріальний рівень життя селян був ще нижчий, ніж у жителів міст, і ледве сягав життєвого мінімуму. У селі, як і в Україні в цілому, накопичилося багато незадоволення владою, але репресивні органи тримали ситуацію під контролем.

Увесь комплекс адміністративних, економічних і політичних заходів радянського керівництва в 1939–1941 рр. спрямовувався на підготовку до війни. Було створено колосальний воєнно-технічний потенціал. Стояло питання, наскільки грамотно радянське керівництво скористається ним. Що в цьому відношенні не все благополучно, продемонструвала *радянсько-фінська війна* (30 листопада 1939 – 12 березня 1940 рр.). Величезна Червона армія, яка напала першою, виявилася нездатною розгромити невелику фінську армію. Фінляндія зберегла незалежність, а радянські загальні втрати – вбитими, пораненими, обмороженими, полоненими і такими, що пропали безвісти – становили 412 тис. осіб. Серед них 30–40 тис. жителів України.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР

22 червня 1941 р. рано-вранці гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. З боку Німеччини це була авантюра. У цей час вона вже вела війну з Англією, яка спиралася на ресурси всієї Британської імперії і яку економічно підтримувала могутня Америка.

У війні з СРСР Гітлер розраховував на несподіванку. Його план «Барба-

росса» передбачав «бліцкриг» – блискавичну війну. І напад справді був несподіваний. Коли до Сталіна дійшла інформація про початок війни, він не хотів у це вірити. Громадяни СРСР також не чекали нападу. Вони знали, що з Німеччиною у Радянського Союзу укладено договір про ненапад. До того ж усі добре засвоїли ідеологічну догму: у майбутній війні – якщо вона колись почнеться – радянські війська воюватимуть *«на ворожій території»*, *«малою кров'ю»* і *перетворять її на громадянську* – *«війну світового пролетаріату зі світовою буржуазією»*.

Проте початок війни виявився для СРСР украй несприятливий. Вже першого дня на радянських аеродромах було знищено понад 1200 бойових літаків. Війська втратили прикриття з повітря. Противник бомбардував мости, залізничні вузли, знищував склади боєприпасів, пального і продовольства, які, відповідно до намірів *«воювати на чужій території»*, були зосереджені в прикордонній смузі. Німецькі війська забезпечили собі значну перевагу.

Особливо успішним був німецький наступ у Білорусії, де йому протистояли війська Західного фронту. Це був основний напрямок німецького наступу. На початок липня німецькі танкові частини просунулися в глибину на 600 км і почали бої за Смоленськ. У Прибалтиці за 18 днів німецькі війська просунулися в глиб радянської території на 400–450 км.

В Україні, де очікувався основний удар німців, були зосереджені найсильніші радянські угруповання, розгорнуті в Південний і Південно-Західний фронти. Тиждень, з 23 по 29 червня, у районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно тривала найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій з обох сторін брали участь близько 2 тис. бойових машин. Радянські танкісти зазнали в ній поразки. Тому й спроба зупинити противника на старому державному кордоні також

Німецькі мотоциклісти в лісах Рівненщини. 1941 р.

Біля збитого німецького літака. 1941 р.

не вдалася. Німецькі війська прорвали оборону Південно-Західного фронту і станом на 7 липня просунулися на 300–350 км. 7 липня розпочалась оборона столиці України Києва, яка тривала 72 дні. 16 липня противник підійшов до Одеси. Почалася оборона міста, яка продовжувалася 73 дні.

На правому фланзі Південного фронту противник також прорвав оборону радянських військ і оточив ослаблені частини 6-ї та 12-ї армій у районі Умані. Війська зазнали тяжких втрат. Нацисти прорвалися до Дніпра. 18 серпня радянські війська, висадивши в повітря греблю Дніпрогесу, відійшли на правий берег Дніпра в Запоріжжі, а через тиждень залишили Дніпропетровськ.

На деякий час Дніпро став тією лінією фронту, яку гітлерівці не одразу змогли подолати.

Проте в першій половині вересня 1941 р. німецькі війська, поновивши наступ, форсували Дніпро, а радянський Південно-Західний фронт опинився під загрозою оточення.

Командування фронту відчувало наближення поразки і 11 вересня попросило Москву дати дозвіл на відступ. Однак Сталін не погоджувався з тим, щоб залишити Київ. Лише пізно ввечері 17 вересня Ставка дозволила відступати. Та було пізно. Кільце оточення було замкнуте. 19 вересня гітлерівці зайняли столицю України. Війська фронту розбилися на численні загони й групи, кожна з яких самостійно виривалася з оточення. Більшість особового складу фронту – понад 660 тис. – потрапила до

Михайло Кирпонос – командувач Південно-Західного фронту. 1941 р.

німецького полону. Доля фронту спіткала і його командування. У бою біля урочища Шумейки на Полтавщині загинув командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник М. Кирпонос і його штаб. Трагедія Південно-Західного фронту була однією з найбільших невдач Червоної армії в 1941 р.

Невдовзі після цього було залишено Одесу, потім радянські війська були розбиті в Криму, але зуміли закріпитися в Севастополі, оборона якого тривала 250 днів.

Таким чином, протягом літа–осені 1941 р. німецькі війська та їхні союзники захопили всю Правобережну і більшу частину Лівобережної України та Крим. Не окупованими в Україні залишилися лише східні райони Харківської області, частина Донбасу, а також невеликий клаптик кримської землі з Севастополем.

За цей час на фронті було багато випадків героїзму і самопожертви. Це було однією з причин, чому авантюрний гітлерівський план блискавичної війни – «бліцкриг» – провалився. Однак було й інше: багато недоліків у розташуванні військ; кращі військові кадри були репресовані, про що знало німецьке командування; у військах панувала система жорсткої централізації, що сковувало ініціативу командирів, породжувало схильність до шаблонів, застарілих схем; дуже низька бойова підготовка. Багато бійців, вчорашніх селян, які пережили насильницьку колективізацію і жахи Голодомору 1932–1933 рр., не мали бажання вмирати за більшовицьку владу, вважаючи, що гірше, ніж було при «советах», вже не може бути. Відтак Червона армія відступала і солдати масово здавалися в полон. У листопаді 1941 р. у нацистському полоні опинилося 3,6 млн солдатів і офіцерів Червоної армії, третину яких – 1,3 млн осіб – становили українці. Це неймовірно велика цифра – 3,5 % населення тодішньої України.

*Німецький танк в'їжджає в один з населених пунктів України.
Радянські солдати здаються в полон. Жовтень 1941 р.*

3. Провал радянського контрнаступу в Україні

У грудні 1941 р. радянські війська провели успішну наступальну операцію під Москвою. Передбачалося, що наступ під Москвою перетвориться на загальний наступ Червоної армії на всіх фронтах. Проте події засвідчили нереальність і безпідставність цих планів. Зірвалася перш за все операція в Криму. В умовах штормової погоди й панування в повітрі ворожої авіації 25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р. радянські війська здійснили Керченсько-Феодосійську десантну операцію та очистили від противника Керченський півострів, але були зупинені на Ак-Монайських позиціях.

Червона армія не досягла поставлених цілей і на інших стратегічних напрямках. Гітлерівському керівництву до весни 1942 р. вдалося не лише компенсувати втрати, а й збільшити загальну чисельність військ на Східному фронті. Тим часом можливості й ресурси радянських військ унаслідок зимового наступу були вичерпані, а резерви ще не підготовлені.

Ескадрений міноносець «Свободный» у Південній бухті Севастополя

У такому ослабленому складі радянське командування готувало наступ під Харковом, який розпочався 12 травня 1942 р. Наступ закінчився повним провалом. Радянські війська були оточені. Бої тривали до 29 травня. Лише невеликим групам з боями пощастило вийти з оточення. У полон потрапило 240 тис. солдатів і командирів.

У травні 1942 р. радянські війська зазнали поразки і на Керченському півострові. Втрати Червоної армії становили 200 тис. осіб. Гітлерівці захопили майже всю бойову техніку й важке озброєння радянських військ, запаси продовольства, спорядження.

Події на Керченському півострові визначили долю Севастополя. На початку липня 1942 р. місто захопили німецькі війська.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну обстановку на радянсько-німецькому фронті. Ініціатива знову перейшла до рук противника. Зосередивши 90 дивізій на півдні, ворог забезпечив собі вирішальну перевагу. 22 серпня 1942 р. радянські війська залишили місто Свердловськ Ворошиловградської області, після чого вся Україна опинилася під окупацією. Війська Німеччини та її сателітів повели наступ на Сталінград і Кавказ.

Тринадцять місяців, замість планованих кількох тижнів, витратили загарбники для захоплення України.

4. Мобілізаційні заходи

З початком вторгнення нацистських військ керівництво СРСР закликала населення до всенародного опору загарбникам. У виступі голови уряду і міністра закордонних справ СРСР В. Молотова, який прозвучав по радіо опівдні 22 червня 1941 р., йшлося, що як і в 1812 р., під час походу Наполеона на

Росію, «Червона армія і весь наш народ знову розгорнуть переможну Вітчизняну війну...».

Відповідно до директив створеного 30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони (ДКО) на чолі із Сталіним, який перебрав на себе всю повноту влади в Радянському Союзі, йшла мобілізація засобів і ресурсів в Україні. Протягом перших трьох місяців війни з областей України до армії і флоту було мобілізовано 2 млн осіб, ще понад 2 млн осіб працювало на будівництві оборонних споруд. Із добровольців формувалися загони народного ополчення та винищувальні батальйони. Одночасно здійснювалася перебудова народного господарства на військовий лад. Збільшувався робочий день, скасовувалися чергові

Жителі Донбасу копають протитанкові рови. 1941 р.

й додаткові відпустки, вводилися обов'язкові понаднормові роботи. На виробництво озброєння, боєприпасів, військового обладнання переводилися машинобудівні заводи України.

Уже з перших днів війни стало зрозуміло, що частина території СРСР буде окупована. Постало питання евакуації розташованих на цій території заводів, фабрик, радгоспів, колгоспів, наукових й культурно-освітніх закладів, державних установ, людей. В Україні евакуацією керувала комісія на чолі із заступником голови уряду Д. Жилою. На Схід виїхало понад 3,8 млн осіб – працівників партійного і радянського апарату, робітників, службовців, колгоспників з реманентом і худобою, 550 промислових підприємств. На нових місцях вони включалися в роботу на оборонних підприємствах, у сільському господарстві, в установах.

Вимагаючи від населення надзвичайних зусиль, сталінське керівництво втім деякий час замовчувало інформацію про справжнє становище на фронтах.

Евакуація заводського обладнання. Запоріжжя. 1941 р.

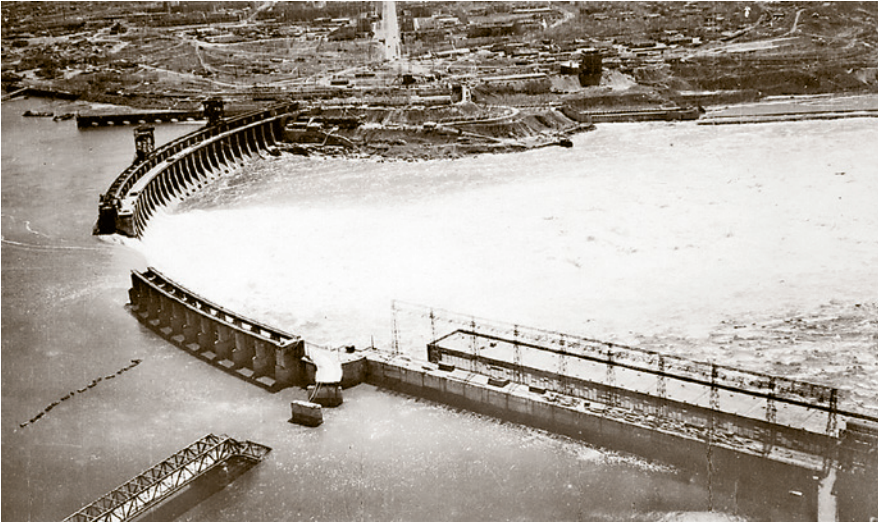
І лише тоді, коли правду приховувати вже було неможливо, у зведеннях Совінформбюро з'явилися короткі повідомлення про обстановку в зоні бойових дій, роботу радянського тилу, окупаційний режим на захоплених противником територіях, міжнародні події.

5. Тактика «випаленої землі» та інші злочини комуністичного режиму

Усе, що не можна було вивезти в тил, підлягало знищенню. Не задумуючись про долю мільйонів людей, які залишалися в окупації, влада взяла на озброєння тактику «випаленої землі». Було виведено з ладу й зруйновано тисячі

Біженці. 1941 р.

Дніпрогес, підірваний радянськими військами. Серпень 1941 р.

промислових об'єктів, електростанцій, шахт, мостів, продовольчих складів, запасів хліба і промислових товарів, адміністративних споруд, житлових будинків і навіть пам'яток. Знищувалося навіть те, що було вкрай необхідне для виживання населення на окупованій території. Однак хибна воєнна доктрина, відсутність завчасно складених планів евакуації внесли, особливо в перші тижні війни, дезорганізацію в евакуаційні процеси. Тож до рук противника потрапили великі матеріальні цінності й об'єкти стратегічного характеру.

Прагнучи утримати країну під контролем, сталінське керівництво запровадило в ряді районів СРСР воєнний стан, відповідно до якого військова влада мала надзвичайні повноваження. Практично всі справи, зокрема й ті, що не стосувалися питань оборони, громадського порядку й державної безпеки, передавалися до військових трибуналів. Порядок у тилу влада прагнула зберегти насамперед за допомогою сили і жорстокого терору в дусі тоталітарного режиму.

З перших днів війни в районах, які, ймовірно, могли стати ареною воєнних дій, почалися масові арешти «сумнівних» і «підозрілих» осіб, котрих свого часу репресували і вони відбули покарання, а також тих, на кого органи держбезпеки мали «компромат», часто – анонімний донос. Списки цих осіб були готові ще до війни. Військові трибунали нашвидкуруч фабрикували звинувачення й ухвалювали вироки, переважно смертні.

Жертвами розправ стали і в'язні, заарештовані в довоєнні роки. У перші тижні війни таким чином знищено від 15 до 40 тис. безпідставно ув'язнених громадян, особливо багато постраждало в Західній і Центральній Україні. Водночас на волю випустили багатьох кримінальних злочинців, з яких потім окупанти рекрутували собі поплічників.

Підсумки та узагальнення

У 1930-ті рр. Радянський союз створив величезний воєнний потенціал. З початком Другої світової війни стало ясно, що участь СРСР у ній неминуча і його доведеться використовувати. Сталін вважав, що це станеться не раніше 1942 року. На підготовку до війни спрямовувалися всі матеріальні й людські ресурси величезної країни. Були ухвалені нові «драконівські закони». Під загрозою репресій влада змусила народ ще більше працювати і більше платити податків.

Проте належним чином використати цей потенціал не вдалося. Хоча гітлерівський план «блискавичної війни» провалився, її початок виявився для СРСР вкрай несприятливий. Червона армія була не готовою до нападу Німеччини, і, зазнаючи величезних, до того ж невиправданих втрат, залишала Україну. До кінця серпня 1942 р. вся Україна була окупована. При цьому, відступаючи, радянське керівництво використовувало тактику «випаленої землі»: знищувалося все, що не встигли вивезти – як матеріальні цінності, так і десятки тисяч ув'язнених громадян, яких вважали «ворогами народу». Це був злочин комуністичного режиму, якому немає виправдання. Влітку 1942 р. Олександр Довженко зробив у своєму щоденнику сповнений розпачу запис: *«Вся фальш, вся тупість, все безпардонне і безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний з сатрапством – усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе...»*.

Що необхідно знати

1. Схарактеризуйте політичне та соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни.
2. Чим пояснюються невдачі радянських військ в Україні в 1941–1942 рр.?
3. Схарактеризуйте режим воєнного стану, введений радянським керівництвом.
4. Яким був розмах мобілізаційних заходів в Україні?
5. Як відбувалася в 1941 р. евакуація та якою була її ефективність?

Що необхідно вміти

1. Використовуючи карту, схарактеризуйте найважливіші оборонні бої Червоної армії в Україні в 1941 р. Проаналізуйте причини і наслідки поразки радянських військ під Києвом.
2. Дайте оцінку радянській тактиці «випаленої землі» Україні. Які конкретні приклади реалізації цієї тактики в Україні вам відомі?

Свідчення науковця

Історик про суспільно-політичні настрої в Україні напередодні Другої світової війни

Сталінізм мав свою соціальну опору в Україні. Симпатизували йому чисельно незначні, проте досить впливові, активні й помітні групи населення, зокрема, комунізована, зросійщена молодь великих міст, пролетарські висуванці, деякі обрані групи робітників тощо. ...Свідомий радянський актив в Україні був незначний, охоплюючи, ймовірно, не більше 10 % населення.

...Усталена політико-ідеологічна теза про «морально-політичну єдність радянського народу» напередодні «Великої Вітчизняної війни», про «беззастережну віру радянських людей в ідеали комунізму, їх відданість комуністичній партії» не відповідає дійсності. Спектр політичних настроїв, що існували в цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності, до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму. Переважно селянська за своїм соціальним складом Україна, переживши Голодомор – колосальну за масштабами і наслідками гуманітарну катастрофу, жертвами якої стали мільйони людей, – залишилася потенційно «слабкою ланкою» сталінської імперії.

Гриневич В. Неприборкане різноголосся.

Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ; Дніпропетровськ, 2012. С. 441–442, 447–448.

Запитання

1. Як характеризується в уривку соціальна база сталінізму в Україні? З кого вона складалася?
2. Що робило Україну «слабкою ланкою» сталінської імперії?

§ 38. НІМЕЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

Згадайте:

1. У чому полягав режим воєнного часу в прифронтових районах України в 1941 р.?
2. Яким був розмах евакуаційних заходів в Україні під час відступу радянських військ?
3. Коли Україна була повністю окупована військами нацистів і їх союзників?

1. Розчленування України

Захопивши Україну, окупанти перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і адміністративним органам.

Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини – Румунії. Одещину, південні райони Вінницької, західні Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство «Трансїстрія» і також оголосили частиною Румунського королівства.

Західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» включили до складу Генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові.

Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтові області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню.

Інші українські землі входили до складу Рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів із центрами в Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Ерїха Коха, який навіть серед німецьких чиновників відзначався своєю жорстокістю.

Що ж до Закарпатської України, то вона ще з березня 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

2. «Новий порядок»

З початком окупації в Україні розгорнулася широка нацистська пропаганда, що мала на меті нейтралізувати наслідки ідеологічної діяльності більшовиків. Домагаючись підтримки населення, окупанти особливо охоче звертались до недавнього минулого. Через газети, плакати, кіно та інші пропагандистські матеріали вони оприлюднювали трагічні факти насильницької колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., масових репресій, здійснюваних органами НКВС в Україні. Зокрема, у багатьох містах і містечках були виявлені масові поховання

Місто Житомир за часів німецької окупації. 1942 р.

жертв сталінських репресій. Ці невідомі населенню факти справляли гнітюче враження.

Водночас окупанти обіцяли аграрну реформу, вільний розвиток української культури, повернення солдатів додому. У деяких місцях роздавали колгоспну худобу, реманент. Частина полонених українців випустили із концтаборів. Такі дії були схвально сприйняті всіма незадоволеними радянською владою.

Проте «новий порядок» не виправдав надій тих, хто сподівався на покращення свого становища. На власній території українці та інші жителі республіки перетворилися на людей «нижчого ґатунку». Їхнє життя регламентувалося наказами та правилами, порушення яких каралося концтаборами або розстрілом. Нерідко окупанти забороняли їм користуватися кафе, ресторанами, стадіонами, іншими громадськими закладами. Навіть біля деяких колодязів вивішувалися попередження: «Тільки для німців».

Гітлерівський план «Ост» передбачав перетворення України на колоніальну країну, аграрно-сировинний придаток рейху, «життєвий простір» для колонізації представниками «вищої раси». Місцеве населення, зокрема українці, росіяни та інші, підлягали витісненню й навіть фізичному винищенню. Протягом 103 тижнів окупації щовівторка і щоп'ятниці в Бабиному Яру в Києві розстрілювали людей різних національностей, переважно євреїв. Свій «Бабин Яр» був у кожному великому місті України. Нацисти планували знищити в зоні окупації всіх євреїв. В історії ця трагедія єврейського народу увійшла під назвою «Голокост» (у перекладі – «Всепалення»). Усього в роки війни жертвами нацистів став понад мільйон євреїв, жителів України. Частина перед знищенням зганяли в гетто. Всього в Україні було створено близько 40 таких гетто.

Поховання розстріляних у Бабиному Яру. Київ. 1 жовтня 1941 р.

Невелика кількість приречених на смерть євреїв врятувалася. Цьому сприяли жителі України – не євреї. Їх називають *Праведниками народів світу*. В Україні їх виявлено понад 2 тис. Одна з них – ігуменя Йосифа (в миру Олена Вітер) – релігійна діячка, активна учасниця українського визвольного руху в Галичині.

*Музей Т. Шевченка в м. Каневі,
перетворений окупантами
в трудовий табір. Київська обл.,
1943 р.*

Жорстоких репресій зазнало сільське населення. У відповідь на опір окупантам, зокрема вбивство німецьких солдатів чи поліцаїв, розстрілювали заручників або навіть спалювали цілі села. У ході каральних заходів знищено 215 сіл, а багато їх мешканців розстріляно. А всього в Україні вбито й замучено 3,9 млн цивільного населення, понад 1,3 млн військовополонених. Понад 300 *концентраційних таборів*, влаштованих у різних регіонах України, перетворилися на страхітливі «фабрики смерті». Найбільшими серед них були Львівський, Славутський, Житомирський, Уманський, Кам'янець-Подільський, Володимир-Волинський, Кіровоградський, Сирецький і Дарницький (у Києві).

3. Колабораціонізм

Окупаційна влада спиралася на каральні органи – державну таємну поліцію (гестапо), озброєні загони націонал-соціалістичної партії Німеччини (СС), службу безпеки (СД) тощо. Крім окупаційних військової і цивільної адміністрацій, на захоплених територіях створювалася допоміжна адміністрація із представників місцевого населення, які виявили бажання співробітничати з окупантами: бургомістри в містах, голови в районах, старости в селах, допоміжна поліція, добровольчі військові з'єднання і т. д. Серед жителів окупованих регіонів, у т.ч. і України, була певна частина людей, які без вагань погоджувалися служити окупантам. У сучасній історіографії співробітництво з нацистською Німеччиною і її союзниками називається *колабораціонізмом* (від фр. – *співробітництво, співпраця*).

Проте серед колаборантів були не лише прихильники нацизму та послідовні противники комуністичного режиму в Україні. Нерідко обставини ставили людей перед складним вибором: співробітництво з окупантами або смерть. Відмова служити «новому порядку» в тій чи іншій ролі (староста, поліцай, працівник допоміжної адміністрації тощо) розглядалася як нелояльність до окупантів, а це могло закінчитися концтабором для відмовника і його сім'ї. Прагнення зберегти своє життя і життя своїх рідних – *стратегія виживання* – примушувала йти на співробітництво з окупантами.

4. Економічне пограбування України. Вивіз населення до Німеччини

Окупаційна влада здійснювала широкомасштабну програму економічного пограбування країни. Вона прагнула налагодити роботу підприємств, електро-

Вивезення населення на примусові роботи до Німеччини. Київ, 1942 р.

*Молодь Лубенського району Полтавської області
на примусових роботах у Німеччині. 1943 р.*

станцій, залізниць. Оголосивши всі землі власністю німецької держави, гітлерівці втім не пішли на ліквідацію колгоспів. Їх вважали «державними маєтками» (у розумінні – німецької держави) з примусовою працею селян й передачею вирощеного окупаційній владі. Обіцялася аграрна реформа, але при цьому передбачалося, що з часом кращі землі перейдуть до німецьких колоністів.

До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати тощо. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини, по суті в нацистське рабство, було вивезено з України 2,3 млн працездатних чоловіків і жінок, переважно молодих. Це становило майже 80 % усіх депортованих з радянської території.

Підсумки та узагальнення

Окупанти обіцяли населенню України звільнення з-під гніту більшовиків. З початком окупації вони розгорнули з цього приводу широку пропагандистську кампанію. Частина населення – *колаборанти* – проявила бажання співробітничати з окупантами. Під німецьким контролем було сформовано самоврядування. Однак «новий порядок» не виправдав надії тих, хто сподівався на покращення життя після ліквідації радянського режиму. Окупанти керувалися виключно власними інтересами. Передбачалося поступове виселення частини населення за Урал і перетворення інших на «білих рабів». Замість надання Україні державності, вона була розчленована на кілька частин, підпорядкованих різним державам і різним адміністративним органам. Був складений план «Ост», який передбачав економічне пограбування України, перетворення її на колонію, аграрно-сировинний придаток Третього Рейху. Характерно, що при

цьому окупанти використали деякі «надбаня» радянського режиму. Зокрема, вони залишили колгоспи і радгоспи як зручну і напрацьовану форму вилучення ресурсів з українського села. Замість радянського терору в Україну прийшов нацистський, жертвами якого стали мільйони людей. Ще кілька мільйонів було вивезено до Німеччини на каторжні роботи в промисловості і сільському господарстві.

Що необхідно знати

1. Що являв собою «новий порядок»? Що було його метою?
2. У чому суть колабораціонізму? Схарактеризуйте причини, які змушували людей до співробітництва з окупантами.
3. У чому полягала суть плану «Ост»?
4. Що було метою гітлерівської пропаганди на захоплених українських територіях?
5. Як здійснювалося економічне пограбування України?
6. З якою метою українське населення вивозили до Німеччини?
7. Чому окупанти не ліквідували колгоспи і радгоспи?
8. Яке місце в політиці нацистів на окупованій території посідав терор? Якими були його масштаби?

Що необхідно вміти

1. Працюючи з картою, проаналізуйте адміністративне розчленування України після її окупації. Покажіть на карті зони окупації.
2. Схарактеризуйте життя і подвиги Праведниці світу Олени Вітер. Використайте допоміжні матеріали.

Погляд політика

Витяг із мемуарів М. Хрущова

Часто приходилось тогда слышать, что украинцы проявляют недружелюбие к отступающей Красной Армии. Я разьяснял: «Вы поймите: почему это крестьяне-украинцы должны приветствовать наше отступление? Они огорчены. Сколько труда затрачено. Ничего не жалели для укрепления армии, для укрепления нашей страны. И вдруг разразилась такая катастрофа. Армия отступает, бросает население, бросает территорию. Естественно, они проявляют недовольство по отношению к тем, кто оставляет их в беде. Это не предательство, а большое огорчение».

Вопросы истории. 1990. № 10. С. 91

Погляд історика

Про ставлення населення України до німецьких окупантів

Переважає більшість документів свідчить про неоднакове ставлення українського населення різних регіонів до німецьких загарбників. У доповідній записці, підготовленій співробітниками абверу групи армій «Південь» 28 жовтня 1941 р., ...зазначалося: «На захід від польсько-російського кордону 1920 р. німецького солдата вітали як визволителя від більшовицького ярма... На схід від цього кордону позиція населення була вичікувальною... Можна оцінити частку населення з вичікувальною позицією 90-95 процентів».

Скоробагатов А. В. *Харків в роки німецької окупації (1941–1943)*. Харків, 2004. С. 264.

Запитання

1. Проаналізуйте зміст витягу з мемуарів М. Хрущова. Чи справді все було так, як пише Хрущов?
2. Порівняйте витяг із мемуарів Хрущова з висновками історика. Зробіть умовивід.

§ 39. ОПІР ОКУПАНТАМ

Згадайте:

1. На які адміністративно-територіальні одиниці окупанти поділили Україну?
2. Яку політику здійснювали окупанти на території України? На кого вони спиралися?

1. Рух Опору в Україні і його течії

«Стратегія виживання», якої змушена була дотримуватися більшість населення окупованих територій, не виключала з його боку різноманітних дій, що тією чи іншою мірою суперечили політиці окупаційної адміністрації. У світовій історіографії ці дії називають *рухом Опору*. Опір «новому порядку» виявлявся як у пасивних, так і в активних формах.

Однією з найпоширеніших форм боротьби з окупантами був *стихийний, неполітичний за своїм змістом спротив*. Він був спричинений не ідеологічними, а моральними та релігійними мотивами пересічних громадян. Молодь шукала можливостей, щоб не їхати в Німеччину, робітники нерідко виводили з ладу верстати і обладнання, зривали виконання замовлень. Частина селян при найменшій можливості також відмовлялася виходити в поле, псувала хліб та інше продовольство, саботувала його поставку до Німеччини.

Що ж до політичного руху Опору, то у ньому було дві головні течії, перша з яких орієнтувалася на створення незалежної української держави, друга – керувалася радянськими гаслами і була зорієнтована на відновлення в Україні комуністичного режиму.

Існування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Тож Україна не була винятком.

2. «Акт проголошення відновлення Української держави»

Перші дні війни засвідчили безпідставність надій на досягнення бодай обмеженої незалежності з допомогою Німеччини. Ввечері 30 червня 1941 р., одразу ж після відступу радянських військ зі Львова, скликані керівниками ОУН(б) Українські національні збори ухвалили відновлення державної незалежності України та формування національного уряду, прем'єром якого став Ярослав Стецько, один із провідних діячів ОУН. «Акт проголошення відновлення Української держави» та благословення митрополита Андрія Шептицького були широко оприлюднені, у

Ярослав Стецько

тому числі й через львівську радіостанцію.

Однак вище керівництво нацистської Німеччини відмовилося підтримати проголошення Української держави. 9 липня 1941 р. уряд Я. Стецька розігнали. 15 вересня 1941 р. за наказом Гітлера ув'язнили С. Бандеру і Я. Стецька, а також деяких інших членів уряду. Тоді ж окупанти заарештували близько 300 членів ОУН, а 15 керівних діячів організації розстріляли.

Ці репресії вплинули на настрої в батальйонах «Роланд» і «Нахтігаль», і вони відмовилися виконувати німецькі накази. Через деякий час ці частини розпустили, а їхніх українських офіцерів заарештували. ОУН перейшла до саботажу нацистської політики, розширення підпільної мережі і підготовки власних збройних сил для боротьби з окупантами.

Ярослава Філь – під час війни зв'язкова Юнацтва Українських націоналістів на Лемківщині

На відміну від радянської влади, ОУН завчасно подбала про організацію підпілля. Ще до початку війни для майбутньої роботи на окупованих гітлерівцями територіях почали формуватися так звані *похідні групи*. Цим займалися як бандерівці, так і мельниківці. З початком вторгнення нацистських військ в Україну похідні групи отримали наказ просуватися слідом за гітлерівцями, а де буде можливість – випереджати їх і за умов безвладдя перших днів окупації брати у свої руки цивільну адміністрацію в залишених радянськими військами населених пунктах.

Підпільні оунівські організації були утворені в багатьох містах України, а також у Криму. На Донбас також відрядили *похідну групу*, яка, за свідченням її члена Євгена Стахіва, організувала там самостійницьке підпілля. Воно вело боротьбу під гаслами: *«Смерть Гітлеру! Смерть Сталіну! Радянська влада – без більшовиків!»*

Поширення самостійницьких настроїв, особливо в лівобережних областях Наддніпрянщини і на Сході України, де протягом двох десятиліть тривала жорстока боротьба з будь-якими проявами національно-державницької свідомості, було цілком несподіваним для гітлерівців. Вони з тривогою спостерігали, як навколо керівників і членів «похідних груп» об'єднувалися не лише місцеві інтелігенти, а й учнівська молодь, робітники, селяни. Порівнюючи розмах оунівського і радянського підпілля в Україні, німецьке командування в своєму таємному наказі від 31 грудня 1941 р. змушене було визнати: *«Крім групи ОУН Бандери, на Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку»*. Нацисти дійшли висновку, що ОУН готує масове повстання з метою створення самостійної української держави.

Ще в листопаді 1941 р. окупаційні каральні органи одержали наказ заарештувати й знищити всіх керівників і членів оунівського підпілля. У Києві гітлерівці заарештували близько 300 осіб як бандерівців, так і мельниківців. Серед страчених у Бабиному Яру – Олена Теліга, відома поетеса українського зарубіжжя. У 1942–1943 рр. потрапило до лабет ворога й було страчено багато членів самостійницького підпілля на Лівобережжі, Правобережжі та Півдні України. Та попри важкі удари оунівці продовжували підпільну боротьбу до останніх днів окупації.

3. Створення Української Повстанської Армії (УПА)

Збройна боротьба з нацистами під гаслами відновлення незалежності України почалася вже в 1941 р. і спочатку мала епізодичний характер. У ній брали участь сили різного політичного спрямування. На Поліссі, зокрема, діяли заго-ни, якими командував прихильник відновлення Української Народної Республіки Тарас Боровець (Бульба). Спочатку він називав свої заго-ни Українська Повстанська армія, а з часом – «Поліська Січ».

Тарас Боровець (Бульба) та підрозділ Поліської Січі

На Волині й Поліссі *політика* окупантів відзначалася особливою жорстокістю. Було спалено село Кортеліси на Ковельщині, а його жителів знищено. До масових розстрілів нацисти вдалися в інших місцевостях регіону. Для посилення терору гітлерівці використовували будь-яку нагоду, зокрема й появу наприкінці 1941 – на початку 1942 р. на Волині та Поліссі радянських розвідувально-диверсійних і партизанських груп та польських військових формувань, що вели боротьбу за відновлення довоєнної Польщі.

Протягом весни–літа 1942 р. ОУН(б) організувала в цьому регіоні загони сільської самооборони, які зривали окупаційні плани вивезення молоді на каторгу в Німеччину, відбивали відібране у селян продовольство і знищували керівників господарських організацій, які сприяли пограбуванню селян. Чисельність самооборони швидко зростала, і вона почала втягуватися в активну збройну боротьбу з нацистами. Хоча ворог у всіх був спільний, бульбівці й мельниківці неохоче йшли на контакти з бандерівцями. Врешті, де переконанням, а де силою ОУН(б) взяла під свій контроль загони Тараса Бульби (Боровця) і збройні групи, підпорядковані ОУН(м) – мельниківців.

Навесні 1943 р. бандерівці для своїх озброєних загонів почали використовувати назву *Українська Повстанська Армія (УПА)*, яку запозичили у бульбівців. Однак перших рішучих заходів з розгортання партизанського руху керівництво ОУН(б) вжило вже у жовтні 1942 р., тому в 1947 р. днем заснування УПА визначили 14 жовтня 1942 р. У православному календарі 14 жовтня – День Покрови, особливо шановане в Україні свято. Вважалося, що Покрова була покровителькою запорізьких козаків.

Улітку 1943 р. ОУН почала формувати озброєні військові частини в Галичині. Вплив окупантів танув на очах. Німецький чиновник констатував: «1943 р.

Присяга підстаршинської (сержантської) школи УПА. Чорний ліс, Івано-Франківщина

Галичина мала подвійне обличчя. Вдень правила, як і досі, німецька адміністрація... А вночі весь край – поза містами немов островами – був охоплений Українською повстанською армією: по лісах – вправи із стрільби та спорудження сховищ, на шляхах – транспортування боєприпасів, передислокація з'єднань, постійні контролі і патрулі, по селах – постійні війська, яке годувала людність...».

Повстанський плакат. 1940-ві рр.

Тоді ж, 1943 р., збройні загоны УПА з'явилися в Центральній Україні, на Черкащині, у районі Холодного Яру, поблизу Умані. Організували їх як члени похідних груп, так і місцеві жителі-наддніпрянці. Серед них були й ті, хто брав участь у антибільшовицькому повстанні 1919–1921 рр.

Систематичні бойові дії проти гітлерівців УПА розгорнула в першій половині 1943 р. і проводила їх до середини 1944 р. У її складі вже були добре навчені та озброєні загоны, здатні виконувати складні завдання. При цьому ніякої допомоги ні від кого вона не одержувала. У квітні 1943 р., за неповними даними, УПА знищила 600 гітлерівців. З боями було зайнято кілька міст і містечок

Західного Полісся, звільнено в'язнів, зруйновано тюрми, військові та господарські об'єкти. Постійних ударів зазнавали німецькі комунікації, ОУН влаштувала саботажі на залізницях. Разом за 1943 – першу половину 1944 р. було знищено близько 15 тис. німецьких солдатів, офіцерів і чиновників окупаційного режиму.

По всій Галичині було ліквідовано німецькі аграрні господарства – «лігеншафти». Вже навесні 1943 р. чимало районів Волині й Полісся, а з осені 1943 р. – Галичини, опинилися під повним або частковим контролем УПА. Тут налагоджувалася робота нової адміністрації, установ охорони здоров'я, кооперації. У серпні 1943 р. УПА поширила «Розпорядження в земельній справі», відповідно до якого безземельних і малоземельних селян наділяли землею.

Окупаційне командування розгорнуло пропагандистську кампанію проти УПА, висуваючи абсурдні звинувачення в зв'язках із Москвою. «ОУН і більшовизм – це єдине, тому мусять вони бути знищені!», – писалося в одній із німецьких антиоунівських листівок.

4. Політико-ідеологічна еволюція ОУН

Головний командир УПА
Роман Шухевич.
Друга половина 1940-х рр.

Під час війни відбувався перегляд програмних цілей ОУН. Значною мірою це було пов'язано з поширенням сфери діяльності організації на центральні й східні райони України. Спілкуючись із місцевим населенням, оунівці дійшли висновку, що завоювати симпатії до ідеї самостійної соборної України можна лиш поєднавши національні вимоги з програмою широких соціально-економічних перетворень. У серпні 1943 р. відбувся III Надзвичайний великий збір ОУН(б). Він виробив соціально-економічну платформу організації, яка передбачала безплатну передачу землі селянам, свободу вибору форм господарювання. Проголошувалася рівність у правах та обов'язках у майбутній українській державі всіх громадян, що мешкають на її території, незалежно від їхньої національності. ОУН, котра досі вважала себе єдиною національною силою в політичній сфері, визнала право на існування інших політичних течій і партій. Цим вона прагнула забезпечити собі масову підтримку населення.

Надзвичайний збір ОУН(б) 1943 р. справив

значний вплив на розгортання національно-визвольної боротьби. З'їзд відбувався за умов, коли нацистський терор в Україні досяг крайніх меж, а сили окупантів внаслідок поразки на фронтах вичерпувалися. Постало питання розширення масштабів і масовості збройної боротьби.

Повстанці розгорнули роз'яснювальну роботу серед населення, аби донести до нього зміст програмних документів, ухвалених на Надзвичайному зборі. По суті це була програма революційно-демократичних перетворень. Ця програма здобула широкий відгук серед населення західних земель. Чисельність збройних загонів УПА швидко зростала, вдосконалювалась їхня структура. Було введено військові звання – від стрільця до генерала, військові нагороди чи відзнаки за відвагу, створено школи командного складу, засновано газети і журнали. УПА сформувала ударні групи під назвами: УПА-Захід, УПА-Схід, УПА-Північ, УПА-Південь. Головним командиром УПА був *Роман Шухевич*.

У липні 1944 р. для керівництва українським визвольним рухом сформовано позапартійну *Українську головну визвольну раду (УГВР)* на чолі з Кирилом Осьмаком, родом з Полтавщини, членом ОУН, активним учасником Української революції. До її складу входили представники від усіх регіонів України.

5. Радянський партизанський рух

До 1941 р. сталінське керівництво СРСР, розраховуючи в майбутній війні вести боротьбу «на ворожій території», не подбало про підготовку боротьби в тилу противника. Ця робота розгорнулася в ході війни, велася поспішно і не завжди кваліфіковано.

Організація підпільної та партизанської боротьби була покладена на більшовицькі та комсомольські комітети, яких зобов'язували діяти в тісному контакті з радянською таємною службою – НКВС. На окупованій території було залишено 23 підпільні обкоми і понад 4 тис. підпільних більшовицьких організацій і груп. Було сформовано майже 2 тис. партизанських груп загальною чисельністю близько 30 тис. бійців. Ядром підпілля і партизанських загонів були партійні та радянські чиновники, комсомольський актив, співробітники НКВС, кадрові військовослужбовці Червоної армії. Передбачалося, що щільна мережа підпільних організацій, партизанських загонів, розвідувальних і диверсійних груп охопить усю Україну, що вони будуть діяти в тісному контакті з Червоною армією, виконувати завдання радянського командування. Сподівалися, що «земля горітиме» під ногами німецьких окупантів. Однак уже в перші тижні окупаційного режиму більшість з них була розгромлена гітлерівцями, розпалася або здалася ворогу. Частина передало окупаційній владі місцеве населення. Тоді ж виявили заготовлені для забезпечення діяльності підпілля і партизанів запаси продовольства, зброю, засоби зв'язку і медикаменти. Залишилося декілька десятків груп і загонів, які не проявляли особливої активності.

Проте 1942 р. ситуація почала змінюватися. Встановлений окупантами «новий порядок» не виправдав надій тих, хто сподівався на покращення життя. Певний вплив на настрої людей справила інформація про розгром німців під Москвою. Багато людей було сповнено бажанням помсти. Створилися сприятливіші умови для боротьби в тилу ворога.

Ефективнішою стала й робота організаторів партизанського руху. Радянське керівництво сформувало Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), у червні 1942 р. почав діяти Український штаб партизанського руху (УШПР). Начальником УШПР призначено досвідченого чекіста Тимофія Строкача. Ці штаби діяли з Москви, і в їхнє розпорядження виділено значні матеріальні й людські ресурси: озброєння, радіозв'язок, пропагандистські матеріали, продовольство, мінерів, вибухівку тощо. Усе це перекидалося через лінію фронту на літаках у німецький тил. У кожному загоні був комісар – співробітник НКВС, який мав постійний зв'язок з радянським тилом, звідки одержував накази й інструкції. Були конкретизовані завдання партизанів: диверсії, зокрема на залізницях та інших засобах комунікацій противника, знищення стратегічно важливих економічних об'єктів, вбивство гітлерівських офіцерів і чиновників, розвідувальна робота з метою виявлення планів противника. У партизанських загонах України діяли сотні професійних розвідників. Серед найвідоміших – М. Кузнецов з особливого розвідувального загону Д. Медведєва.

Водночас партизанські загони й радянське підпілля мали ще одне завдання: здійснювати контроль над місцевим населенням, боротися з комуністичними впливами та, знищуючи тих, хто їх поширював, схилити людей до партизанської боротьби. Захищати населення від терору окупантів і репресій ворога – такої

С. Ковпак і С. Руднев серед партизанів у Брянському лісі. Полісся. 1942 р.

Ковпаківці на марші. Карпати. 1943 р.

мети радянське командування перед ними, як правило, не ставило. Якщо воно не шкодувало своїх солдат на фронті, то чому воно повинно було робити це в німецькому тилу, відволікаючи сили від виконання свого головного завдання? Навпаки, було багато випадків, коли партизани, добре знаючи тактику окупантів – відповідати на кожну ворожу проти них акцію розстрілами заручників чи спаленням сіл разом з їх жителями, – провокували репресії. Розрахунок був простий: люди для уникнення розправи будуть покидати свої села, посилюватиметься незадоволення окупантами. Таких прикладів було багато.

Серед підконтрольних Москві партизанських загонів, які діяли в Україні в роки Другої світової війни, особливо вирізнялося з'єднання під командуванням Сидора Ковпака. Воно сформувалося на лісистій території північної Сумщини.

1943 р. – рік глибоких рейдів радянських партизанських з'єднань на Правобережжя. Рейди планувались у Центральному штабі партизанського руху і, крім суто воєнних цілей, передбачали нейтралізацію впливу на цій території ОУН та її збройних формувань. Це були добре підготовлені операції, які з радянського тилу забезпечувалися озброєнням, зв'язком, пропагандистськими матеріалами, продовольством, мінералами, вибухівкою тощо.

12 червня 1943 р. у рейд по західних областях України (Карпатський рейд) вирушило партизанське з'єднання під командуванням С. Ковпака. Проти ковпаківців було кинуте великі сили окупантів. Партизани кілька разів виходили з оточення. На початку жовтня 1943 р. з'єднання, розділившись на групи, намагалося залишити Західну Україну. Частина ковпаківців перехопили в Галичині й на Волині загопи УПА. Решта з великими труднощами зібралася в

наміченому пункті на Житомирщині.

За підрахунками сучасних істориків, загальна кількість осіб, які перебували в різні роки війни в червоних партизанах і підпіллі в Україні, становила приблизно 180–220 тис. осіб. Загальне число окупантів, поліцаїв і окупаційних чиновників, знищених партизанами, сягало близько 15 тис. осіб. 29 учасників радянського підпілля і партизанського руху відзначені вищою нагородою СРСР – званням Героя Радянського Союзу.

6. Відносини ОУН-УПА з радянськими та польськими партизанами

Антигітлерівський рух Опору існував в усіх окупованих країнах Європи. Однак майже скрізь він мав, крім внутрішньої, надійну зовнішню підтримку (еміграційні уряди і держави антигітлерівської коаліції). Український національний рух Опору такої підтримки не мав. Англія і США, пов'язані з СРСР союзними зобов'язаннями, навіть не ставили питання про сприяння УПА. Українські повстанці змушені були покладатися лише на місцеве населення, власні сили, залучаючи до свого складу представників інших національностей. У лавах УПА, поряд з українськими, були національні загони грузинів, вірмен, азербайджанців, таджиків і представників інших народів.

У 1941 р., в умовах підпілля, вперше зустрілися учасники обох течій антинацистського руху Опору в Україні: національного і комуністичного. Ситуація вимагала налагодження контактів, узгодження дій у боротьбі зі спільним

ворогом. Проте на перешкоді стали глибокі ідеологічні розбіжності. Розгорнулася жорстока боротьба, згубна для обох течій. Траплялися випадки доносів у гестапо радянських підпільників на оунівців, а оунівців – на комуністичне підпілля. Наслідки були трагічні для обох течій.

Що ж до радянських партизанів, то в них, як і раніше, вбачали ворогів ідеї незалежної України. ОУН прагнула витіснити з району своєї дислокації партизанські загони та розвідувально-диверсійні групи, очолювані комуністами. У першій половині 1943 р. це їй значною мірою вдалося: прорадянські партизанські з'єднання відійшли в Білорусію і Східне Поділля.

Листівка УПА

Водночас верховне командування УПА намагалось налагодити контакти з радянськими партизанами. Умови для цього склалися під час Карпатського рейду з'єднання С. Ковпака. Однак московське керівництво категорично заборонило будь-які переговори з бандерівцями. Трагічним наслідком цього стало вбивство за наказом з Москви комісара з'єднання С. Руднева за його висловлювання супроти конфронтації двох напрямків руху опору в Україні.

У жовтні 1943 р. УПА звернулася до підконтрольних Москві партизанів із закликом приєднатися до спільної боротьби пригнічених народів за створення незалежних держав, а не відновлення СРСР. З подібними пропозиціями оунівці зверталися неодноразово, та відповіді не отримували. Натомість розгорталась антиоунівська пропагандистська кампанія. В одній з радянських листівок, поширюваних в окупованих районах 1943 р., стверджувалося, що *«Бандера прибув в Україну на німецькій тачанці»* і *«не так давно Бандера та його прихвосні влаштували були урочисту поїзду до німців на спеціальному поїзді»*. Як відомо, в цей час С. Бандера був в'язнем німецького концтабору Заксенгаузен.

Трагічно склалися відносини УПА з польськими озброєними загонами різних політичних спрямувань, що діяли в Західній Україні, зокрема з Армією Крайовою. УПА декларувала необхідність ліквідації другорядних фронтів, за винятком більшовицького та нацистського. Однак досягти порозуміння з польськими національними силами не вдалося. Хоча поляки і українці мали спільного противника – нацистську Німеччину, але кінцева мета боротьби була різною: поляки бачили Західну Україну в складі відновленої Польщі, а українці вважали її частиною майбутньої незалежної, соборної України. Українці звинувачували в конфліктах поляків, вони ж причиною ворожнечі вважали непоступливість українців. Враховуючи значні масштаби збройного протистояння та кількість жертв з обох боків, деякі історики називають його *«Війною у війні»* або *«Другою польсько-українською війною»* (перша відбулася в 1918–1919 рр.). Жертвами цього національно-політичного антагонізму було в основному мирне населення. Зокрема, чорною тінню на українсько-польській відносини часів Другої світової війни лягла Волинська трагедія – масове знищення польського і українського населення.

Підсумки й узагальнення

З початком окупації в Україні розгорнувся рух Опору, у якому чітко вирізнялися дві течії: національно-визвольна і радянська. У національно-визвольній течії брали участь різні політичні сили, але досить швидко верх взяла Організація українських націоналістів, яка ще з довоєнних часів мала в Західній Україні міцні позиції.

У перші дні війни ОУН сподівалася при сприянні нацистської Німеччини почати відродження незалежності України. Проте ці ілюзії швидко розвіялися.

Після «Акта проголошення відновлення Української держави» нацисти розгорнули репресії проти ОУН. Оунівці змушені були перейти до підпільної діяльності, зосередивши зусилля на підготовці масового повстання під гаслами незалежної України.

Для німецької влади був цілком несподіваним широкий розмах національного руху, який поширився не лише в Західній Україні, а й на Наддніпрянщині, у тому числі Донбасі й навіть у Криму. Противниками оунівців були не лише нацисти, проти яких спрямовувалося вістря боротьби ОУН-УПА аж до вересня 1944 р., а й радянські партизани, які прагнули представити оунівців як зрадників і колаборантів. ОУН, своєю чергою, ставилася до радянських партизанів як до ворогів України, прислужників Москви. У цьому полягав корінь ворожнечі між представниками радянського і національного руху. Радянське керівництво, плануючи з-за лінії фронту дії партизанів, свідомо підтримувало цю ворожнечу. За цих умов українські повстанці змушені боротися на двох фронтах без будь-якої зовнішньої допомоги. Ситуацію ускладнювали й неурегульовані польсько-українські відносини: поляки стояли на позиціях відновлення Польщі в її довоєнних кордонах, українці вважали Західну Україну частиною майбутньої соборної Української держави.

Що необхідно знати

1. Які історичні передумови виникнення двох течій руху Опору в Україні – національної і радянської?
2. Чому зазнала краху спроба ОУН(б) проголосити 30 червня 1941 р. незалежність України?
3. Яку роль відіграли «похідні групи» ОУН у розгортанні національно-визвольного руху в Україні?
4. Коли і за яких умов виникла УПА? Які форми боротьби вона використовувала?
5. Схарактеризуйте причини провалу радянського партизанського руху в Україні на початку війни.
6. Проаналізуйте розгортання радянського партизанського руху в 1942–1943 рр.
7. Чому УПА і радянські партизани не змогли домовитися про спільні дії?

Що необхідно вміти

1. Висловіть аргументовані судження щодо місця в українському визвольному русі Романа Шухевича і Кирила Осьмака.
2. Проаналізуйте причини і наслідки конфлікту УПА з польськими партизанами.
3. Простежте процес еволюції політичної програми ОУН(б).

3 документальної розповіді

Про Діяльність партизанського загону ім. С. Будьонного (командир – співробітник НКВС І. Копьонкін)

Сформований у вересні 1941 р. з чекістів і робітників «Запоріжсталі» і коксохімічного заводу (усього 52 особи), загін був перекинутий на територію Полтавської області для пошуку групи керівних працівників НКВС УРСР, які опинилися в оточенні, та дезорганізації тилу противника. Ще не зустрівши жодного солдата чи поліцейя, «копьонкінці» знищили понад 30 мирних жителів, на власний розсуд визначаючи їх провини. Серед розстріляних були жінки та діти, підлітки, просто віруючі.

На початку листопада 1941 р. партизани розпочали напади на німецьких солдатів і офіцерів. Розплачуватися за це довелося місцевим жителям. Баранівка та Велика Обухівка Шишацького району стали першими населеними пунктами, спаленими нацистами на території Радянського Союзу. Дії «копьонківців» викликали негативну реакцію як місцевого населення, так і інших партизанів. У німецьких документах констатувалося, що жителі району виявляють бажання до співпраці, прохаючи про захист. Постачання за рахунок напівголодних селян також не додавало популярності загону. Керівництво НКВС СРСР було добре обізане з характером такої «партизанщини», адже Копьонкін все виклав у власному звіті. За результатами своєї діяльності на Полтавщині І. Копьонкін отримав звання Героя Радянського Союзу (одним із перших серед партизан), а 23 члени його загону – ордени і медалі.

Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945. Запоріжжя, 2013. С. 263–264.

Запитання

Дайте оцінку діям цього загону. Що мало на меті його керівництво, дозволяючи собі таке ставлення до мирних жителів? Про що свідчить факт нагородження Копьонкіна званням Героя Радянського Союзу?

Дві присяги

Присяга вояка Української Повстанчої Армії

Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу.

Журн. «Повстанець». 1944. Листопад. Ч. 1.

Присяга радянського партизана

Вступаю в отряд боротьби с фашизмом, я об'язуюсь:

1. Не щадя своей жизни, всячески подрывать вражеские силы, уничтожая мосты, железные дороги, склады и все то, что враг использует для войны.

2. Призывать в отряд товарищей, общими силами добывать оружие и готовиться к освободительному восстанию.

3. Помня о том, что враг старается забрать на мучения наших братьев, я об'язуюсь делать все, чтобы отразить эти его злодеяния.

4. Я об'язуюсь носить вечно в груди образ моей Великой Родины и веру в полнейшее уничтожение врага.

5. Действовать решительно, применяясь к условиям, и сохранять все тайны отряда.

6. Если же я изменю этой присяге, пусть падет на меня проклятие моего народа, и да смертью накажет меня рука партизанского правосудия!

Архівний документ

Запитання

Порівняйте присягу вояка УПА і радянського партизана. Зробіть висновки.

§ 40. РОЗГРОМ НАЦИСТІВ І ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО КОНТРОЛЮ НАД УКРАЇНОЮ

Згадайте:

1. Коли була завершена окупація України нацистами?
2. Які течії були в русі Опору в Україні у роки Другої світової війни?

1. Радянський контрнаступ на Лівобережній Україні

У другій половині 1942 р. на Волзі в районі Сталінграда розгорнулася одна з найбільших з початку Другої світової війни битв. У ході цієї битви 23 листопада 1942 р. німецькі війська були оточені і 2 лютого 1943 р. капітулювали.

Одночасно радянські війська почали наступ на захід і наприкінці грудня 1942 р. увійшли в межі України. Першим населеним пунктом України, звідки були вибиті німецькі війська, було село Півнівка Міловського району Ворошиловградської області (нині Луганська). Продовжуючи наступ, радянські війська примусили гітлерівців залишити Курськ, Белгород (РФ) і 16 лютого українське місто Харків. Проте невдовзі наступ Червоної армії було зупинено. А 19 лютого німецьке командування здійснило контрудар, і 15 березня німці знову захопили Харків, а 18 березня – Белгород.

Радянські танкісти перед наступом на м. Харків. 1942 р.

З квітня по липень 1943 р. на фронтах панувало відносне затишшя. Сторони готувалися до нових операцій. Червона армія планувала продовжувати наступ на всіх фронтах. Зі свого боку німецьке командування прагнуло перехопити ініціативу й розгромити радянські війська в районі Курської дуги.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. наступом німецьких військ і тривала 50 днів. Наступ захлинувся. У результаті важких, кровопролитних боїв створилися сприятливі умови для контрнаступальних операцій Червоної армії на всіх фронтах, у тому числі й в Україні.

Захопивши стратегічну ініціативу, Червона армія утримувала її до кінця війни. Радянські війська мали вирішальну перевагу у живій силі і техніці, яка постійно збільшувалася. У ніч на 23 серпня розпочався вирішальний штурм Харкова, а вранці місто залишили німці.

У планах осінніх операцій 1943 р. першочергового значення надавалося розгрому противника на Лівобережній Україні, Донбасі, виходу до Дніпра та захопленню плацдармів на його правому березі.

Німецьке командування, тверезо оцінивши свої можливості, перейшло до оборони і 11 серпня віддало наказ про будівництво «Східного валу», який в Україні проходив по річках Дніпро та Молочна. Гітлерівці надавали Дніпру, враховуючи ширину, багатоводність і високий берег, особливого стратегічного значення.

Поки тривало спорудження «Східного валу», гітлерівці всіма можливими засобами стримували Червону армію на Лівобережжі й на Донбасі. Та перевага в живій силі й техніці визначила результати воєнних дій. 8 вересня гітлерівські війська залишили центр Донбасу – місто Сталіно (нині Донецьк). На кінець вересня 1943 р. війська Південного і Південно-Західного фронтів, очистивши від противника Донбас, вийшли на рубіж Новомосковськ – Запоріжжя – річка Молочна.

У жовтні точилися завершальні бої на Лівобережжі. 14 жовтня, після кількох невдалих спроб, радянські війська, вдавшись до нічного штурму, вибили німців із Запоріжжя, а 25 жовтня ворог залишив Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. Ціною величезних втрат було знищено оборону гітлерівців на річці Молочній, очищено від них Північну Таврію.

Відступаючи, окупанти прагнули залишити після себе пустелю. У розпорядженні рейхскомісара України Коха від 6 вересня 1943 р. представникам окупаційної адміністрації Лівобережжя, зокрема, зазначалося: *«Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, щоб противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що міг би використати для подальшого ведення війни: ні продовольства, ні місця розквартирування, ні людських ресурсів, ні підприємств, які могли б бути відновлені протягом кількох тижнів»*. Як бачимо, нацисти використовували ті самі методи «випаленої землі», до яких звертався Сталін в 1941 р., коли радянські війська відступали. Лише швидкий наступ радянських військ в 1943 р. (як і ще швидкий їх відступ 1941 року) урятував Україну від тотального спустошення.

2. Перші кроки радянської влади на відвоєнованих територіях

З радянськими військами повертався комуністичний тоталітарний режим з його звичайним пошуком ворогів. Органи НКВС заарештовували поліцаїв, представників допоміжної адміністрації, поставленої окупантами, інших пособників нацистської влади. Проводилися показові суди над воєнними злочинцями. Подібні заходи здійснювала влада всіх країн, визволених від гітлерівської окупації. Співпраця з нацистами (колаборація) скрізь викликала презирство й ненависть. Однак ніде це поняття не тлумачилося так широко, як у СРСР. Підозра в співробітництві з гітлерівцями автоматично падала на всіх, хто пережив окупацію. Їх реєстрували як осіб, котрі «залишилися на зайнятій фашистами території». Це тавро перетворювало мільйони жителів окупованих територій на неповноправних громадян.

У перші ж дні вигнання гітлерівців в українських містах і селах розгорталися мобілізаційні заходи, що було необхідним в умовах продовження війни. Населення здебільшого це розуміло. Проте, як і всі інші заходи воєнного часу, мобілізація провадилася надзвичайно жорстокими методами. Нашвидкуруч мобілізованих юнаків і чоловіків (непідготовлених, часто беззбройних: одна гвинтівка на 5-10 осіб, необмундированих – їх називали «чорносвітниками») тисячами кидали в атаку під прицільний вогонь противника. Як правило, це відбувалося без обов'язкової артилерійської підготовки чи бомбардування передових позицій німецьких військ. Просування цих груп забезпечували спеціально створені загороджувальні загони (сумнозвісні «заградотряды»), які розстрілювали всіх, хто відмовлявся йти в атаку або відступав.

Такі методи ведення війни застосовувалися на всіх фронтах – від Льодовитого океану до Чорного моря. Особлива схильність до цієї варварської тактики в Україні диктувалась специфічними мотивами. В очах багатьох командирів і комісарів українці були потенційними зрадниками, котрих слід «*провчитити*», примусити «*спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації*». Усе це виливалось у прагнення поставити спішно мобілізованих жителів окупованих районів України у виняткові умови, щоразу кидаючи їх у самісіньке пекло війни. Український письменник А. Дімаров, згадуючи один з воєнних епізодів, свідком якого був у Донбасі, писав: «*Не забуду, поки й житиму, одну таку атаку взимку сорок третього року, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кількасот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною від трупів*».

Подібну тактику радянське командування застосовувало скрізь, де доводилося атакувати німецькі укріплення. Особливо часто це робили під час битви

за Дніпро. Жертв цієї злочинної тактики ведення війни ніхто не підраховував. Проте немає сумнівів, що кількість «чорносвитників» становила сотні тисяч. Зокрема, перед форсуваннями Дніпра їх було зігнано до 250 тисяч. Він них вимагали «змити кров'ю ганьбу проживання під німцями».

3. Битва за Дніпро

Надії німців на «Східний вал» почали розвіюватися наприкінці вересня, коли радянські війська за виключно складних умов, без підготовки, зазнаючи величезних втрат (зокрема, «чорносвитниками»), форсували Дніпро й утворили плацдарми на північ (Лютезький) і південь (Букринський) від Києва. Очевидці свідчать, що дніпровська вода була солона від крові. Прагнучи вирізнити виняткову важливість битви за Дніпро і піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, було вирішено перейменувати 20 жовтня 1943 р. Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти. А ще раніше, 11 жовтня, був опублікований Указ про заснування ордену Богдана Хмельницького.

Сталін віддав наказ узяти Київ до річниці Жовтневої революції. Спершу наступ здійснювався з Букринського плацдарму. Однак, втративши 240 тис. солдатів і офіцерів убитими, радянське командування несподівано для противника перекинуло сили на Лютізький плацдарм (північніше Києва) і почало наступ на захід у напрямку Житомира, маючи на меті оточити Київ. Утім німці зрозуміли загрозу цього маневру й поспішно евакуювалися зі столиці України.

*Мінометники 1-го Українського фронту переходять на нову позицію.
Букринський плацдарм. 1943 р.*

Радянські солдати готують плоти для форсування Дніпра. 1943 р.

6 листопада 1943 р. у Київ увійшли радянські війська. В усій битві за Дніпро (24 серпня – 23 грудня 1943 р.) радянська сторона втратила загиблими і пораненими 1 млн 500 тис. солдатів і офіцерів. Втрати німців становили 235 тис. осіб.

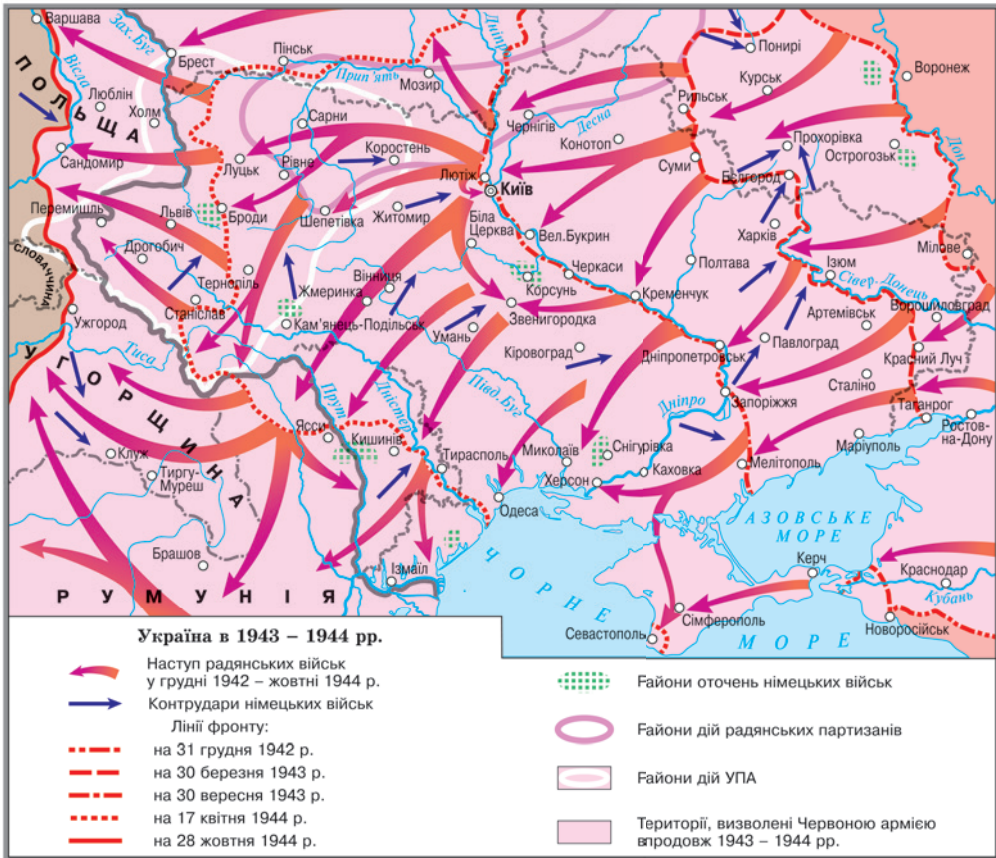
Таким чином, ціною величезних жертв за порівняно короткий час радянські війська вийшли на лінію Дніпра від Чорного моря до гирла річки Сож на території Білорусії, здійснили Київську наступальну операцію і створили сприятливі передумови для витіснення гітлерівців із Правобережної України.

4. Завершення вигнання німецьких військ з півдня України

З початком 1944 р. СРСР вступив у завершальний етап війни. Перед армією ставилося завдання остаточного витіснення військ противника з території СРСР, повного розгрому Німеччини та її союзників.

У результаті січнево-лютневого наступу радянських військ на Правобережжі було розгромлено угруповання німців в районі Канева – Корсунь-Шевченківського і на Нікопольському плацдармі. Гітлер сподівався, що весняне бездоріжжя зупинить наступ радянських військ. Проте й на цей раз він прорухався. Наступ продовжувався. Наприкінці березня 1944 р. радянські війська вийшли на кордон з Румунією по р. Прут, а на початку квітня – через Чернівці і Коломию – на кордон із Чехословаччиною.

У квітні – на початку травня 1944 р. радянські війська провели Кримську наступальну операцію. Після прориву 8 квітня Перекопських укріплень 13 квітня війська визволили Сімферополь, 9 травня – Севастополь. 12 травня Крим був повністю очищений від гітлерівців. Обстановка в басейні Чорного моря змінилася докорінно. Радянський Чорноморський флот став тут панівним.

5. Депортація з Криму кримських татар та інших народів

Розгром нацистських військ у Криму викликав хвилю піднесення в місцевого населення, але досить швидко її заступили заціпеніння і жах. Усе кримськотатарське населення було звинувачене в співробітництві з окупантами і за рішенням Державного комітету оборони у травні 1944 р. виселене в Середню Азію. Із загальної кількості (238,5 тис. осіб) виселених 86 % становили жінки і діти. Майже половина кримських татар у 1944–1945 рр. вимерла.

Така сама доля спіткала грецьке, вірменське, а згодом і болгарське населення. Ще раніше, у 1941 р., з території України в східні райони Радянського Союзу виселили німців, сотні тисяч яких здавна жили в південних областях України. Десятиліттями над ними висіло звинувачення в зраді.

6. Завершення бойових дій на території України

Улітку 1944 р. становище Німеччини значно погіршилося. 6 червня 1944 р. американсько-англійські війська відкрили в Європі другий фронт, який відтягнув 60 німецьких дивізій. Радянське командування, плануючи літній наступ,

Охорона мосту через річку Дністер на Тернопільщині. 1944 р.

головні удари передбачало організувати в Білорусії й Західній Україні. 23 червня розпочалась Білоруська операція під кодовою назвою «Багратіон», яка завершилася 29 серпня повним розгромом німецьких військ і вступом Червоної армії в межі Польщі.

У розпал цієї операції війська 1-го Українського фронту розгорнули наступ у Західній Україні. Маючи значну перевагу, радянські війська 13–18 липня провали оборону противника, вийшли на підступи до Львова, оточили в районі міста Броди 8 його дивізій. Продовжуючи наступ, частини 1-го Українського фронту 27 липня вибили німців зі Львова, Станіслава, Перемишля. Переслідуючи противника, радянські війська 29 липня вийшли до річки Вісла і створили на її західному березі в районі Сандомира великий плацдарм.

Радянські війська на вулицях одного з населених пунктів Львівської обл. 1944 р.

Кияни на відбудові вулиці Хрещатик. 1944 р.

Для оперативного керівництва військами в специфічних умовах Карпат рішенням Ставки на базі з'єднань лівого крила 1-го Українського фронту було утворено 4-й Український фронт. Його війська 6 серпня оволоділи Дрогобичем, 7-го – Самбором і Бориславом.

Водночас на півдні з 20 по 29 серпня війська 3-го і 2-го Українських фронтів провели Ясько-Кишинівську операцію, у результаті якої були очищені від противника Молдавія та Ізмаїльська область України.

Останній населений пункт УРСР в її довоєнних межах – село Лавочне Дрогобицької області – покинули гітлерівці 8 жовтня 1944 р. Офіційним днем завершення очищення України від військ Німеччини та її союзників вважається 14 жовтня 1944 р., коли відбулось урочисте засідання в Києві. Що ж до Закарпатської України, то звідти вигнання гітлерівців завершилося 28 жовтня 1944 р.

Підсумки та узагальнення

Три роки територія України була театром бойових дій Другої світової війни. Двічі за цей час війна вогняним смерчем прокотилася по її землі. Чотирнадцять місяців – з 22 червня 1941 р. по 22 серпня 1942 р. – тривало завоювання України Німеччиною і союзниками. На двадцять два місяці – з кінця грудня 1942 р. по кінець жовтня 1944 р. – розтягнулося її відвоювання радянськими військами. Якщо на початку війни тактику «випаленої землі» в Україні за наказом з Москви використовувало радянське командування, то з 1943 р., виконуючи розпорядження з Берліна, до неї зверталися німецькі війська. Хоча перевага в живій силі та техніці була на радянському боці, наступ Червоної армії відбувався повільно, супроводжувався великими, часто невиправданими

втратами як військових, так і цивільних. Нерідко межа між цими категоріями людей зникала, коли мова заходила про «чорносвитників». Особливо значними втрати цих непідготовлених, часто беззбройних і навіть не занесених у списки бійців цивільних чоловіків були в боях на Східному валу і під час форсування Дніпра.

З радянськими військами в Україну повернувся комуністичний тоталітарний режим, діяльність якого починалася з пошуків ворогів. Арештовували не лише відвертих колаборантів, а й усіх, хто був запідозрений – часто абсолютно безпідставно – у контактах з окупантами. Нарешті, спеціальним рішенням ДКО виселено у східні райони СРСР кримських татар, греків, болгар і вірмен. Десятиліттями над ними висіло тавро зрадників Батьківщини.

Складним і трагічним видалося вигнання гітлерівців з України.

Що необхідно знати

1. Дайте узагальнювальну оцінку становища на радянсько-німецькому фронті в Україні кінця 1942 – першої половини 1943 р.
2. Схарактеризуйте вересневі операції 1943 р. в Україні.
3. Як і якою ціною була забезпечена перемога у битві за Дніпро?
4. Схарактеризуйте перші заходи радянської влади на звільнених територіях України.
5. Як можна пояснити рішення про виселення кримськотатарського, грецького та вірменського населення у східні райони СРСР?

Що необхідно вміти

1. Простежте по карті основні наступальні операції Червоної Армії на Лівобережній і Правобережній Україні.
2. Порівняйте гітлерівську тактику «випаленої землі» в Україні в 1943 р. і відповідну сталінську тактику 1941 р. Зробіть висновки.
3. Роз'ясніть, хто такі «чорносвитники». Чи виправдано було з воєнної точки зору використовувати на фронті «чорносвитників»?

Документи

З листа німецького військовослужбовця з радянсько-німецького фронту своєму брату

Здесь против нас много татар. Я не хотел бы встретиться с татарами даже во сне.

Що вам відомо про кримськотатарського льотчика Ахмет-хана Султана? Складіть розповідь про його життя. У якому сучасному фільмі йдеться про виселення кримських татар?

Зі споминів Ібрагімової Гензіле про виселення татар із Криму 1944 р.

Нас выселили... 18 мая 1944 г. Выселение проходило очень жестоко. В три часа утра дети еще спали, вошли солдаты, чтобы мы за пять минут собрались и вышли из дому. Нам не разрешили брать с собой ни вещей, ни продуктов. Стоял сплошной плач голодных детей. Муж сражался на фронте. Я была с тремя детьми.

...Из нашей деревни вывезли 30 семей, из которых остались живыми неполных 5 семей.

...Наши мужья были на фронтах, и некому было хоронить умерших, и часто трупы лежали несколько суток вместе с живыми.

...Скажите мне, почему допустили такие ужасы?

Национальный вопрос в СССР : сб. документов / сост. Р. Купчинский. 1975. С. 292, 294, 296, 299, 305-306.

Прочитавши фрагменти з документів, дайте історичну оцінку злочинів комуністичного режиму в Україні під час війни.

§ 41. СТАНОВИЩЕ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ

Згадайте:

1. Яку політику проводила Німеччина щодо окупованих українських територій?
2. Якими були масштаби евакуації українців до радянського тилу?

1. Народна освіта

Війна руйнувала матеріальні основи культури. Особливо згубно позначилася вона на народній освіті. В умовах окупації тисячі шкільних приміщень було спалено, пограбовано, перетворено на склади, шпитали, казарми. Гітлерівці не мали наміру їх відбудувувати. Рейхсміністр східних територій Німеччини А. Розенберг у директиві рейхскомісару України Е. Коху від 18 листопада 1941 р. зазначав: «Щоб створити загальні передумови для налагодження життя, достатньо допустити існування початкових шкіл». Давався також дозвіл на організацію професійних шкіл. Навчальний процес у них почався в 1942 р. і провадився за складеними німецькими чиновниками програмами.

Налагодження шкільної справи після вигнання гітлерівців наштовхувалося на величезні труднощі. Не було підручників, лабораторних приладів, зошитів, карт, класних дощок. Десятки тисяч учителів воювали на фронтах. На кінець

1943/1944 навчального року в початкових, семирічних і середніх школах навчалось лише 1,77 млн учнів, тобто менше третини дітей шкільного віку. Багато дітей втратили батьків, мільйони стали напівсиротами, матері яких не могли забезпечити їм навіть мінімуму умов, необхідних для нормального навчання.

2. Вища школа

Війна завдала величезної шкоди вищій школі, установам спеціальної підготовки в цілому. Вищі в Україні припинили роботу й евакуювалися у віддалені райони СРСР. Водночас окупаційна влада дозволила на деякий час роботу закладів освіти, які у 1942 р. спеціальним рішенням закрила.

Вивезені на схід вищі, об'єднавшись з іншими евакуйованими або місцевими навчальними закладами, налагодили навчальний процес. У лютому 1942 р. у Кзил-Орді (Казахстан) розпочав роботу Об'єднаний український університет у складі викладачів і студентів Харківського та Київського університетів. Одеський державний університет в евакуації спочатку перебував у Майкопі, а з кінця 1942 р. в Байрам-Алі в Туркменії. Київський індустріальний інститут працював у Ташкенті, Миколаївський кораблебудівний – у Пржевальську (Киргизька РСР). Загалом понад 70 евакуйованих з України вишів продовжували готувати спеціалістів.

З визволенням території України від німецько-фашистських загарбників почалась евакуація вищих навчальних закладів. На жовтень 1944 р., коли німецькі війська були витіснені за межі України, відновили роботу 113 закладів вищої освіти.

*Академік Є. Патон
з моделлю танка
ТА-34. 1944 р.*

3. Наука

Науковці на окупованій території України опинилися в критичному становищі. Спроба поновити діяльність Всеукраїнської академії наук у Києві зазнала невдачі. Більшість наукових установ Академії наук УРСР та її президія були евакуйовані до Уфі. Лише в складі АН УРСР до східних районів СРСР виїхало майже 400 академіків, членів-кореспондентів і наукових співробітників. Діяльність науково-дослідних установ України в евакуації спрямовувалася перш за все на надання науково-методичної і практичної допомоги оборонній промисловості, сільському господарству, шпиталям та лікувальним установам тощо.

Так, колектив Інституту електрозварювання АН УРСР, очолюваний Є. Патоном, успішно застосував

*О. Богомолець (третій праворуч) зі співробітниками
Інституту експериментальної біології та патології АН УРСР.
Київ, 1943 р.*

свої довоєнні розробки для налагодження автоматичного дугового зварювання корпусів танків Т-34 під флюсом. Група українських учених на чолі з академіком М. Доброхотовим розробила нові методи виплавки броньованих сталей. Значну допомогу оборонній промисловості надав колектив Фізико-технічного інституту АН України, який розробив висококалорійний терміт для мін і снарядів, що переважав своїми теплотворними можливостями всі існуючі раніше види. Величезним був внесок працівників інституту в розробку більш досконалих конструкцій торпед, створення радіолокатора та автоматичних систем пеленгації, приладу для знешкодження морських мін.

Десятки тисяч радянських воїнів повернулися до життя завдяки самовідданий праці українських лікарів. Ефективні методи лікування ряду інфекційних, травматичних, шлункових та інших захворювань були розроблені колективом Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом академіка О. Богомольця.

4. Література

Роки війни стали новим випробуванням для української літератури.

Більшість членів Спілки радянських письменників України пішли в Червону армію, частина з них загинула на фронтах. Українські письменники, художники, актори, котрі опинились у гітлерівському тилу, боролися проти окупантів як у складі партизанських з'єднань, підпорядкованих Москві, так і в УПА. В окупованому гітлерівцями Києві група письменників, членів ОУН, на чолі з Оленою Телігою зорганізувалася в Спілку українських письменників. О. Теліга

готувала альманах української поезії «Литаври». Разом з іншими членами оунівського підпілля її розстріляли 21 лютого 1942 р. у Бабиному Яру.

У далекому радянському тилу працювали українські прозаїки, поети, драматурги М. Бажан, П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Довженко та інші. Це був час, коли сталінський режим прагнув зберегти свій вплив на український народ, використовуючи силу й авторитет мистецтва, заохочуючи письменників до створення художніх творів, котрі об'єктивно відображали б сучасне і минуле України. Саме в цій атмосфері з'являється відзначений сталінською премією високопатріотичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». А у вересні 1943 р. пролунали життєствердні слова Павла Тичини, у яких відчувалося майже самостійницьке:

*Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла!
Щоб жить – ні в кого права не питаюсь,
Щоб жить – я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу!*

Його слова примножували сили і породжували надію, що після розгрому нацизму все зміниться на краще. Ця надія підтримувалася деякими конкретними діями: за клопотанням М. Бажана і О. Довженка в 1943 р. були звільнені з ув'язнення деякі українські письменники. Серед них – Остап Вишня, якому, щоправда, до закінчення десятирічного заслання залишалося кілька днів.

5. Театр і кіно

Через деякий час після початку окупації в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, Станіславі та інших містах були відкриті українські драматичні театри, які ставили національну класичну спадщину, переважно історичного і побутового змісту.

Проте більшість відомих акторів разом з театрами були евакуйовані в радянський тил. Перебуваючи в евакуації, театри України підтримували тісні зв'язки з фронтом. Найактивніше у цьому напрямі діяли Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка, Полтавський театр ім. М. Гоголя, об'єднані Дніпропетровський і Одеський театри опери та балету. Усього театри та концертні ко-

Олена Теліга – видатна українська поетеса, політична діячка

Артисти фронтової бригади Київського українського театру ім. І. Франка. В центрі – Г. Юра. 1942 р.

лективи України відрядили на фронт понад 100 бригад. До них, зокрема, входили такі визначні діячі української культури, як З. Гайдай, І. Паторжинський, П. Вірський та ін.

Під час війни в радянському тилу продовжували працювати евакуйовані кіностудії України. Сталінський режим з особливим завзяттям експлуатував кіно як один з найефективніших засобів ідеологічної обробки населення. Київська і Одеська кіностудії, перебуваючи в Середній Азії, створили кілька пропагандистських фільмів, у тому числі «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в степах України».

У ці суворі роки продовжував творити видатний український кіномитець ХХ століття – О. Довженко. Влітку 1943 р. він завершив кіноповість «Україна в огні», яка утверджувала безмежну віру в рідний народ, який через страждання, криваві битви і величезні втрати відроджується до нового життя. Однак цей твір, незважаючи на його високий художній рівень, був підданий жорстокій критиці. Сталін і чиновники від культури не могли вибачити О. Довженкові його надзвичайно яскравий, національно забарвлений талант.

6. Церковне життя

Релігійно-церковна сфера була однією з небагатьох сфер духовного життя, де негативний вплив окупаційної влади відчувався слабко. Вже на початку окупації за дозволом окупаційної адміністрації в Україні було відкрито близько 2 тис. православних храмів. Населення після багатьох років атеїстичної обробки комуністичною владою поверталось до релігії. Знову ввійшли в побут хрещення дітей, вінчання, інші релігійні обряди.

Як і в попередні періоди, єдності в релігійно-церковному житті не було. Була відновлена Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), очолювана архієпископом Полікарпом (Сікорським). Окупанти сподівалися, що автокефалісти стануть однією з опор їх режиму. Проте цього не сталося. Релігійне відродження сприяло піднесенню національної самосвідомості і не мало ніякого відношення до поширення колабораціонізму.

Існувала також Українська автономна православна церква під керівництвом митрополита Олексія (Громадського). Остання визнавала зверхність Московського патріархату. Відносини між двома церквами були напруженими.

Прагнучи заручитися підтримкою кримськотатарського населення, окупанти погодилися на відкриття мечетей у Криму. Водночас повсюдно знищувалися синагоги.

Після повернення радянської влади УАПЦ була ліквідована. Під безпосереднім контролем Й. Сталіна навесні 1945 р. розпочався процес нищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ). І автокефалісти, і греко-католики силоміць наvertsалися в лоно російського православ'я, яке в роки війни одержало можливість відновити свою діяльність, хоча перебувало під жорстким і всеосяжним контролем радянської тоталітарної держави. У боротьбі за свою віру опинилося в ув'язненні й загинуло там багато церковних діячів.

Підсумки та узагальнення

У роки Другої світової війни культура України зазнала тяжких втрат. Окупанти закривали університети та інші виші. Працювали професійні школи, які повинні були готувати робітників і обслуговуючий персонал. А втім, німецька влада пішла на деякі поступки національним почуттям українців. Щоб завоювати їх симпатії, на окупованій території дозволялася робота театрів, які ставили українську класичну тематику. Відзначалися національні свята. Видавалися українські газети. Вулиці можна було називати іменами українських національних героїв. Нарешті, після багатьох років гонінь на церкву і духовенство було дозволено відкривати храми. Проте все це відбувалося під контролем окупаційної влади.

Зі свого боку, радянська влада, прагнучи зберегти свій вплив на українців, заохочувала письменників до створення високопатріотичних творів, присвячених минулому України. Ряд письменників, репресованих у довоєнні роки «за буржуазний націоналізм», реабілітували.

Таким чином, усупереч усім труднощам і страхіттям воєнного часу культурний процес в Україні не припинявся. Інтелектуальний таланти українського народу, його література і мистецтво не схилилися перед нацизмом і комунізмом. Культура народу в умовах війни надійно служила його самозбереженню, утвердженню гуманістичних ідеалів.

Що необхідно знати

1. У якому стані в роки війни перебувала в Україні народна освіта?
2. Яку політику в галузі освіти в Україні проводили гітлерівці?
3. Що вам відомо про роботу евакуйованих на Схід вишів України?
4. Який внесок у перемогу над нацизмом зробила українська наука?
5. Які видатні твори українського мистецтва були створені в роки війни?
6. Які зміни відбулися в церковному житті України в роки війни? Чим вони були викликані?

Що необхідно вміти

Порівняйте політику в релігійно-церковній сфері нацистського та комуністичного режимів і зробіть висновки.

Довженко і Сталін про кіноповість «Україна в огні»**Запис у «Щоденнику» О. Довженка (26 листопада 1943 р.)**

Моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, він її заборонив для друку і для постановки ... Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика.

*Довженко А. Дневниковые записи. Щоденникові записи.
Харьков, 2013. С. 269.*

З виступу Сталіна в Кремлі (31 січня 1944 р.)

Тов. Довженко написав кіноповість під назвою «Україна в огні».

...Насамперед, уже дивно те, що в кіноповісті, яка мала б показати повне торжество ленінізму, під прапором якого Червона армія успішно визволяє нині Україну від німецьких загарбників, немає жодного слова про нашого вчителя – великого Леніна.

...Націоналістична поволока наскільки затьмарила свідомість Довженка, що він перестав бачити ту величезну виховну роботу, яку провела наша партія в народі.

Кіноповість є антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості.

Варто було б опублікувати кіноповість Довженка так, щоб від нього залишилося б мокре місце.

Літературна Україна. 1990. 5 липня.

Запис О. Довженка в «Щоденнику» (31 січня 1945 р.)

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на

ганьбу і поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене. Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягара неправди й зла. Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості.

*Довженко А. Дневниковые записи. Щоденникові записи.
Харьков, 2013. С. 333.*

Напишіть есе «Війна і художник в умовах комуністичного тоталітаризму».

§ 42. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД НАЦИЗМОМ. ВТРАТИ І ЗДОБУТКИ

Згадайте:

1. Коли почався і коли завершився розгром німецьких окупантів в Україні?
2. Які найбільші воєнні операції проведено на території України в 1943–1944 рр.?

1. Українці в лавах Червоної армії

Після нападу 22 червня 1941 р. Німеччини на Радянський Союз Україна перетворилася на один із найважливіших театрів гігантського двобою між радянськими і німецькими військами. Воєнні дії на території України тривали з першого дня німецько-радянської війни до 28 жовтня 1944 р., тобто 3 роки і 4 місяці із загальних 3 років і 11 місяців німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Іван Кожедуб

У спільну боротьбу з Німеччиною та її союзниками Україна зробила надзвичайно великий внесок. У складі Червоної армії за роки війни воювало 7 млн жителів України. Це була друга за чисельністю національна група після росіян. Серед вищих офіцерів, зокрема командувачів фронтів та армій, було чимало українців. Найвідоміші з них – А. Єременко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, М. Ватутін, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко, П. Жмаченко та ін. Ратний подвиг багатьох українців відзначений найвищими нагородами. Серед них – 2072 удостоєні звання Герой Радянського Союзу. Зі 115 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 українці. Один із кращих льотчиків-винищувачів Червоної армії Іван Кожедуб, який у роки війни став тричі

Героєм Радянського Союзу народився і виріс в Україні, у селянській сім'ї на Сумщині. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн одержали жителі України.

Не менше ніж половина особового складу військ, які воювали з гітлерівцями на території України, були її мешканці. Переважно це були бійці частин, що воювали у складі армій чотирьох Українських фронтів.

У час, коли тоталітарний комуністичний режим зміцнював контроль над Україною, регулярні частини Червоної армії вели кровопролитні наступальні бої за її кордонами. На цьому етапі війни кожен четвертий-п'ятий червоноармієць був жителем України. Своїм ратним подвигом у складі багатонаціональних радянських з'єднань вони наближали спільну перемогу над нацистською Німеччиною. У ніч на 1 травня 1945 р. група бійців на чолі з українцем лейтенантом Олексієм Берестом встановила над рейхстагом Прапор Перемоги. Два учасники групи – росіянин Михайло Єгоров і грузин Мелітон Кантарія – одержали звання Героя Радянського Союзу. Українця Олексія Береста з нагородного списку було викреслено. Лише в умовах незалежності України 2005 р. він був посмертно нагороджений званням Героя України.

Сотні тисяч українців у складі Червоної армії забезпечували розгром мілітаристської Японії, із завершенням якого 2 вересня 1945 р. пов'язане закінчення Другої світової війни. Від імені Радянського Союзу під Актом про беззастережну капітуляцію Японії, підписаним 2 вересня 1945 р. на борту американського лінкора «Міссурі», свій підпис поставив українець – генерал Кузьма Дерев'яноко. Вже в умовах незалежності він став Героєм України.

Генерал Кузьма Дерев'яноко підписує Акт про беззастережну капітуляцію Японії. 2 вересня 1945 р.

Перемогу над гітлерівською Німеччиною українці наближали також своєю героїчною працею в радянському тилу: на заводах, рудниках, у колгоспах, лабораторіях, навчальних закладах тощо.

2. Українці у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй

Відомо, що доля розкидала українців по всьому світі. Найбільші українські громади склалися в Північній Америці – Сполучених Штатах і Канаді. У складі армій цих країн вони боролися проти японської армії в Азії і на тихоокеанському театрі Другої світової війни, а також проти Німеччини та її союзників в Європі і Північній Америці. На знаменитій світлині, де зафіксовано момент підняття американського прапора на японському острові Іводзіма, серед шести морських піхотинців є і сержант Майкл Стренк, який народився в українській родині. Ця світлина стала символом перемоги США у Другій світовій війні.

У 1939 р. понад 120 тис. українців воювали проти нацистів у війську Польському. Були вони і у складі 2-го Польського корпусу під командуванням генерала Андерса. У складі цього корпусу брали участь у битві при Монте-Касіно, яку називали «італійським Сталінградом». Воювали українці і в 1-й Чехословацькій бригаді під

Американські морські піхотинці, серед яких Майкл (Михайло) Стренк встановлюють прапор на Іводзімі. 23 лютого 1945 р.

командуванням генерала Людвіга Свободи. У травні–червні 1940 р. 5 тис. українців у складі французького Іноземного легіону брали участь у захисті Франції. Багато українців боролося у складі антифашистського руху Опору в Італії, Франції та інших окупованих гітлерівцями країнах. Один з них – уродженець Вінницької області Василь Порик за проявлений героїзм посмертно був нагороджений орденами Франції, а пізніше став Героєм Радянського Союзу.

3. Українські втрати

За роки війни Україна втратила 8 млн осіб – п'яту частину населення: 2,5 млн осіб загинули в боях, 5,5 млн осіб становили знищені військовополонені

й цивільні особи. Відносно загальних втрат СРСР це 40-44 %. Якщо ж взяти всі демографічні втрати (крім убитих, вони включають померлих від хвороб і голоду, депортованих, мобілізованих, емігрантів та ін.), то вони обчислювалися неймовірно великою цифрою – 14,5 млн осіб. Станом на 1941 р. населення України становило 41,6 млн осіб, а в 1945 р. (орієнтовно) – 27-28 млн осіб.

Міста обезлюдніли та лежали в руїнах. З 900 тис. мешканців Києва в 1940 р. на 1945 р. залишилося 186 тис. Майже по 200 тис. осіб втратили Одеса й Харків, 100 тис. – Рівне. Понад 10 млн жителів України залишилися без даху над головою і тулилися в непристосованих приміщеннях та землянках. Промисловість і сільське господарство перебували в стані повної розрухи.

Харків. Руїни центральної частини міста. 1943 р.

Зруйнована центральна частина м. Києва. 1944 р.

Нацистська окупаційна влада здійснювала широкомасштабну програму економічного пограбування країни. До Німеччини вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати. На роботу в промисловості й сільському господарстві Німеччини, по суті в нацистське рабство, було вивезено з України 2,4 млн працездатних чоловіків і жінок, переважно молодих. Це становило майже 80 % усіх депортованих із СРСР.

4. Перемога і здобутки України

Зазнавши в Другій світовій війні величезних людських втрат і руйнувань, Україна зробила гідний внесок у розгром Німеччини та її союзників. *Тому 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* – це свято загальнонаціональної гордості, а разом з тим загальнонаціональної скорботи. Гордості за великий історичний подвиг, скорботи за втраченими долями, за нездійсненими сподіваннями.

Попри всі негаразди й небачені раніше жертви, участь українського народу в Другій світовій війні зумовила потужний поштовх його національній консолідації, згуртуванню як сучасної європейської нації. Відчуття причетності до Великої Перемоги зміцнювало самоповагу, викликало загальнонаціональне піднесення. Українці дістали на деякий час можливість порівнювати життя свого народу з життям інших народів Європи і робити самостійні висновки. Ніколи раніше так багато українців не перебувало за кордонами своєї Батьківщини і так тісно не спілкувалося з представниками інших народів, інших культур. Це давало можливість порівнювати спосіб і рівень життя у власній країні та країнах Європи, розвінчувало міфи більшовицької ідеології.

Сталінський режим, вимагаючи від українців жертв і, мобілізувавши до Червоної армії мільйони їхніх представників, змушений був звертатися до національних почуттів цього народу. Він закликав їх боротися проти Гітлера, щоб відстояти свою рідну українську культуру, мову, українську державність, свою національну честь і гідність. На певний час було забуто абстрактне гасло захисту соціалістичної Батьківщини. Сталін сприяв включенню України в коло засновників Організації Об'єднаних Націй, дозволивши ще в ході війни створення Народного комісаріату закордонних справ, яке очолив письменник-драматург Олександр Корнійчук (його замінив кадровий партпрацівник Д. Мануїльський), і Народного комісаріату оборони на чолі з генерал-лейтенантом В. Герасименком – одним з небагатьох радянських генералів, що спілкувався українською мовою.

Позитивним наслідком перемоги було закріплення об'єднання всіх українських земель у межах єдиного адміністративно-територіального утворення – Української РСР. Ще наприкінці листопада – на початку грудня 1943 р. на *Тегеранській конференції* керівників країн антигітлерівської коаліції – Сталіна

*В. Черчилль, Ф.Д. Рузвельт, Й.В. Сталін на Ялтинській конференції.
Лютий 1945 р.*

(СРСР), Рузвельта (США) і Черчилля (Велика Британія) таємно від тодішніх емігрантських польських керівників було вирішено визнати майбутнім кордоном між Польщею і СРСР «лінію Керзона». На Ялтинській (лютий 1945 р.) і Потсдамській (липень – початок серпня 1945 р.) конференціях «Великої трійки» це рішення було підтверджено і озвучено на весь світ. Це означало, що Західна Україна, приєднана до СРСР в 1939 р., на міжнародному рівні визнавалася у складі Української РСР частиною Радянського Союзу.

Усе це відбувалося в умовах, коли в західних областях України палахкотіло полум'я національно-визвольної війни. Якщо в роки Першої світової війни під національними прапорами воював лише невеликий корпус Українських січових стрільців (перебуваючи у складі іноземної армії, покладаючись на добру волю правителів Австро-Угорщини), то в роки Другої світової війни і після її закінчення через УПА і національне підпілля пройшло близько 400 тис. осіб.

Підсумки та узагальнення

Не викликає сумніву значний внесок українського народу в перемогу в Другій світовій війні. Українці воювали перш за все у складі Радянської армії. Багато етнічних українців було у військових формуваннях Об'єднаних Націй, зокрема США, Канади, Австралії. Українці боролися також у антинацистському русі Опору в окупованих країнах Європи. Антинацистський характер мала національно-визвольна війна Української повстанської армії. Боролися українці й у складі радянських партизанських загонів і підпілля. Незважаючи на

те, що національно-визвольна боротьба за незалежність не охопила в ході Другої світової війни однаково глибоко всі регіони України, її вплив на майбутнє українського народу важко переоцінити. Разом з історичною пам'яттю про події Української революції 1917–1920 рр. ця боротьба стала частиною історичної свідомості українців і готувала їх до проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.

Перемогу над нацизмом українці наближали своєю працею в радянському тилу. У ході війни Україна зазнала величезних людських і матеріальних втрат. Та водночас, незалежно від волі сталінського керівництва СРСР, формувалося її майбутнє. Усупереч трагічним обставинам український народ за роки війни зробив крок вперед у напрямку власного самоутвердження як окрема нація, яка має своє майбутнє. Навіть Сталін змушений був звертатися до національних почуттів українців, забувши на деякий час абстрактне гасло захисту соціалістичної Батьківщини, тобто СРСР.

8 квітня 1944 р., коли на території України ще продовжувалися жорстокі бої, але розгром Німеччини вже не викликав сумніву, Олександр Довженко написав у своєму «Щоденнику» пророчі слова: *«Якою б не була страхотливо руйнівною війна, яким би брудним ураганом не пройшла вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно. У цій пожежі, хаосі й крові злилися воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку, український народ робить рішучий і неминучий крок вперед».*

Що необхідно знати

1. Схарактеризуйте участь українців у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй і в європейському русі Опору.
2. У яких формах проявлялося в роки Другої світової війни прагнення українського народу до відродження своєї незалежності?
3. Як сталінський режим реагував на національне піднесення українців під час війни?
4. Як вирішувалася доля України на Тегеранській і Потсдамській конференціях держав антигітлерівської коаліції?
5. Які зміни в національній свідомості українців відбулися в ході Другої світової війни?

Що необхідно вміти

1. Дайте історичну оцінку втрат України в Другій світовій війні. Висловіть аргументоване судження щодо питання, чи могла бути забезпечена перемога СРСР над Німеччиною і її союзниками без участі України.
2. Схарактеризуйте історичну постать (на вибір) Івана Кожедуба, Сидора Ковпака, Романа Шухевича.

Погляд дослідника

Роман Сербин про участь українців у Другій світовій війні

Під час Другої світової війни обставини склалися так, що українці служили в трьох ворожих таборах. І у всіх трьох між ними були патріоти, які щиро вірили, що посвячують своє життя Україні. Найменше українців було в німецьких військах, де окрім дивізії «Галичина» вони служили розпорошено по інших частинах. Правильно зауважує А. Чайковський і В. Шевченко: «Нацизм нікому не дав свободи, в тому числі і німцям, не міг він принести волю й Україні» (див.: Чайковський А., Шевченко В. Історія України. Посібник для старшокласників і абітурієнтів. Київ, 1999. С. 217). Але автори замовчали (замість сказати) те саме й про українців в радянських збройних силах: «Комунізм нікому не дав свободи, у тому числі й росіянам, не дав він волю й Україні».

Українці, які служили в збройних формаціях тоталітарних держав, не могли визволити Україну, бо ці держави змагалися не за волю України, а за її поневолення. Червона армія звільнила Україну від Гітлера і передала її Сталіну, неначе один рабовласник відібрав рабів від другого, але волі їм не дав. Лише УПА могла би стати правдивим визволителем України, бо лише вона воювала ні за Сталіна, ні за Гітлера, а виключно за незалежну українську державу. Та для того щоб визволити Україну, УПА мусила б перемогти обидвох ворогів української державності, а на це в неї не вистачило сили.

Сербин Р. За яку спадщину? Київ, 2002. С. 46.

Прокоментуйте точки зору історика. Обґрунтуйте вашу точку зору в цій дискусії.

Офіційний документ

Витяг із Закону України від 9 квітня 2015 р. «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»

Відповідно до Конституції України,

усвідомлюючи, що Друга світова війна 1939–1945 років, що розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного (нацистського) режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, стала найбільшою трагедією людства у ХХ столітті,

зважаючи на те, що під час Другої світової війни 1939–1945 років націонал-соціалістичним (нацистським) та комуністичним тоталітарним режимами на території України було вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові було завдано величезних втрат,

відзначаючи всесвітньо-історичне значення перемоги над нацизмом у Дру-

гій світовій війні 1939–1945 років,

віддаючи данину пам'яті всім жертвам Другої світової війни 1939–1945 років та зважаючи на необхідність постійного піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму,

з метою збереження пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років Верховна Рада України приймає цей Закон.

Стаття 1. Увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років

1. Шанобливе ставлення до пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років, про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху та жертв нацизму є священним обов'язком держави та громадян України.

2. З метою вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової війни 1939–1945 років в Україні встановлюється День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня.

3. В Україні щороку 9 травня відзначається державне свято – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги).

Президент України Петро Порошенко.

9 квітня 2015 року

Аналізуємо Закон:

1. Які держави Закон вважає відповідальними за розв'язання Другої світової війни?
2. Ким були вчинені злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду в Україні під час війни?
3. Що означає вимога Закону про шанобливе ставлення не лише до ветеранів війни та жертв нацизму, а й до учасників визвольного руху?
4. Як ви розумієте зміст відзначення Дня пам'яті і примирення 8 травня і святкування Дня перемоги 9 травня?

§ 43. НАШ КРАЙ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (Краєзнавча експедиція)

Згадайте:

1. Які зміни відбулися у вашому краї в 1920–1930-х рр.?
2. Яким було соціально-економічне й політичне становище вашого краю напередодні Другої світової війни?

Друга світова війна була однією з найдраматичніших і разом із тим найграндіозніших подій світової історії. У її вир були втягнуті всі регіони, усі області, райони, міста, села України. Війна вплинула на долю кожної сім'ї. Ось чому ваші знання про Другу світову війну будуть неповними, якщо ви не знатимете, яким був її перебіг на території вашого рідного краю, «малої батьківщини».

Для створення узагальнювальної картини подій у вашому краї під час Другої світової війни радимо скласти таку таблицю.

	Що відбувалося в нашому краї	Джерела інформації
Початковий етап Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 р.)		
Окупація України		
Окупаційний режим		
Рух Опору		
Повернення радянських військ		
Перші кроки радянської влади		
Робота радянського тилу		
Релігійне життя в роки війни		
Людські і матеріальні втрати		
Увічнення пам'яті про війну		
Підсумки й узагальнення		

При підготовці до уроку радимо відвідати місцевий краєзнавчий музей і ознайомитися з відповідним томом «Книги пам'яті», у якій зібрані матеріали про земляків, які загинули у Другій світовій війні.

ДОДАТКИ

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 18 липня 1914 р. (1 серпня за н. ст.)** – початок Першої світової війни
- Серпень 1914 р.** – створення у Львові Союзу визволення України
- Серпень 1914 р.** – створення у Львові Головної Української Ради
- Серпень 1914 р.** – створення легіону Українських січових стрільців
- Березень 1915 р.** – російські війська захопили Перемишль
- 18 квітня (2 травня за н. ст.) 1915 р.** – початок контрнаступу німецько-австрійського війська в Галичині
- Квітень 1915 р.** – у Харкові засновано підпільну організацію «Юнацька спілка»
- Травень 1915 р.** – участь УСС у боях за гору Маківка
- Осінь 1915 р.** – зупинено німецько-австрійський контрнаступ на лінії Кам'янець- Подільський – Тернопіль – Кременець – Дубно
- Весна-літо 1916 р.** – Брусилівський прорив (наступальна операція російських військ)
- Серпень-вересень 1916 р.** – участь УСС у боях на горі Лисоня
- 23 жовтня (4 листопада за н. с.) 1916 р.** – проголошення Польської держави і автономії Галичини без розподілу на Східну й Західну.
- Лютий – початок березня 1917 р.** – Лютнева демократична революція в Росії
- 3–4 березня 1917 р.** – утворення Української Центральної Ради
- 19 березня 1917 р.** – у Києві відбулася 100-тисячна національна демонстрація
- 6–8 квітня 1917 р.** – Всеукраїнський національний конгрес
- Квітень 1917 р.** – у Звенигороді відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва
- 5–6 травня 1917 р.** I Всеукраїнський військовий з'їзд
- 16 травня 1917 р.** – Рада відрядила до Петрограда делегацію до Тимчасового уряду
- 10 червня 1917 р.** – Перший Універсал Центральної Ради, проголошення автономії України
- 15 червня 1917 р.** – утворення Генерального Секретаріату Центральної Ради
- 29 червня 1917 р.** – до Києва прибула делегація Тимчасового уряду
- 3 липня 1917 р.** – Другий Універсал Центральної Ради
- 5 липня 1917 р.** – збройний виступ самостійників
- 4 серпня 1917 р.** – Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні
- 25–30 серпня 1917 р.** – корніловський заколот
- 25 жовтня (7 листопада за н. ст.) 1917 р.** – більшовицький переворот у Петрограді
- 29–31 жовтня 1917 р.** – збройна боротьба за владу в Києві
- 7 листопада (20 листопада за н. ст.) 1917 р.** – Третій Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР)
- 4 грудня 1917 р.** – опубліковано більшовицький «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»

- 5 грудня 1917 р.** – початок війни більшовицької Росії з Україною
- 5 грудня 1917 р.** – урочисто відкрито Українську академію мистецтв
- 8–10 грудня 1917 р.** – встановлення більшовицької влади в Києві
- 12 грудня (25 грудня за н. ст.) 1917 р.** – з'їзд рад у Харкові проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів
- 9 січня (22 січня за н. ст.) 1918 р.** – Четвертий Універсал Центральної Ради, проголошення незалежності УНР
- 16 січня (29 січня за н. ст.) 1918 р.** – бій під Крутами
- 26 січня (8 лютого за н. ст.) 1918 р.** – більшовицькі війська увійшли до Києва
- Грудень 1917 р. – січень 1918 р.** – на більшій частині України вперше було встановлено більшовицьку владу
- 16 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р.** – Брестський мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку
- 18 лютого 1918 р.** – початок наступу німецьких військ на Східному фронті
- 3 березня 1918 р.** – підписання Брестського мирного договору між РСФРР і Німеччиною
- 7 березня 1918 р.** – повернення Української Центральної Ради до Києва
- 28–29 квітня 1918 р.** – переворот П. Скоропадського і утвердження Гетьманату
- 5–12 липня 1918 р.** – I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У)
- Серпень 1918 р.** – утворення Українського національного союзу (УНС)
- 6 жовтня 1918 р.** – урочисте відкриття Державного українського університету в Києві
- 22 жовтня 1918 р.** – відкрито Український університет у Кам'янці-Подільському
- 1 листопада 1918 р.** – українське національне повстання у Львові
- 9 листопада 1918 р.** – створення Державного Секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки
- 13 листопада 1918 р.** – анулювання Росією Брестського миру
- 13–14 листопада 1918 р.** – утворення Директорії УНР
- 24 листопада 1918 р.** – урочисте відкриття Української академії наук
- 1 січня 1919 р.** – Директорія УНР проголосила автокефалію Української православної церкви
- Січень 1919 р.** – Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»
- Січень 1919 р.** – антирумунське повстання в Хотинському повіті
- 5 лютого 1919 р.** – вступ радянських військ у Київ
- Початок березня 1919 р.** – III з'їзд КП(б)У
- 6 квітня 1919 р.** – евакуація військ Антанти з Одеси
- Травень 1919 р.** – заколот М. Григор'єва
- Червень 1919 р.** – Чортківська офензива
- Липень–серпень 1919 р.** – наступ об'єднаних українських армій на Правобережжі
- Осінь 1919 р.** – поразка військ Директорії і УГА
- 4 грудня 1919 р.** – ухвалення резолюції В. Леніна «Про радянську владу на Україні» VIII Всеросійською партконференцією більшовиків

- 11 грудня 1919 р. – утворення Всеукраїнського
Грудень 1919 р. – квітень 1920 р. – Перший зимовий похід військ УНР
1920 р. – утворення Української військової організації (УВО)
1920–1925 рр. – діяльність Таємного університету у Львові 1920 р.
1920 р. – на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка створено Київський музично-драматичний інститут
Січень 1920 р. – оформлення Української комуністичної партії
5 лютого 1920 р. – ухвалення Всеукраїнським земельним законом
21 квітня 1920 р. – Варшавський договір
6 травня 1920 р. – вступ польської армії і військ УНР у Київ
8 липня 1920 р. – утворення Галицького революційного комітету (Галревкому)
11 липня 1920 р. – ультиматум Керзона
Серпень 1920 р. – переговори делегації УНР з П. Врангелем у Ялті
Серпень 1920 р. – утворено Республіканську комісію по боротьбі з неписьменністю
29 серпня 1920 р. – оборона Замостя від армії С. Будьонного
Вересень 1920 р. – угода уряду УСРР з махновцями про спільні дії в боротьбі з П. Врангелем
9 листопада 1920 р. – штурм Перекопа
25 листопада 1920 р. – розрив радянським командуванням угоди з махновцями
28 грудня 1920 р. – підписання союзного робітничо-селянського договору між РСФФР і УСРР
28 лютого – 17 березня 1921 р. – повстання в Кронштадті
16 березня 1921 р. – X з'їзд РКП(б)
18 березня 1921 р. – Ризький мир із Польщею
Травень 1921 р. – судовий процес над ЦК УПСР
Вересень 1921 р. – перехід Н. Махна в межі Румунії
14–30 жовтня 1921 р. – Перший всеукраїнський церковний собор духовенства і мирян проголосив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)
Листопад 1921 р. – Другий зимовий похід; завершення збройної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України
1921 р. – ліквідовано «Просвіти»
1921–1923 рр. – голод на Півдні України
Серпень–вересень 1922 р. – висилка близько 70 інтелектуалів України в північну Росію
30 грудня 1922 р. – утворення СРСР
1923 р. – початок «українізації»
31 липня 1924 р. – введення Польщею на західноукраїнських землях двомовних шкіл
Вересень 1924 р. – Татарбунарське повстання
Березень 1925 р. – саморозпуск УКП
1925 р. – створення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)
Кінець 1925 р. – завершення відбудови промисловості України
Грудень 1925 р. – проголошення на XIV з'їзді РКП(б) курсу на індустріалізацію
1925/1926 р. – завершення відбудови сільського господарства України

- 1927 р.** – утворення Української національної партії в Північній Буковині
- 1925–1928 рр.** – літературна дискусія в Україні, розпочата М. Хвильовим
- 1927–1928 рр.** – хлібозаготівельна криза
- 1928–1932 рр.** – перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР
- Травень 1929 р.** – затвердження плану першої п'ятирічки на XI Всеукраїнському з'їзді Рад
- Початок 1928 р.** – «Шахтинська справа»
- 1929 р.** – створення Організації Українських Націоналістів (ОУН)
- Кінець 1929 – початок 1930 р.** – ліквідація Української автокефальної православної церкви
- Кінець 1929 р.** – перехід до форсованої індустріалізації
- 1930 р.** – «пацифікація» на західноукраїнських землях
- 5 січня 1930 р.** – постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації
- 24 лютого 1930 р.** – лист-директива секретаря ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям про форсування колективізації
- 14 березня 1930 р.** – постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному будівництві
- Квітень 1930 р.** – судовий процес «Спілки визволення України» (СВУ)
- 7 серпня 1930 р.** – Закон про охорону соціалістичної власності («Закон про п'ять колосків»)
- 8 листопада 1932 р.** – таємна постанова ЦК ВКП(б) про припинення відвантаження товарів для сільської місцевості України
- 10 листопада 1932 р.** – введення в дію Дніпрогесу в Запоріжжі
- 6 грудня 1932 р.** – постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У про занесення на «чорну дошку» сіл, які «злісно саботують хлібозаготівлі»
- 1932–1933 рр.** – Голодомор в Україні
- 1933 р.** – відновлення університетів в Україні
- 1934 р.** – вбивство членами ОУН Б. Перацького
- 1934 р.** – створення концтабору в Березі Картузькій
- 1 грудня 1934 р.** – вбивство С. Кірова і розгортання нової хвилі репресій
- Січень 1937 р.** – затвердження нової Конституції УРСР
- 1937–1938 рр.** – період найбільшого розмаху репресій у СРСР. «Великий терор»
- 1938 р.** – вбивство в Роттердамі керівника ОУН Є. Коновальця радянським агентом
- 1938 р.** – розпуск компартії Західної України
- 20 квітня 1938 р.** – запровадження обов'язкового вивчення російської мови в школах України з неросійською мовою викладання
- 1939 р.** – ліквідація національних районів, національних сільських і містечкових рад
- 15 березня 1939 р.** – проголошення незалежності Карпатської України
- Березень 1939 р.** – окупація Закарпаття військами Угорщини
- 23 серпня 1939 р.** – підписання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною
- 1 вересня 1939 р.** – початок Другої світової війни
- 17 вересня 1939 р.** – перехід Червоною армією польсько-радянського кордону, вступ СРСР у Другу світову війну

- 27 жовтня 1939 р.** – ухвала Народними зборами Західної України Декларації про входження краю до складу СРСР, включення Західної України до складу УРСР
- Червень 1940 р.** – перехід у СРСР на 8-годинний робочий день, семиденний робочий тиждень і заборона самовільного залишення роботи робітниками й службовцями підприємств і установ
- 28–30 червня 1940 р.** – анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини
- Січень 1941 р.** – львівський процес над 59-ма членами ОУН
- 22 червня 1941 р.** – напад Німеччини на Радянський Союз
- 23–29 червня 1941 р.** – найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк–Броди–Рівне–Дубно. Поразка радянських військ
- 30 червня 1941 р.** – Акт проголошення відновлення Української держави
- 30 червня 1941 р.** – створення Державного комітету оборони (ДКО) СРСР
- 6 липня 1941 р.** – звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу
- 11 липня – 19 вересня 1941 р.** – оборона Києва
- 5 серпня – 16 жовтня 1941 р.** – оборона Одеси
- 30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.** – оборона Севастополя
- 25 листопада 1941 р.** – наказ гітлерівського командування про арешт і страту членів підпілля ОУН
- 5–6 грудня 1941 р.** – початок контрнаступу радянських військ під Москвою – перша велика поразка німецьких військ
- Весна 1942 р.** – створення з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. Ковпака
- 20 червня 1942 р.** – створення Українського штабу партизанського руху (УШПР)
- 14 жовтня 1942 р.** – створення Української повстанської армії (УПА)
- 19 листопада 1942 р.** – початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом
- 18 грудня 1942 р.** – вступ радянських військ у межі України
- 12 червня – початок жовтня 1943 р.** – Карпатський рейд С. Ковпака
- Серпень 1943 р.** – III Надзвичайний великий збір ОУН (б)
- 5 липня 1943 р.** – початок Курської битви
- Серпень – грудень 1943 р.** – битва за Дніпро
- 6 листопада 1943 р.** – вигнання нацистів із Києва
- Січень – липень 1944 р.** – формування Української головної визвольної ради (УГВР)
- 14 жовтня 1944 р.** – офіційний день завершення вигнання військ Німеччини та її союзників з України.
- 28 жовтня 1944 р.** – вигнання гітлерівців із Закарпаття
- 9 травня 1945 р.** – День Перемоги над фашистською Німеччиною
- 2 вересня 1945 р.** – підписання Японією акта про капітуляцію; закінчення Другої світової війни.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Військревком** – військово-революційний комітет
ВКП(б) Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВПК – військово-промисловий комплекс
Всеукрревком – Всеукраїнський революційний комітет
ВРНГ – Вища рада народного господарства Росії
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія (філія російської ВЧК)
ВЧК (рос.) – Всероссийская чрезвычайная комиссия
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Галревком – Галицький революційний комітет, більшовицький уряд Східної Галичини
ГОЭЛРО (рос.) – Государственная комиссия по электрификации России
ГУЛАГ (рос.) – Государственное управление лагерей
ДПУ – Державне політичне управління (спадкоємець ВЧК)
ЗО УНР – Західна область Української Народної Республіки
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПСГ – Компартія Східної Галичини
МТС – Машинно-тракторна станція
Неп – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління, спадкоємець ВЧК і ДПУ
РНК, Раднарком – Рада (Совет) Народних Комісарів
Ревком – революційний комітет
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РПЦ – Російська православна церква
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
СВУ – Спілка визволення України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УСС, усуси – Українські січові стрільці
УДХП – Українська демократично-хліборобська партія
УНР – Українська Народна Республіка
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів (українські есери)
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів (есефи)
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УГА – Українська галицька армія
УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УКП – Українська комуністична партія (укапісти)
УКП(б) – Українська комуністична партія (боротьбисти)
УНС – Український національний союз
УРНГ – Українська рада народного господарства
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР – Українська Центральна Рада
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦВРК – Центральний військово-революційний комітет
ЦР – Центральна Рада
ЦСУ – Центральне статистичне управління
ЦУПКом – Центральний український повстанський комітет
ЧОП – Частини особливого призначення

Навчальне видання
(українською мовою)

Історія України (1914-1945)

Підручник
для здобувачів вищої освіти ступеня
бакалавра у галузі гуманітарних наук

Турченко Федір Григорович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету

Каганов Юрій Олегович,
доктор історичних наук, доцент,
проректор з науково-педагогічної роботи,
професор кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету

Турченко Галина Федорівна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Запорізького національного університету

Верстка і макетування: *Анатолій Стужук*
Літературний редактор: *Наталія Островська*

Віддруковано з готового оригінал-макету.
Підписано до друку 01.10.2020.
Друк цифровий ____ Формат ____ Наклад ____
Видавничий дім «Гельветика»